

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક, ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં, ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ. ૧૯૯૪માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની ૧૨૫મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડી રોકાણ, શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારણામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણવિષયક દર્શન યાદ આવે છે: ‘જેનાથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, જેનાથી માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠાં મળી રહે તેવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યવસાયિક લોકોને આગળના ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનો પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ ધ્યાનમંત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને આ ઓપન યુનિવર્સિટી અહીં પ્રવેશ મેળવતા છાત્રોને સ્વઅધ્યાયન માટે સરળતાથી સમજાય એવા ગુણવત્તાલક્ષી અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને પ્રત્યેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને તેમની રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની ખેવના રાખતા કોઈપણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદ્ સાથે પરામર્શ કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી અભ્યાસ સામગ્રીને પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોના કરકમળોમાં અપાય છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ જ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષય નિષ્ણાત પ્રોફેસર્સ દ્વારા તેનું પરામર્શન થયા પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસ સામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવાં દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમનાં ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમ રત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબસમા અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અને અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

અસ્તુ.

કુલપતિશ્રી ડૉ. અમીબહેન ઉપાધ્યાય

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, ‘જ્યોતિર્મય પરિસર’,
સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ.

નિદર્શન (Direction)

- પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
કુલપતિ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ
સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદક (Editor)

- ડૉ. સંજય પટેલ BSW & MSW કોર્સ કો-ઓર્ડિનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ
હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સહ-સંપાદક (Editor)

- શ્રી આશિષ વસાવા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજકાર્ય, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત BSW & MSW કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ
હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- ડૉ. જયેશ પરમાર આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- ડૉ. શિલ્પા રાજ્યગુરુ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- શ્રી કરણસિંહ પરમાર આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય સમિતિ (Subject Committee)

- પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ
સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- ડૉ. સંજય પટેલ BSW & MSW કોર્સ કો-ઓર્ડિનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ
હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- પ્રો. (ડૉ.) મગનભાઈ પરમાર અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, પારુલ યુનિવર્સિટી, વડોદરા
- પ્રો. (ડૉ.) ભાવના મહેતા અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા
- ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત BSW & MSW કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ
હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય પરામર્શન (Subject Review)

- ડૉ. વિપીનભાઈ મકવાણા ફિલ્ડ ઓફિસર, સામાજિક કાર્ય વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ગુજરાત

લેખન (Writing)

- ડૉ. જયેશ પરમાર આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- શ્રી ભાવેશભાઈ જાદવ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સોશિયલ વર્ક વિભાગ, પારુલ યુનિવર્સિટી, વડોદરા
- શ્રી આશિષ વસાવા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજકાર્ય, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- શ્રી કરણસિંહ પરમાર આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- ડૉ. વિનોદભાઈ સોનવણે એસોસિયેટ પ્રોફેસર અને I/C પ્રિન્સીપાલ, બાલહંસ કોલેજ ઓફ સોશિયલ વર્ક, થવા, ભરૂચ

ભાષા પરામર્શન (Language Review)

પ્રિ. ઘનશ્યામ ગઢવી

નિવૃત્ત આચાર્ય, શ્રીમતી ચૌધરી સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા

પ્રકાશક (Publisher)

કુલસચિવ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ

પ્રકાશન વર્ષ :

2024 (પ્રથમ આવૃત્તિ)

ISBN NO:

978-93-5598-483-8

978-93-5598-483-8

: સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

BSWR-204 - ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલલેખન

વિભાગીય પરિચય

વિદ્યાર્થી મિત્રો, ક્ષેત્રકાર્ય (Fieldwork) એ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કરવામાં આવતી પ્રયોગાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક કાર્યધારો છે, જે સામાન્ય રીતે એક ચોક્કસ વિષય, સંશોધન, અથવા અભ્યાસ માટે આવે છે. આ કાર્ય, પ્રાયોગિક રીતે, પ્રયોગશાળાની બહાર,(Field) અથવા કોઈપણ પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિમાં કરવામાં આવે છે. અહેવાલલેખન (Report Writing) એ લેખનપ્રક્રિયાનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે જેમાં તમે જે કાર્ય કરી રહ્યા છો, તે વિષય પર વિગતવાર માહિતી એકઠી કરી અને તેનું વિવરણ તૈયાર કરો છો. અહેવાલ લીખવાનું મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે જે શોધ અને પદ્ધતિઓ આપવામાં આવે છે, તે બીજા લોકોને સરળતાથી સમજાવવી. ગ્રામીણ સમુદાયમાં સમાજકાર્ય કરવા માટે ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલલેખન મહત્વપૂર્ણ સાધનો છે. સમાજકાર્યના માધ્યમથી, સમાજના નીચલા સ્તરે રહેલા લોકોને લાભ પહોંચાડવો અને તેમની મુશ્કેલીઓ અને જરૂરિયાતો, સમજવા માટે આ કાર્ય ખૂબ જ અસરકારક છે. તેથી જ એકમ એક ગ્રામીણ સમુદાયનો અર્થ, લક્ષણો અને વિકાસ લક્ષી યોજનાઓની ભૂમિકા વિશે પાયાગત સમજ આપવામાં આવે છે. એકમ બે ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન કામગીરી અંગેની સમજૂતી આપવામાં આવી છે.

વિદ્યાર્થી મિત્રો, એકમ ત્રણમાં ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય - I પંચાયતી રાજ અને ગ્રામસભા જેમાં દરેક ગામના નાગરિકો સંલગ્ન હોય છે. આ સભામાં વિવિધ ચર્ચાઓ કરવામાં આવે છે, જેમાં ગ્રામ વિકાસ, કાર્યક્રમો, અને સરકારની નીતિઓ પર મંતવ્યો લેવામાં આવે છે. જ્યારે પંચાયતી રાજનું ત્રિ સ્તરીય માળખામાંથી અહીં ગ્રામપંચાયતની વિશેષ સમજૂતી આપવામાં આવી છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં કાર્યની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા છે. આ કાર્ય મુખ્યત્વે ખેડૂતો, શ્રમિકો, અને તેમના પરિવાર માટે યોગ્ય સેવાઓ અને શૈક્ષણિક સોહાયોની પૂર્તિ માટે બનાવવામાં આવે છે. આ ક્ષેત્રકાર્યના ઘણા પાસાં એકમ ચારમાં ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય સામાજિક અને શૈક્ષણિકમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એકમ પાંચમાં ગ્રામીણ સમુદાયની મુખ્ય સમસ્યાઓ જેવી કે ખેડૂતોની, આરોગ્ય, પાણી અને સ્વચ્છતા અંગેની સમસ્યાઓ વિશે માહિતી આપવામાં આવી છે. એકમ છમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યનું અહેવાલ લેખન કરવાનું કાર્ય છે કારણ કે સમાજકાર્ય એ વ્યવસાયિક અને ક્ષેત્રકાર્ય સાથે સંકળાયેલ છે.

1. એકમ - 1	ગ્રામીણ સમુદાયનો અર્થ, લક્ષણો અને વિકાસ લક્ષી યોજનાઓની ભૂમિકા	01
2. એકમ - 2	ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન કામગીરી	12
3. એકમ - 3	ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય - પંચાયતી રાજ અને ગ્રામસભા	39
4. એકમ - 4	ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રકાર્ય - સામાજિક અને શૈક્ષણિક	49
5. એકમ - 5	ગ્રામીણ સમુદાયની મુખ્ય સમસ્યાઓ	78
6. એકમ - 6	ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યનું અહેવાલ લેખન	93

∴ રૂપરેખા :-

- 1.0 ઉદ્દેશો
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 ગ્રામીણ સમુદાય, અર્થ અને વ્યાખ્યા
- 1.3 ગ્રામીણ સમુદાયના લક્ષણો
- 1.4 વિકાસલક્ષી યોજનાઓની ભૂમિકા
- 1.5 સારાંશ
- 1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 1.8 સંદર્ભ સૂચિ

1.0 ઉદ્દેશો

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે....

- ગ્રામીણ સમુદાયના અર્થ વિશે સમજી શકશો.
- ગ્રામીણ સમુદાયના લક્ષણો વિશે જાણશો.
- ગ્રામીણ સમુદાયની વિકાસલક્ષી યોજનાઓ વિશે માહિતગાર થશો.

1.1 પ્રસ્તાવના

ભારત ગામડાઓનો બનેલો દેશ છે અને સાચું ભારત ગામડામાં વસે છે. ગામની શાંતિ અને સુંદર વાતાવરણ વિશે ઘણું કહેવામાં આવે છે, જે સંઘર્ષથી મુક્ત છે અને પ્રકૃતિ સાથે સુંદર સંબંધ ધરાવે છે. માનવ સમાજ અને સંસ્કૃતિનો મૂળ આધાર ગ્રામીણ સમાજ છે. ગ્રામીણ સમાજમાંથી જ માનવ સંસ્કૃતિ પાંગરી છે. ગ્રામીણ સમાજ માનવ સમાજ માટે કેટલાક પાયાના કામ કરે છે. ભારતનો ગ્રામીણ સમુદાય જુદી જુદી જ્ઞાતિ સમૂહોનો બનેલો છે. જે પ્રકૃતિથી ખૂબ નિકટ છે. ખેતી અને તેને લગતા વ્યવસાયો તેમની રોજગારીના મુખ્ય સાધનો છે. ગ્રામીણ સમાજને કેટલાક મુખ્ય પાસાંઓ દ્વારા શ્રેષ્ઠ રીતે સમજવામાં આવે છે, જેમ કે કદ, વસ્તી, ભૌતિક માળખું અને તેમની સામાજિક અને આર્થિક જીવનશૈલી. ગામડાઓમાં સામાજિક અને આર્થિક બાબતોમાં એકરૂપતા છે. આવા ગ્રામીણ સમુદાયને સમજવા માટે આ એકમમાં ગ્રામીણ સમુદાયની વિવિધ નામાંકિત વિદ્વાનો દ્વારા આપવામાં આવેલી વ્યાખ્યાઓ, અર્થ, લક્ષણોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

1.2 ગ્રામીણ સમુદાય, અર્થ અને વ્યાખ્યા

● ગ્રામીણ સમુદાય

ભારત ગ્રામીણ અને શહેરી સમુદાયો વચ્ચે વહેચાયેલો છે. ભારતમાં આજે પણ ગ્રામીણ સમાજમાં વધુ લોકો વસવાટ કરે છે. 2011ની વસ્તી ગણતરીના આંકડાઓ મુજબ ભારતમાં 68.84% વસ્તી ગામડામાં અને 31.16% વસ્તી શહેરોમાં વસે છે. આ આંકડાઓ બતાવે છે કે સાચું ભારત ગામડાઓમાં વસેલું છે. વિવિધ ગામો સંખ્યાબંધ પરિબળોને આધીન હોય છે, પછી તે પર્યાવરણીય, સાંસ્કૃતિક, ભૌગોલિક અને રાજકીય અથવા આર્થિક ક્ષેત્રો હોય, જે ગામડાના સમુદાયની ગતિશીલતા, તેનું અસ્તિત્વ અને તેમની જીવનશૈલી પ્રદાન કરે છે. ભારતમાં અનેક રાજવીઓના શાસન આવ્યા અને ગયા પરંતુ ગ્રામ્ય સમાજજીવન ઉપર તેની બહુ ઓછી અસર જોવા મળી છે. ભારતના ગ્રામીણ સમુદાયો હતા તેવા જ રહ્યા છે તેથી ઘણા વિચારકો ગ્રામીણ સમુદાયોને અપરિવર્તનશીલ ગણાવે છે. જોકે અલગ અલગ શાસકોના યુગમાં તે પરિવર્તન પામતો રહ્યો છે. વૈદિકયુગ, મધ્યયુગ, મોગલયુગ, બ્રિટીશયુગ અને સ્વતંત્ર ભારતના ગ્રામીણ સમુદાયોમાં તફાવત અને પરિવર્તન સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

● ગ્રામીણ સમુદાયનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક સમાનતાઓ જોવા મળે છે, ત્યાં અનોખાંચારિક અને પ્રાથમિક સંબંધોનું વર્ચસ્વ છે, વસ્તીની ગીચતા ઓછી છે, તેથી તેમનું કદ નાનું છે અને તેઓ ખેતી અને પ્રકૃતિ પર આધારિત છે. સામાન્યરીતે નગર / શહેરની બહાર સ્થિત થયેલ ભૌગોલિક વિસ્તારને ગ્રામીણ વિસ્તાર કહેવાય છે. જેમાં વસ્તીની ગીચતા અને સંખ્યા ઓછી હોય છે. લોકો કૃષિ વ્યવસાય સાથે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે સંકળાયેલા હોય છે. ભારતમાં વસ્તીની ઓછી ઘનતા તથા ખેતી તથા સંલગ્ન વ્યવસાય એ ગ્રામીણ વિસ્તારના લક્ષણો છે. આયોજનપંચ 15000 થી ઓછી વસ્તી ધરાવતા એકમને ગ્રામીણ વિસ્તાર ગણે છે. નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશન મુજબ ચોરસ કી.મી. વસ્તીની ઘનતા 400થી ઓછી હોય, ચોક્કસ હદરેખા હોય, 75% પુરુષો ખેતી અને સંલગ્ન વ્યવસાયો સાથે સંકળાયેલા હોય તેને ગ્રામીણ વિસ્તાર કહેવાય છે. ગ્રામીણ સમાજ એટલે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વસવાટ કરતા લોકોના સામાજિક સંબંધોની વ્યવસ્થા.'

મેરિલ અને એલીજના મતે - “ગ્રામીણ સમુદાય અંતર્ગત સંસ્થાઓ અને એવી વ્યક્તિઓનું સંકલન હોય છે, જે નાના કેન્દ્રની ચારે બાજુ સંગઠિત હોય છે તથા સામાન્ય પ્રાકૃતિક હિતોમાં ભાગ લે છે.”

એન. એલ. સિમ્સના મતે - “સમાજશાસ્ત્રીઓમાં ગ્રામીણ સમુદાય શબ્દનો અર્થ કેટલાક વિસ્તૃત ક્ષેત્રોમાં મ યાદિત કરી દેવાની વધતી જતી પ્રવૃત્તિ છે. જેમાંની બધી કે મોટાભાગની માનવીય સ્વાર્થની પૂર્તિ હોય છે.” સ્પષ્ટ છે કે તેઓ ગ્રામીણ સમુદાયને વધુ પડતું માનવીય સ્વાર્થોની પૂર્તિનું વિસ્તૃત ક્ષેત્ર માને છે.

‘ગામડું એક જીવનશૈલી અને એક પ્યાલ છે.’ - મજમુદાર

‘ગામડાઓ નાના નાના ગણરાજ્ય છે’ - ચાલ્સ મેટકોફ

‘ગામડુએ જ્ઞાતિ જેવા ભિન્ન ભિન્ન આડા સ્તરોનું બનેલું ઉભું એકમ છે’ - શ્રી નિવાસ

‘ગામડામાં વસ્તીની ગીચતા ઓછી છે. મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. સામાજિક સંબંધોમાં નિકટતા હોય છે.’
- રોઝ અને રોઝ

‘ગ્રામીણ લોકોને પ્રકૃતિ સાથે ગાઢ અને નિકટનો સંબંધ હોય છે.’ - એમ.એન.શ્રીવાસ

“ગામડું એ પ્રકૃતિની નીકટ વસ્તુ, મુખ્યત્વે ખેતી અને તેના સલગ્ન વ્યવસાયો પર આધાર રાખતું એકમ છે. વિશિષ્ટ જીવનશૈલી ધરાવતા લોકોનો બનેલો સમુદાય છે. જેમાં એકવિધતા અને એક્ય હોય છે. આ સમુદાય કૃષિ અને જ્ઞાતિના અર્થ વ્યવસ્થાના પાયા પર સ્તરીકૃત થયેલા હોય છે. સામાજિક ગતિશીલતાનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે.”

અક્ષયકુમાર દેસાઈ ગામડાની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે, “ગામડું એ પ્રકૃતિની નિકટ વસતા તથા મુખ્યત્વે ખેતી પર આધાર રાખતા વિશિષ્ટ જીવનશૈલી ધરાવતા લોકોનો બનેલો એક સમૂહ છે. જેમાં, એક પ્રકારની એકવિધતા અને એક્ય હોય છે. આ સમુદાય સામાન્ય રીતે જ્ઞાતિ અને કૃષિ અર્થવ્યવસ્થાના પાયા પર સ્તરીકૃત થયેલો હોય છે. જેમાં સામાજિક ગતિશીલતા પ્રમાણમાં ઓછી જોવા મળે છે.”

એસ.સી.દુબેના મતે “ગામડું એક પ્રાદેશિક જૂથ છે. એ એક સામાજિક આર્થિક અને વિધિવિધાનનું એકમ છે તથા તેનું પોતાનું ભિન્ન તથા વિશિષ્ટ અસ્તિત્વ છે.”

શ્રીનિવાસ જણાવે છે કે “અમુક અપવાદો બાદ કરતાં ભારતમાં ગામડું એટલે મધ્યમાં ઘરો અને ઝૂંપડાનું ઝૂમખું અને આસપાસ બધે ખેતરો. આ ઘરોની હાર વચ્ચે સાંકડી અને વાંકી-ચૂંકી શેરીઓ આવેલી હોય છે. છાપરા પર ગામના કુંભારે બનાવેલા નળિયા હોય છે. ગામમાં એકથી વધુ જ્ઞાતિઓ હોય છે અને તેને નજીકના ગામોની એ જ જ્ઞાતિઓ સાથે ગાઢ સંબંધો હોય છે એટલે કે ગામ ઘણી બધી જ્ઞાતિઓનું બનેલું સંગઠન હોય છે. ગામની અંદર દરેક જ્ઞાતિનું આગવું જીવન હોય છે.”

1.3 ગ્રામીણ સમુદાયના લક્ષણો

1. મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી

સામાન્ય રીતે ગ્રામીણ સમુદાયમાં વસવાટ કરતા લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. તેઓ ખેતી સાથે પશુપાલનના વ્યવસાય સાથે પણ સંકળાયેલા હોય છે. શરૂઆતમાં ગ્રામીણ સમુદાયમાં ખેતી મુખ્યત્વે ચોમાસા પર આધારિત હતી. ચોમાસું સારું જાય તો પાકનું ઉત્પાદન થાય અને જો ચોમાસું સારું ન જાય તો પાકના ઉત્પાદન પર તેની અસર થતી. સમય જતાં એમાં પરિવર્તન આવ્યું અને હવે ધીમે ધીમે સિંચાઈ દ્વારા પાણી પૂરું પાડીને ખેતી થાય છે. વર્તમાન સમયમાં લોકો હવે આધુનિક ખેતી તરફ વળ્યા છે.

2. પ્રકૃતિ સાથે ગાઢ સંબંધ

માનવી પ્રકૃતિની ઘટનાઓ, ઋતુઓ અને પરિસ્થિતિઓ સાથે જીવે છે. ગામડાનો માણસ પ્રકૃતિની સાથે અત્યંત નીકટ સંબંધો ધરાવે છે. ખેતી અને પશુપાલન તેમના મુખ્ય વ્યવસાયો છે તેથી તે જમીન સાથે નિકટથી જોડાયેલો રહે છે. કૃષિવિકાસ, અને વ્યવસાય તમામ પ્રકૃતિ પર આધાર રાખે છે. વૃક્ષો, નદીઓ અને ખેતરો સાથેનો સંપર્ક માનસિક આરોગ્ય માટે લાભદાયક છે. પર્યાવરણને સ્વસ્થ

રાખવા માટે પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ મહત્વપૂર્ણ છે. પ્રકૃતિથી મળેલ પ્રેરણાઓ અને સામગ્રી ખાસ કરીને લોકો સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ અને કલાનું સર્જન કરે છે. પ્રકૃતિ સાથેનો આ ગાઢ સંબંધ માનવ જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે અને પ્રકૃતિના સંરક્ષણ માટે સહયોગ પૂરો પાડે છે.

3. પ્રાથમિક સંબંધોનું વર્ચસ્વ

ગ્રામ સમુદાયનું પ્રાથમિક એકમ કુટુંબ માનવામાં આવે છે. કુટુંબમાં પિતાને કુટુંબનો વડો માનવામાં આવે છે. કુટુંબના વડાનું સ્થાન કુટુંબમાં સૌથી ઊંચું હોય છે. જે કુટુંબમાં એકતા અને સંપત્તી રહેવા માટે તેમના નિર્દેશો મહત્વના હોય છે. તેમના નિર્ણયો ખેતી, લગ્ન, સગપણ, વ્યવસાય વગેરેમાં આખરી માનવામાં આવે છે. કુટુંબમાં કાર્યભાર વહેંચણીનું કામ તે કરે છે. કુટુંબ વતી તમામ આર્થિક અને સામાજિક જવાબદારીઓ અને નિર્ણયો કુટુંબના વડા કરે છે.

4. જૂથ એકતા

ગ્રામીણ સમુદાયમાં જૂથ એકતા ખૂબ પ્રબળ જોવા મળે છે. કુટુંબ કુટુંબ વચ્ચે, જ્ઞાતિ જ્ઞાતિ વચ્ચે કે સમાજ સમાજ વચ્ચે એકસુત્રતા કે સંપત્તી ભાવના ખૂબ મજબૂત રીતે જોડાયેલી હોય છે. આવી જૂથ એકતા સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય કાર્યો વખતે ખૂબ મજબૂત રીતે ઉભરી આવતી જોવા મળે છે. આ જૂથ ભાવનામાં ગ્રામ સમુદાયના એકતાના દર્શન થાય છે. મુશ્કેલીના સમયે ગ્રામીણ સમુદાયો એકજુથ બનીને સામનો કરે છે.

5. સરળ અને સાદુ જીવન

ગ્રામીણ સમુદાયની જીવનશૈલી ખૂબ જ સરળ અને સીધી છે. આજે પણ તેમના પરિધાનમાં પારંપારિક વસ્ત્રો જોવા મળે છે. દરેક જ્ઞાતિ, સમૂહ અને સમુદાયના વિશિષ્ટ વસ્ત્રો હોય છે જે તેમના સમુદાયની ઓળખ છતી કરે છે. તેમના મનોરંજનના માધ્યમો પણ વધુ પરંપરાગત છે. તેમની જીવનશૈલી, બોલવાની શૈલી, ખેતી અને પશુપાલન પર આધારિત તેમનો વ્યવસાય, ધાર્મિક માન્યતાઓ, વડીલોનું સન્માન વગેરે તેમને અન્ય સમાજોથી વિશેષ અને અલગ બનાવે છે.

6. ધર્મ, રિવાજો અને પરંપરાઓનું મહત્વ

ખાસ કરીને ગામડાંઓમાં ધર્મનો પ્રભાવ વધારે જોવા મળે છે. જ્યારે, શહેરમાં ધર્મનિરપેક્ષતા વિકસી આવે છે. ગામડાના લોકો ભગવાન કે પ્રકૃતિમાં અતૂટ શ્રદ્ધા ધરાવતો સમાજ છે. જે હિન્દુ ધર્મની પરંપરા, પાપ, પુણ્ય, પુનર્જન્મ, કર્મકાંડ, સ્વર્ગ, નર્ક, કર્મ વગેરે જેવી માન્યતાઓમાં અતૂટ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. મનુષ્ય મૂળભૂત રીતે પ્રકૃતિની નજીક અને તેના પર નિર્ભર હોવાથી પ્રકૃતિમાં તેની શ્રદ્ધા વધુ મજબૂત છે. તેઓ પારંપારિક રૂઢિઓ સાથે સંકળાયેલા હોય છે.

7. જનમતનું વધારે મહત્વ

ગામડાનું મુખ્ય લક્ષણ તેમાં રહેતા લોકોની ઓછી સંખ્યા છે. ગામડામાં તેથી ગામડામાં સામુહિક કાર્યો વખતે સામુહિક ભાવનાને વધુ મહત્વ આપવામાં આવે છે. ગામની અંદર સામાજિક, ધાર્મિક કે અન્ય સામુદાયિક કાર્યો માટે જનમતને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે.

8. મહિલાઓનો નીચો સામાજિક દરજ્જો:

ભારતીય સમાજમાં પરંપરાઓથી સ્ત્રીનું સ્થાન નીચું ગણવામાં આવેલ છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બંને સમાજના અભિન્ન અંગ હોવા છતાં પણ સ્ત્રી પુરુષ સમોવડી ગણવામાં આવતી નથી. ભારતીય સમાજ પુરુષ પ્રધાન દેશ છે. આથી સ્વાભાવિક છે કે પુરુષ પ્રધાન દેશમાં પુરુષો ઉચ્ચ સ્થાન પર હોય આ પુરુષ પ્રધાન સમાજનાં કારણે જ પુરુષ સ્ત્રીને ઉચ્ચ સ્થાન પર સ્વીકારી શકતો નથી. કુટુંબ, સમાજના તમામ સામાજિક અને આર્થિક નિર્ણયો પુરુષો દ્વારા લેવામાં આવે છે.

9. ઓછી સામાજિક ગતિશીલતા

સામાજિક ગતિશીલતા એટલે સ્થળાંતર. ગ્રામ્ય જીવનમાં સૌથી ઓછી ગતિશીલતા જોવા મળે છે કારણ કે માણસનો જન્મ ક્યાં લેવો તે પોતાના હાથમાં નથી એ કુદરતના હાથમાં છે તેથી તેમને જ્ઞાતિનું સત્યપદ જન્મ આધારિત મળે છે. આ જ્ઞાતિ આધારિત સત્યપદ તે બદલી શકતો નથી. તેથી જ્ઞાતિગત મળેલું કામ અને દરજ્જો તે કર્મથી બદલી શકતો નથી. ગામડાની અંદર આર્થિક ઉપાર્જનનો મુખ્ય આધાર ખેતી છે અને ખેતી માટેની જમીન માર્યાદિત છે. જેમની પાસે જમીન છે એ વારસાગત પ્રાપ્ત થયેલી છે તેથી બીજા વર્ગમાં જન્મેલો વ્યક્તિ તેનો દરજ્જો બદલી શકતો નથી. તેથી ગ્રામીણ સમુદાયમાં ગતિશીલતા કે પરિવર્તન ખૂબ ઓછું કે ધીમું થાય છે.

10. જ્ઞાતિપ્રથા તથા જજમાની પ્રથાની વધુ પ્રબળતા

ભારતીય ગ્રામીણ સમુદાય જ્ઞાતિ અને વર્ણોના પાયા પર રચાયેલું છે. જેમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્તરીકરણ એકબીજા સાથે સંબંધિત જોવા મળે છે. ગ્રામ્ય સમુદાયમાં ખેતી એ રૂઢિગત વ્યવસાય છે આમ છતાં દરેક સ્તરના લોકો ખેતી કરતા જોવા મળે છે પરંતુ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો અને પૂજાપાઠનું કામ માત્ર બ્રાહ્મણો જ કરી શકશે. માટીના વાસણ બનાવવાનું કામ માત્ર કુંભાર જ કરશે, ચર્મકામ માત્ર ચમાર જ કરશે, લુહારીકામ, સુથારીકામ, સુવર્ણકામ વગેરે અનેક કામો માત્ર જન્મ આધારિત જ્ઞાતિઓના લોકો કરશે. આ દરેક જ્ઞાતિનો સામાજિક દરજ્જો અલગ અલગ છે જેને વ્યક્તિ બદલી શકતો નથી.

11. વ્યાપક નિરક્ષરતા, ગરીબી અને બેરોજગારી:

ગ્રામીણ સમુદાયમાં નિરક્ષરતા, ગરીબી અને બેરોજગારીનું ખૂબ ઊંચું પ્રમાણ જોવા મળે છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં વ્યવસાય એટલે જીવનનિર્વાહનું સાધન. ગ્રામીણ સમાજમાં જીવનનિર્વાહના સાધન તરીકે મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે અને તે મુખ્યત્વે નિર્વાહલક્ષી છે. ખેતી એટલે કુદરત પાસેથી પ્રત્યક્ષ રીતે જ આજીવિકા મેળવવાની રીત. તેમાં પશુનો ઉપયોગ અને માનવશ્રમ કેન્દ્રસ્થાને રહે છે. ગ્રામીણ સમાજમાં ખેતીના વ્યવસાય સાથે અન્ય વ્યવસાયો પણ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સંકળાયેલા છે. ગ્રામીણ સમાજમાં વ્યવસાયોમાં બહુ જ અલ્પ વૈવિધ્ય છે. આ વ્યવસાયોમાં સમાન કાર્યપરિસ્થિતિ હોય છે અને તેમાં વય અને લિંગ ઉપર આધારિત શ્રમવિભાજન થયું હોય છે. આ બધા વ્યવસાયો કૌટુંબિક વ્યવસાયો બની રહે છે અને તેમાં વ્યાવસાયિક તાલીમ કુટુંબમાં જ મળે છે. ગ્રામીણ વ્યવસાયો જ્ઞાતિવ્યવસ્થા સાથે સંબંધિત છે. દરેક જ્ઞાતિને તેનો પરંપરાગત વ્યવસાય હોય છે. આ પરંપરાગત વ્યવસાયની વ્યવસ્થાએ પ્રત્યેક જ્ઞાતિને સમુદાય જીવનમાં નિશ્ચિત દરજ્જો આપ્યો છે. આ દરજ્જા પ્રદાન પ્રત્યેક જ્ઞાતિને જીવનનિર્વાહનું સાધન પૂરું પાડે છે. પરંતુ પ્રત્યેક જ્ઞાતિને તેનો મુખ્ય વ્યવસાય તેના જન્મજાત જ્ઞાતિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા વ્યવસાય હોય છે જેને તે સરળતાથી બદલી શકતો નથી. ખેતી મુખ્ય વ્યવસાય હોવાના

કારણે સિંચાઈની સુવિધાના અભાવે વર્ષ દરમ્યાન ખેતીમાંથી રોજગારી પ્રાપ્ત થતી નથી. આવા સંજોગોમાં ગ્રામીણ સમુદાય બેકારોને અર્ધબેકારીનો સામનો કરે છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ પણ ખૂબ ઓછું જોવા મળે છે તેમાં પણ ભારતીય સમુદાય પુરુષ પ્રધાન હોવાથી મહિલાઓમાં સાક્ષરતા દર પણ ખૂબ નીચો જોવા મળે છે.

1.4 વિકાસલક્ષી યોજનાઓની ભૂમિકા

ગ્રામીણ વિકાસ યોજનાઓ, જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સમૃદ્ધિ અને સશક્તિકરણ લાવવાનો છે. ભારતના મોટાભાગના લોકો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહે છે, અને આ વિસ્તારોમાં વ્યાપક પાયાની સુવિધાઓ, આરોગ્ય, શિક્ષણ, રોજગાર અને નોકરીની સુરક્ષા જેવી ઘણી ખામીઓ હજુ પણ અસ્તિત્વમાં છે. આ ખામીઓને દૂર કરવા માટે વિવિધ સરકારો અને સંસ્થાઓ દ્વારા અનેક વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ અમલમાં મુકવામાં આવી રહી છે. આ યોજનાઓનો મંત્ર છે – “ગ્રામીણ શ્રમ, સમાજ અને પર્યાવરણના હિતમાં વિકાસ”. આ યોજનાઓનો ઉદ્દેશ્ય છે: સમાજના ગરીબ અને પછાત વર્ગોને વધુ સારું જીવનધોરણ પૂરું પાડવું.

1. મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરન્ટી એક્ટ (MGNREGA) -રોજગાર બાંહેધરી યોજના” :

મનરેગા યોજના (MGNREGA) ભારત સરકાર દ્વારા 2005માં શરૂ કરવામાં આવેલ છે. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારીની તકો ઉપલબ્ધ કરવાનો છે. આ યોજના પછાત અને ગરીબ વિસ્તારોમાં લાગુ કરવામાં આવી છે, જ્યાં લોકોને રોજગાર, આરોગ્ય અને જીવનશૈલીની મૌલિક સુવિધાઓનો અભાવ જોવા મળતો હોય. મનરેગાનો આધાર એ છે કે, દરેક ગ્રામ્ય પરિવારને સમાન રોજગારી પ્રાપ્ત થઈ શકે. આ યોજના હેઠળ, રોજગારની ખાતરી માટે સરકાર એ નોંધણી પર આધારિત માળખું તૈયાર કરે છે, જેમાં માન્ય છ હજારથી વધારે ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકો માટે 100 દિવસની કામકાજની ખાતરી આપવાનો ઉદ્દેશ્ય હોય છે. જેમાં જાહેર કામો જેવા કે માર્ગો, ખેતરો, જળ સંભાળ, વૃક્ષારોપણ, વગેરે કરવાના હોય છે. મનરેગા મુખ્યત્વે કૃષિ આધારિત અને અન્ય મૌલિક અધિકારો માટે પ્રોત્સાહન આપતું કાર્ય છે. આ યોજના એ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં નોકરિયાત લાભોથી માંડીને આર્થિક ગરીબી ઘટાડવામાં, સામાજિક અસમાનતા દૂર કરવામાં, અને સામૂહિક વિકાસ માટે શ્રેષ્ઠ માધ્યમ બની છે.

2. સંપૂર્ણ ગ્રામીણ રોજગાર યોજના :

આ ભારત સરકારની એક મહત્વપૂર્ણ યોજના છે, જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારીની તકો પૂરી પાડવાનો છે. આ યોજના ભારત સરકાર દ્વારા 2001 માં શરૂ કરવામાં આવી હતી, અને તેનો મુખ્ય હેતુ ગરીબ અને નિરાધાર વર્ગને રોજગાર પૂરો પાડવાનો છે. આ યોજના દ્વારા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અકુશળ નોકરીઓ પસંદ કરીને રોજગારીનું સર્જન કરવામાં આવે છે, જે લોકોને આર્થિક સુરક્ષા અને આત્મનિર્ભરતા પ્રદાન કરે છે. આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગાર પ્રદાન કરીને, મજૂરોની સંખ્યામાં ઘટાડો કરીને અને ખેડૂતો અને મજૂરોને મજબૂત કરીને નાગરિકોની આજીવિકા સુધારવાનો છે. “સંપૂર્ણ ગ્રામીણ રોજગાર યોજના” મૂળભૂત રીતે ગરીબી નાબૂદી, પંચાયત રાજ વ્યવસ્થા અને ગ્રામીણ વિકાસ તરફ એક મહત્વપૂર્ણ પગલું છે. એકંદરે, “સંપૂર્ણ

ગ્રામીણ રોજગાર યોજના” એ ભારતીય ગ્રામીણ સમાજ માટે એક પ્રતિષ્ઠિત અભિગમ છે, જે લઘુત્તમ વેતનથી શરૂ થાય છે અને દેશના કામદારોને વધુ સારું જીવન આપવામાં મદદ કરે છે.

3. પ્રધાનમંત્રી ગ્રામીણ સડક યોજના (PMGSY) :

આ ભારત સરકારની એક મહત્વપૂર્ણ અને ક્રાંતિકારી યોજના છે, જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દેશના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં મૌલિક અને ગુણવત્તાયુક્ત માર્ગો અને સડકોની સુવિધા પ્રદાન કરવાનો છે. આ યોજના 2000માં આરંભ કરવામાં આવી હતી, અને તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગ્રામ્ય વિસ્તારોને શહેરો અને અગ્રણી વિસ્તારો સાથે જોડીને તેમના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે. શ્રી અટલ બિહારી વાજપયી દ્વારા આ યોજના શરૂ કરવામાં આવી હતી. PMGSY હેઠળ દેશના એવા ગામો અને વિસ્તારોને સમગ્ર વિશ્વ સાથે જોડવામાં આવે છે, જ્યાંના લોકો વિકાસના લાભોથી વંચિત રહ્યા છે.

4. સુવર્ણ જયંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના (SGSY) :

“સુવર્ણ જયંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના” એ ભારત સરકારની એક મહત્વપૂર્ણ યોજના છે, જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સ્વનિર્ભરતા અને આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરવાનો છે. આ યોજના 1999માં શરૂ કરવામાં આવી હતી, અને તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય એ છે કે ગ્રામ્ય વિસ્તારોના લોકોને રોજગાર, શ્રમ અને સ્વનિર્ભરતા તરફ પ્રવૃત્ત કરવા માટે તેમને વ્યવસાય શરૂ કરવાની તક આપવી.

5. પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજના (ગ્રામીણ) :

“પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજના – ગ્રામ્ય” એક એવું પગથિયું છે જે ગામડાંના શ્રમિકોને, મહિલાઓને અને ગરીબોને મકાનની સુરક્ષા અને સુખી જીવન તરફ માર્ગદર્શિત કરે છે. “વર્ષ 2022 સુધીમાં સૌને ઘર” હેતુથી માન. પ્રધાનમંત્રીશ્રી દ્વારા પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજના અમલ માં આવેલ છે. આ યોજનાનું અનાવરણ માન. પ્રધાનમંત્રીના હસ્તે આગ્રા, (ઉત્તરપ્રદેશ) ખાતે 20 નવેમ્બર 2017 ના રોજ કરવામાં આવેલ. પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજના હેઠળ ત્રણ વર્ષમાં એક કરોડ મકાનો બનાવવાનો કેન્દ્ર સરકારનો લક્ષ્યાંક છે. આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાજ્યના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વસતા ઘરવિહોણા લાભાર્થીઓને તથા કાચા અને જર્જરિત મકાનોમાં રહેતા પરિવારોને પાયાની સુવિધાઓ સાથેનું પાકું આવાસ પુરૂ પાડવાનો છે.

6. સ્વચ્છ ભારત મિશન ગ્રામીણ યોજના :

ભારતના વડા પ્રધાન દ્વારા તા. 02/10/2014 (બીજી ઓક્ટોબરથી સમગ્ર દેશમાં સાર્વત્રિક સ્વચ્છતાને લક્ષમાં રાખી સ્વચ્છ ભારત મિશન (ગ્રામીણ) યોજના અમલી બનાવવામાં આવેલ છે. આ મિશન નો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારતને સ્વચ્છ બનાવવાનો છે. ગામોમાં ઘન અને પ્રવાહી કચરાના સલામત નિકાલની વ્યવસ્થા ગોઠવાય. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સર્વત્ર સ્વચ્છતા અને ગામોમાં થતી ખુલ્લામાં શૌચક્રિયા સદંતર બંધ થાય અને ગામ સાફ, સ્વચ્છ અને સુંદર બનાવવા તરફ વેગ આપવા માટેનો છે.

7. ગોકુળ ગ્રામ યોજના :

“ગોકુળ ગ્રામ યોજના” એક અગત્યની યોજના છે જે ખાસ કરીને પશુપાલન અને દૂધના ઉત્પાદનને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે ગુજરાત રાજ્યમાં શરૂ કરવામાં આવી છે. આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કૃષિ અને પશુપાલન ક્ષેત્રને મજબૂત બનાવવાનો અને ગામડાંના લોકોના આર્થિક દરજ્જાને સુધારવાનો

છે. આ યોજના દ્વારા પશુપાલકોને આર્થિક રીતે સક્ષમ બનાવવાની દિશામાં માર્ગદર્શિકા પ્રદાન કરવામાં આવે છે.

8. ઈન્દિરા આવાસ યોજના (IAY) :

આ ભારત સરકાર દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલી એક મહત્વપૂર્ણ યોજના છે, જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ખાસ કરીને ગરીબ, પછાત, અને કૃષિ ક્ષેત્રે ઓછી આવક ધરાવનારા પરિવારોને પાર્કું મકાન પ્રદાન કરવાનો છે. આ યોજના 1985માં શરૂ કરવામાં આવી હતી અને તેનું નામ પ્રધાનમંત્રી ઈન્દિરા ગાંધીના નામ પરથી રાખવામાં આવ્યું છે. આ યોજનાનો મુખ્ય હેતુ ગરીબ અને આર્થિક રીતે નબળા લોકોને મકાન માટે સહાય પૂરી પાડવાનો છે, જેથી તેઓ સુરક્ષિત, આરોગ્યપ્રદ અને સ્વચ્છ પરિસ્થિતિમાં જીવન પસાર કરી શકે.

9. જમીન સિંચાઈ અને ટેકનોલોજી :

ગામડાઓના વિકાસ માટે તેમને સિંચાઈની સારી સુવિધા મળવી જોઈએ અને ખેડૂતોએ આધુનિક કૃષિ તકનીકો અપનાવવી જોઈએ અને ખેડૂતોને નવી માહિતી મળે તે માટે સંસ્થાકીય વ્યવસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ. ટ્રેક્ટર, થ્રેસર, કટર, જેવા આધુનિક ટેકનોલોજીના સાધનો સ્થાપિત કરવા અને નાણાકીય સાધન-ધિરાણની સુવિધા ઊભી કરવા માટે સારા ઉચ્ચ સંકર બિયારણો, રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશકો વગેરેની પણ વ્યવસ્થા કરવી. સરકારી બેંકો દ્વારા ઓછા વ્યાજ દરે કૃષિ લોન અને સબસિડી આપવાની વ્યવસ્થા કરવી.

10. નવા વ્યવસાયની તકો વધારવી :

ગ્રામીણ વિકાસમાં નવા વ્યવસાયની તકો ઊભી કરવી જેથી બેકારીનું પ્રમાણ ઘટે, આરોગ્ય કેન્દ્રો, શાળાઓ, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવવી જેથી ગ્રામીણ લોકો નવા વ્યવસાયોમાં ભૂમિલિન ખેડૂતોને સ્થાન મળે.

11. ગ્રામીણ વિકાસમાં વૃદ્ધિ કરવા ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરને પ્રોત્સાહન :

ગ્રામીણ વિકાસ માટે માર્ગ પરિવહન અને ધોરીમાર્ગો, વીજળી, કોલસો, પેટ્રોલિયમ, રેલ્વે, સ્ટીલ, શિપીંગ-બંદરો, ટેલિકોમ્યુનિકેશન, ખાતરો, દવાઓ માટે નવા સંકલિત ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરને વધુને વધુ પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

12. સંકલિત બાળવિકાસ સેવાઓ :

જરૂરી પોષક તત્ત્વો અને વાસ્તવિક તત્ત્વોનો આહાર-ગ્રહણની વચ્ચે રહેલા તફાવતને પૂર્ણ કરવા સમાજના ગરીબ અને સીમાંત વર્ગોનાં બાળકોને પૂરક આહાર પૂરો પાડવો. જેમાં ICDS યોજનાનું અન્ય ઘટક શારીરિક વૃદ્ધિમાં જોવા મળતી અસ્થિરતા અને કુપોષણની પરિસ્થિતિ શરૂઆતના તબક્કામાં ધ્યાન ઉપર આવે તે માટે ગ્રામીણ વિસ્તારના બાળકોનું વજન કરવાનો અને કુપોષિત બાળકો માટે ઉચિત સંચાલન પ્રક્રિયાઓનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો.

13. નવી શિક્ષણપદ્ધતિ :

આઝાદી બાદ દેશમાં શિક્ષણક્ષેત્રે ઝડપી વૃદ્ધિ થઈ છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શૈક્ષણિક સુવિધાઓમાં વધારો થવાને કારણે ગ્રામીણ સમુદાયના પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચસ્તર અને કોલેજ શિક્ષણ ધરાવતા લોકોનું પ્રમાણ વધ્યું છે. નવી શિક્ષણપદ્ધતિમાં ગ્રામ ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ અને તાલીમ આપવાનો અભિગમ છે. રોજગારલક્ષી શિક્ષણને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું.

1.5 સારાંશ

ગ્રામીણ સમુદાયનો વિકાસ આપણા દેશના વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે. આ સમુદાયમાં રહેનારા લોકોના જીવનને વધુ મજબૂત બનાવવા માટે વિકાસલક્ષી યોજનાઓ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. આ યોજનાઓ ગ્રામીણ વિસ્તારના આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસને મજબૂત કરે છે. તે લોકોને પ્રાથમિક સુવિધાઓ, રોજગાર, આરોગ્ય અને શિક્ષણમાં મદદ કરે છે, જે તેમનું જીવનધોરણ સુધારવામાં મદદ કરે છે. આ યોજનાઓ ભારતના ગ્રામીણ વિસ્તારને પ્રોત્સાહિત કરવા અને સર્વાંગીણ વિકાસ તરફ આગળ વધારવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

ગ્રામીણ	: ગ્રામીણ” શબ્દનો અર્થ છે ગામ અથવા ગ્રામ્ય વિસ્તારો સંબંધિત.
સમુદાય	: સમુદાય કે સમૂહ એ ચોક્કસ ભૌગોલિક પ્રદેશ માં વસતા માનવીઓ નો સમૂહ છે.
ગ્રામીણ યોજના	: દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારોના સર્વાંગી વિકાસ માટેની વ્યૂહરચના તથા તેનો અમલ.
ગામડું	: જ્યાં ઘણાં થોડાં ઘર અને થોડાં માણસની વસતી હોય તે ગામડું કહેવાય છે.

1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- 2011ની વસ્તી ગણતરીના આંકડાઓ મુજબ ભારતમાં કેટલા ટકા વસ્તી ગામડામાં વસવાટ કરતી હતી.
A. 68.84% B. 31.16% C. 60.84%
- 2011ની વસ્તી ગણતરીના આંકડાઓ મુજબ ભારતમાં કેટલા ટકા વસ્તી શહેરી વિસ્તારોમાં વસવાટ કરતી હતી.
A. 31.16% B. 68.84% C. 60.84%
- આયોજનપંચ કેટલી વસ્તી ધરાવતા એકમને ગ્રામીણ વિસ્તાર ગણે છે.
A. 15000 B. 20,000 C. 25,000
- ‘ગામડું એક જીવનશૈલી અને એક ખ્યાલ છે.’ આ વિધાન કોનું છે?
A. મજમુદાર B. શ્રી નિવાસ C. એસ.સી.દુબે
- ‘ગામડુંએ જ્ઞાતિ જેવા ભિન્ન ભિન્ન આડા સ્તરોનું બનેલું ઉભું એકમ છે’ આ વિધાન કોનું છે?
A. શ્રી નિવાસ B. મજમુદાર C. એસ.સી.દુબે
- ‘ગામડું એ પ્રાદેશિક જૂથ છે, સામાજિક - આર્થિક વિધવિધાનનું એકમ છે, તેને પોતાનું વૃશિષ્ટ અસ્તિત્વ છે.’ આ વિધાન કોનું છે?
A. એસ.સી.દુબે B. મજમુદાર C. શ્રી નિવાસ

7. 'ગ્રામીણ લોકોને પ્રકૃતિ સાથે ગાઢ અને નિકટનો સંબંધ હોય છે.' આ વિધાન કોનું છે?
A. એમ.એન.શ્રીવાસ B. મજમુદાર C. એસ.સી.દુબે
8. મનરેગા યોજના ભારત સરકાર દ્વારા કઈ સાલમાં શરૂ કરવામાં આવેલ છે.
A. 2005 B. 2001 C. 2003
9. સંપૂર્ણ ગ્રામીણ રોજગાર યોજના કઈ સાલમાં શરૂ કરવામાં આવેલ છે.
A. 2001 B. 2002 C. 2003
10. પ્રધાનમંત્રી ગ્રામીણ સડક યોજના કઈ સાલમાં શરૂ કરવામાં આવેલ છે.
A. 2000 B. 2002 C. 2004
11. ઈન્દિરા આવાસ યોજના ક્યારથી અમલમાં મુકવામાં આવેલ છે.
A. 1985 B. 1980 C. 1990
12. સુવર્ણ જયંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના ક્યારે શરૂ કરવામાં આવી હતી
A. 1999 B. 1988 C. 1985

● જવાબો

1. A. 68.84%
2. A. 31.16%
3. A. 15000
4. A. મજમુદાર
5. A. શ્રી નિવાસ
6. A. એસ.સી.દુબે
7. A. એમ.એન.શ્રીવાસ
8. A. 2005
9. A. 2001
10. A. 2000
11. A. 1985
12. A. 1999

1.8 સંદર્ભ સૂચિ

1. K. Davis. Human Society.
2. "The family is a group defined by a sex-relationship sufficiently precise and enduring to provide for the procreating and up-bringing of the children."-Maclver & Page, Society, p. 238
3. Murdock, G.P., Social Structure. p. 1.
4. Maclver and Page, Society. p. 9
5. લૂસી, મેયર, સામાજિક નૃ-વિજ્ઞાનની ભૂમિકા, હિન્દી અનુવાદ, પૃ. 89.
6. ગુજરાત પંચાયતીરાજ સારસંગ્રહ (2005), 'ઉન્નતિ' વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન, જી-1, 200, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ, 380015.
7. જે. કે. દવે., (2014), ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર, ભવાની ગ્રાફિક્સ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ, 380001.
8. ડેફિનીશન્સ ઓફ રૂરલ : એ હેન્ડબુક ફોર રૂરલ પોલીસી મેકર્સ એન્ડ રીસર્ચ, 1998.
9. લોકલ ગવર્નમેન્ટ સીસ્ટમ ઈન ઈન્ડિયા, કોમન વેલ્થ લોકલ ગવર્નમેન્ટ ફોરમ.

10. સીસોદીયા, આર. એસ. (1971) “ગાંધીજી વિઝન ઓફ પંચાયતીરાજ.
11. મિત્ર, સુબ્રતા કે.: સિંગ, વીબી. (1999) ડેમોક્રસી એન્ડ સોશીયલ ચેન્જ ઈન ઈન્ડીયા.

❖ LINK

- <https://baou.edu.in/assets/pdf/BSWR-403.pdf>
- <https://www.socialresearchfoundation.com/new/publish-book.php?editID=2226#:~:t%20B9%E0%A5%A4>
- https://www.svnit.ac.in/Unnat_Bharat/PI/pdf/Basic%20Amenities/Schemes%20by%20Government%20of%20India/Pradhan%20Mantri%20Awas%20Yojana-Gramin/Annexure%20I%20PMAY%20Gramin%20Pamphlet%20Gujarati.pdf
- <https://egovernance.vikaspedia.in/viewcontent/e-governance/aaaa82a9aabeaafaa4/a86a82a95aa1abea95ac0aaf-aaeabeab9abfaa4ac0/a97acdab0abeaae-ab5abfa95abeab8-ab5abfaadabea97?lgn=gu>
- <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/65330/1/Unit-3.pdf>
- http://med.iiab.me/kiwix/wikipedia_gu_all_maxi_2020-01/A/%E0%AA%B8%E0%AA%AE%E0%AB%81%E0%AA%A6%E0%AA%BE%E0%AA%AF

2.0 ઉદ્દેશ્યો

2.1 પ્રસ્તાવના

2.2 ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય દરમિયાન પ્રવૃત્તિઓ

2.3 અન્ય પડકારો અને તકો

2.4 ગ્રામીણ રોજગાર

2.5 ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ધાર્મિક પરિબળો

2.6 સારાંશ

2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

2.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

2.9 સંદર્ભ સૂચિ

2.0 ઉદ્દેશ્યો

- આ એકમનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિઓની શ્રેણીથી પરિચિત કરવાનો છે.
- આ એકમનો ઉદ્દેશ્ય અસરકારક ફિલ્ડવર્ક દરમિયાનગીરીઓના આયોજન અને અમલમાં વિદ્યાર્થીઓની કુશળતા વિકસાવવાનો છે.
- આ એકમનો ઉદ્દેશ્ય વિદ્યાર્થીઓની પ્રાયોગિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ગ્રામીણ સમુદાયોની જરૂરિયાતોનું મૂલ્યાંકન કરવાની અને તેનો પ્રતિસાદ આપવાની ક્ષમતા વધારવાનો છે.
- આ એકમનો ઉદ્દેશ્ય વિદ્યાર્થીઓને ફિલ્ડવર્ક લક્ષ્યો હાંસલ કરવા માટે સ્થાનિક એજન્સીઓ અને સમુદાયના સભ્યો સાથે મળીને કામ કરવા તૈયાર કરવાનો છે.

2.1 પ્રસ્તાવના

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય એ માસ્ટર ઓફ સોશિયલ વર્ક (MSW) અભ્યાસક્રમનો પાયાનો પથ્થર છે, જે વિદ્યાર્થીઓને તેમના શૈક્ષણિક જ્ઞાનને વાસ્તવિક દુનિયાની પરિસ્થિતિઓમાં લાગુ કરવાની અમૂલ્ય તક પૂરી પાડે છે. આ એકમ, “ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય દરમિયાન પ્રવૃત્તિઓ,” સ્થૂં ઉ વિદ્યાર્થીઓ માટે એક વ્યાપક માર્ગદર્શિકા તરીકે સેવા આપે છે, જેમાં તેઓ તેમના ક્ષેત્રીય કાર્ય દરમિયાન હાથ ધરશે તેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યોની વિગતો આપે છે. આ એકમ દ્વારા, વિદ્યાર્થીઓ ગ્રામીણ સમુદાયોની ઊંડી સમજ મેળવશે, આવશ્યક સામાજિક કાર્ય કૌશલ્યો વિકસાવશે અને આ સેટિંગ્સમાં અર્થપૂર્ણ અસર કરવા માટે તૈયાર થશે.

અસરકારક ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય માટે ગ્રામ્ય સ્તરની એજન્સીઓને સમજવી મહત્વપૂર્ણ છે. શાળાઓ સહિત આ એજન્સીઓ ગ્રામીણ સમુદાયોના વહીવટ, વિકાસ અને કલ્યાણમાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવે છે. તેમની રચના અને કાર્યો વસ્તીને આવશ્યક સમર્થન અને સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. આ વિભાગ

ભારતમાં ગ્રામ્ય સ્તરની મુખ્ય એજન્સીઓની ભૂમિકાઓ, તેમની પ્રવૃત્તિઓ અને ગ્રામીણ ક્ષેત્રના કાર્યના સંદર્ભમાં તેમના મહત્વની શોધ કરે છે.

- ગ્રામ્ય-સ્તરની એજન્સીઓનું મહત્વ :

ગ્રામ્ય સ્તરની એજન્સીઓ ગ્રામીણ વિકાસ માટે અભિન્ન અંગ છે કારણ કે તેઓ પાયાના સ્તરે કાર્ય કરે છે, તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે સરકારી નીતિઓ અને કાર્યક્રમો ઈચ્છિત લાભાર્થીઓ સુધી પહોંચે છે. તેમની સંરોવણી સ્થાનિક જરૂરિયાતોને ઓળખવામાં, સંસાધનોને એકત્રીત કરવામાં અને વિકાસની પહેલોને અમલમાં મૂકવામાં મદદ કરે છે. આ એજન્સીઓની રચના અને કાર્યોનું જ્ઞાન સામાજિક કાર્યકરો માટે અસરકારક રીતે તેમની સાથે સહયોગ કરવા અને તેમના હસ્તક્ષેપોની અસરને વધારવા માટે જરૂરી છે.

- ગ્રામ્ય-સ્તરની એજન્સીઓની ભૂમિકા:

સ્થાનિક શાસન: ગ્રામ પંચાયત જેવી એજન્સીઓ સ્થાનિક શાસન અને વહીવટ માટે જવાબદાર છે, તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે ગામની જરૂરિયાતોને સંબોધવામાં આવે છે અને સ્થાનિક કાયદા અને નિયમો લાગુ કરવામાં આવે છે.

સેવા વિતરણ: પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો (PHC) અને શાળાઓ જેવી એજન્સીઓ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે આરોગ્યસંભાળ, શિક્ષણ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સહિત આવશ્યક સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

રિસોર્સ મોબિલાઈઝેશન: આ એજન્સીઓ નાણાકીય સહાય, તાલીમ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ડેવલપમેન્ટ સહિત વિવિધ વિકાસ કાર્યક્રમો માટે સંસાધનોને એકત્ર કરવામાં અને વિતરિત કરવામાં ભૂમિકા ભજવે છે.

સામુદાયિક સંલગ્નતા: ગ્રામ-સ્તરની એજન્સીઓ નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સમુદાયની સહભાગિતાને સરળ બનાવે છે, તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે વિકાસ પહેલ સમાવિષ્ટ છે અને સમુદાયની જરૂરિયાતો અને પ્રાથમિકતાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

- ગ્રામ-સ્તરની મુખ્ય એજન્સીઓ અને તેમની ભૂમિકાઓ

1. ગ્રામ પંચાયત

ભૂમિકા અને માળખું: ગ્રામ પંચાયત એ ભારતમાં ગ્રામ્ય સ્તરે સ્થાનિક સ્વ-સરકારી સંસ્થા છે. તે ગામના સર્વાંગી વિકાસ અને વહીવટ માટે જવાબદાર છે. માળખામાં સામાન્ય રીતે સરપંચ (અધ્યક્ષ) અને ગ્રામજનો દ્વારા ચૂંટાયેલા સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રામ પંચાયત સરકાર અને સમુદાય વચ્ચે પ્રાથમિક ઈન્ટરફેસ તરીકે કાર્ય કરે છે.

પ્રવૃત્તિઓ:

સ્થાનિક શાસન: ગ્રામ્ય સ્તરે સરકારી યોજનાઓ અને નીતિઓનો અમલ કરવો, જેમાં સ્વચ્છતા, રસ્તાની જાળવણી અને ગ્રામીણ માળખાકીય પ્રોજેક્ટનો સમાવેશ થાય છે.

સામુદાયિક વિકાસ: શાળા બાંધકામ, પાણી પુરવઠા પ્રોજેક્ટ્સ અને આરોગ્ય પહેલ જેવી વિકાસ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન અને દેખરેખ.

સંઘર્ષનું નિરાકરણ: વિવાદોની મધ્યસ્થી અને પરંપરાગત અને કાનૂની પદ્ધતિઓ દ્વારા સ્થાનિક તકરારોનું નિરાકરણ.

સંસાધન વ્યવસ્થાપન: જમીન, પાણી અને જાહેર મિલકતો સહિત ગામડાના સંસાધનોનું સંચાલન કરવું અને તેમના સમાન વિતરણની ખાતરી કરવી.

મહત્વ: ગ્રામ પંચાયત પાયાના શાસન અને વિકાસ માટે નિર્ણાયક છે. તેની રચના અને કાર્યપદ્ધતિને સમજવાથી સામાજિક કાર્યકરોને સ્થાનિક નેતાઓ સાથે અસરકારક રીતે સહયોગ કરવામાં મદદ મળે છે અને તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે દરમ્યાનગીરીઓ સમુદાયની જરૂરિયાતો સાથે સુસંગત છે.

2. પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર (PHC)

ભૂમિકા અને માળખું: PHC એ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પ્રાથમિક આરોગ્યસંભાળ સેવાઓ માટે સંપર્કનું પ્રથમ બિંદુ છે. તેનું સંચાલન મેડિકલ ઓફિસર દ્વારા કરવામાં આવે છે અને નર્સો, મિડવાઈવ્સ અને અન્ય હેલ્થકેર પ્રોફેશનલ્સ દ્વારા સપોર્ટેડ છે. ડેવલપિંગ આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડે છે, જેમાં નિવારક, ઉપચારાત્મક અને પુનર્વસન સંભાળનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રવૃત્તિઓ:

આરોગ્યસંભાળ સેવાઓ: રસીકરણ, માતા અને બાળ આરોગ્ય સેવાઓ, સામાન્ય બીમારીઓની સારવાર અને આરોગ્ય શિક્ષણ.

રોગ નિવારણ: રોગ નિવારણ અને આરોગ્ય પ્રોત્સાહન માટે આરોગ્ય શિબિરો, સ્કીનીંગ અને ઝુંબેશનું આયોજન કરવું.

કટોકટીની સંભાળ: મૂળભૂત કટોકટીની તબીબી સંભાળ પૂરી પાડવી અને જટિલ કેસ માટે ઉચ્ચ-સ્તરની સુવિધાઓ માટે રેફરલ્સ.

આરોગ્ય શિક્ષણ: સ્વચ્છતા, પોષણ, કુટુંબ નિયોજન અને અન્ય આરોગ્ય સંબંધિત વિષયો પર સમુદાયને શિક્ષિત કરવું.

મહત્વ: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આરોગ્યના પરિણામો સુધારવા માટે પીએચસી મહત્વપૂર્ણ છે. સામાજિક કાર્યકર્તાઓએ આરોગ્ય સમસ્યાઓના નિવારણ માટે, નિવારક સંભાળને પ્રોત્સાહન આપવા અને આવશ્યક આરોગ્ય સેવાઓની એક્સેસ સુનિશ્ચિત કરવા માટે PHC સાથે સહયોગ કરવાની જરૂર છે.

3. આંગણવાડી કેન્દ્રો

ભૂમિકા અને માળખું: આંગણવાડી કેન્દ્રો સંકલિત બાળ વિકાસ સેવાઓ (ICDS) કાર્યક્રમનો ભાગ છે, જે પ્રારંભિક બાળપણની સંભાળ અને વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આંગણવાડી કાર્યકરો (AWWs) દ્વારા સંચાલિત, આ કેન્દ્રો બાળકો અને મહિલાઓ માટે આરોગ્ય, પોષણ અને શિક્ષણ સંબંધિત સેવાઓ પ્રદાન કરે છે.

પ્રવૃત્તિઓ:

પ્રારંભિક બાળપણ શિક્ષણ: છ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના બાળકો માટે પૂર્વ-શાળા શિક્ષણ અને વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ પ્રદાન કરવી.

પોષણ અને આરોગ્ય: પૂરક પોષણનું વિતરણ કરવું, આરોગ્ય તપાસ કરવી અને રસીકરણ પ્રદાન કરવું.

માતૃત્વની સંભાળ: સગર્ભા અને સ્તનપાન કરાવતી સ્ત્રીઓને આરોગ્ય અને પોષણ સલાહ સહિત કાઉન્સેલિંગ અને સપોર્ટ ઓફર કરે છે.

સમુદાય જાગૃતિ: બાળ વિકાસ, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા પર વર્કશોપ અને સત્રોનું આયોજન.

મહત્વ: આંગણવાડી કેન્દ્રો બાળકના સ્વાસ્થ્ય અને વિકાસને સુધારવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. સામાજિક કાર્યકરો પ્રારંભિક બાળપણના શિક્ષણ, માતૃત્વના સ્વાસ્થ્ય અને પોષણને લગતી સમસ્યાઓને ઉકેલવા માટે આ કેન્દ્રો સાથે સહયોગ કરી શકે છે.

4. ગ્રામ વિકાસ સમિતિ (VDC)

ભૂમિકા અને માળખું: વિલેજ ડેવલપમેન્ટ કમિટી એ એક સમુદાય-આધારિત સંસ્થા છે જે વિકાસ પ્રોજેક્ટના આયોજન અને અમલીકરણ માટે જવાબદાર છે. તેમાં સ્થાનિક નેતાઓ, સમુદાયના સભ્યો અને વિવિધ ક્ષેત્રોના પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રવૃત્તિઓ:

પ્રોજેક્ટ પ્લાનિંગ: સમુદાયની જરૂરિયાતોને ઓળખવી અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, શિક્ષણ અને આરોગ્ય માટે પ્રોજેક્ટ દરખાસ્તો વિકસાવવી.

રિસોર્સ મોબિલાઇઝેશન: સરકારી એજન્સીઓ, એનજીઓ અને અન્ય સ્ત્રોતો પાસેથી ભંડોળ અને સંસાધનોને સુરક્ષિત કરવું.

અમલીકરણ: વિકાસ પ્રોજેક્ટના અમલીકરણની દેખરેખ અને સમુદાયની ભાગીદારીની ખાતરી કરવી.

દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન: વિકાસ પહેલની પ્રગતિ અને અસરનું મૂલ્યાંકન કરવું અને જરૂરી ગોઠવણો કરવી.

મહત્વ: વીડીસી સમુદાય-આધારિત વિકાસની સુવિધા માટે નિમિત્ત છે. સામાજિક કાર્યકરો પ્રોજેક્ટ અસરકારકતા વધારવા, સમુદાયની ભાગીદારી સુનિશ્ચિત કરવા અને સ્થાનિક પડકારોનો સામનો કરવા માટે ફઠ્ઠજ સાથે કામ કરી શકે છે.

5. સ્વ-સહાય જૂથો (SHGs)

ભૂમિકા અને માળખું: સ્વ-સહાય જૂથો એ વ્યક્તિઓના નાના, સ્વૈચ્છિક જૂથો છે જે એકબીજાને ટેકો આપવા અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માટે ભેગા થાય છે. SHG સામાન્ય રીતે સામાન્ય હિતોની આસપાસ રચાય છે, જેમ કે બચત, આવક નિર્માણ અથવા સામાજિક મુદ્દાઓ.

પ્રવૃત્તિઓ:

બચત અને ધિરાણ: બચતની સુવિધા આપવી અને આવક પેદા કરતી પ્રવૃત્તિઓ માટે સભ્યોને માઈક્રોલોન્સ પ્રદાન કરવી.

કૌશલ્ય વિકાસ: સભ્યોની કુશળતા અને જ્ઞાન વધારવા માટે તાલીમ કાર્યક્રમો અને કાર્યશાળાઓનું આયોજન કરવું.

સામુદાયિક ક્રિયા: આરોગ્ય, શિક્ષણ અને સ્વચ્છતા જેવા સામાજિક મુદ્દાઓ પર સામૂહિક પગલાં લેવા.

હિમાયત: સ્થાનિક સ્તરે સભ્યોના અધિકારો અને હિતોની હિમાયત કરવી.

મહત્ત્વ: SHG વ્યક્તિઓને સશક્ત બનાવે છે અને સામૂહિક કાર્ય અને પરસ્પર સમર્થન દ્વારા સમુદાયના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે. સામાજિક કાર્યકરો આર્થિક વિકાસ, સામાજિક સશક્તિકરણ અને સામુદાયિક ગતિશીલતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે SHG સાથે જોડાઈ શકે છે.

6. શાળાઓ

ભૂમિકા અને માળખું: ગ્રામ્ય સ્તરે શાળાઓ શિક્ષણ પ્રદાન કરે છે અને બાળકોના બૌદ્ધિક અને સામાજિક વિકાસ માટે મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તેઓનું સંચાલન મુખ્ય શિક્ષક અથવા આચાર્ય દ્વારા કરવામાં આવે છે અને શિક્ષકો દ્વારા સ્ટાફ કરવામાં આવે છે. શાળાઓ સામુદાયિક જોડાણ અને વિકાસમાં પણ ભૂમિકા ભજવે છે.

પ્રવૃત્તિઓ:

શિક્ષણ વિતરણ: બાળકોને ભાષા, ગણિત, વિજ્ઞાન અને સામાજિક અભ્યાસ સહિત વિવિધ વિષયોમાં ઔપચારિક શિક્ષણ પૂરું પાડવું.

અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ: સર્વગ્રાહી વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રમતગમત, કલા અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો જેવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું.

આરોગ્ય અને પોષણ: મધ્યાહન ભોજન યોજનાઓ, આરોગ્ય તપાસ અને સ્વચ્છતા શિક્ષણ સહિત શાળા આરોગ્ય કાર્યક્રમોનો અમલ કરવો.

સામુદાયિક સંલગ્નતા: શૈક્ષણિક પરિણામોને વધારવા અને સમુદાયના સમર્થનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે શાળાની પ્રવૃત્તિઓ અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં માતાપિતા અને સમુદાયના સભ્યોને સામેલ કરવા.

મહત્ત્વ: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સાક્ષરતા અને શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિ સુધારવા માટે શાળાઓ નિર્ણાયક છે. તેઓ શિક્ષણ અને સામુદાયિક જોડાણ માટેના કેન્દ્રો તરીકે સેવા આપે છે. સામાજિક કાર્યકરો શૈક્ષણિક પડકારોને

પહોંચી વળવા, વિદ્યાર્થીઓના વિકાસને ટેકો આપવા અને શિક્ષણમાં સમુદાયની સંડોવણી વધારવા માટે શાળાઓ સાથે સહયોગ કરી શકે છે.

- ગામ-સ્તરની એજન્સી માળખાને સમજવું

મહત્વ: સામાજિક કાર્યકરોને આ સંસ્થાઓ સાથે અસરકારક રીતે જોડાવા અને હસ્તક્ષેપોનો અમલ કરવા માટે ગ્રામ-સ્તરની એજન્સીઓની રચના અને કામગીરીનું જ્ઞાન જરૂરી છે. આ એજન્સીઓની ભૂમિકાઓ, જવાબદારીઓ અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાઓને સમજવાથી આમાં મદદ મળે છે:

અસરકારક સહયોગ: સામાન્ય ધ્યેયો હાંસલ કરવા અને સમુદાયની જરૂરિયાતોને સંબોધવા માટે સ્થાનિક એજન્સીઓ સાથે ઉત્પાદક ભાગીદારીનું નિર્માણ કરવું.

સંસાધન ફાળવણી: ઉપલબ્ધ સંસાધનોને ઓળખવા અને તેનો લાભ લેવો અને વિકાસની પહેલ માટે સમર્થન.

સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા: સમુદાયના સભ્યો સાથે આદરપૂર્ણ અને અસરકારક જોડાણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે સ્થાનિક રિવાજો, ધોરણો અને શક્તિની ગતિશીલતાને શોધખોળ કરવી.

ગ્રામ્ય-સ્તરની એજન્સીઓ સાથે કામ કરવું:

સંબંધોનું નિર્માણ: એજન્સીના પ્રતિનિધિઓ અને સમુદાયના સભ્યો સાથે વિશ્વાસ અને ખુલ્લા સંચારની સ્થાપના કરવી.

સહભાગી અભિગમ: હસ્તક્ષેપોના આયોજન અને અમલીકરણમાં સ્થાનિક એજન્સીઓને સામેલ કરવી જેથી કરીને તેઓ સુસંગત અને ટકાઉ હોય.

ક્ષમતા નિર્માણ: તેમની અસરકારકતા અને પ્રભાવને વધારવા માટે તેમની કુશળતા અને ક્ષમતાઓ વિકસાવવામાં સહાયક એજન્સીઓ.

દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન: વિકાસ પહેલની પ્રગતિ અને પરિણામોનું મૂલ્યાંકન કરવા અને જરૂરી સુધારા કરવા એજન્સીઓ સાથે સહયોગ.

ગ્રામ પંચાયત, PHC, આંગણવાડી કેન્દ્રો, VDCs, SHGs અને શાળાઓ સહિતની ગ્રામ-સ્તરની એજન્સીઓ, સમુદાયોને શાસન, આરોગ્યસંભાળ, શિક્ષણ અને આર્થિક સહાય પૂરી પાડીને ગ્રામીણ વિકાસમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. આ એજન્સીઓ સાથે અસરકારક રીતે જોડાવા અને સફળ હસ્તક્ષેપોનો અમલ કરવા માટે સામાજિક કાર્યકરો માટે તેમની ભૂમિકાઓ, પ્રવૃત્તિઓ અને માળખાને સમજવું જરૂરી છે. આ એજન્સીઓ સાથે સહયોગ કરીને, સામાજિક કાર્યકરો સ્થાનિક જરૂરિયાતોને સંબોધિત કરી શકે છે, સમુદાયના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે અને ગ્રામીણ વસ્તીના એકંદર સુખાકારીમાં યોગદાન આપી શકે છે.

2.2 ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય દરમ્યાન પ્રવૃત્તિઓ

આ પ્રવૃત્તિઓમાં સિદ્ધાંતોને વ્યવહારિક દ્રષ્ટિકોણે ઉતારવા અને ગ્રામ્ય સમુદાયોની વાસ્તવિક પડકારો સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે. ક્ષેત્રમાં સીધા જોડાઈને સામાજિક કાર્યના વિદ્યાર્થીઓને હાથ ધરવા અને ગ્રામ્ય જીવનની જટિલતાઓને હલ કરવા માટે અનુભવ અપાવે છે.

● વ્યવહારુ અનુભવ પૂરો પાડવો

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યનો એક પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય MSW વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહારુ અનુભવ પૂરો પાડવાનો છે જે વર્ગખંડમાં શિક્ષણ અને વાસ્તવિક દુનિયાની પ્રેક્ટિસ વચ્ચેના અંતરને દૂર કરે છે. શૈક્ષણિક સેટિંગમાં, વિદ્યાર્થીઓ સામાજિક કાર્યના સિદ્ધાંતો, પ્રથાઓ અને દરમ્યાનગીરીઓ વિશે સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન મેળવે છે. જો કે, આ જ્ઞાનના વાસ્તવિક-વિશ્વના ઉપયોગ માટે અનુભવની જરૂર છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય વાસ્તવિક જીવનના દૃશ્યોમાં સૈદ્ધાંતિક ખ્યાલોને લાગુ કરવાની તક આપે છે, વિદ્યાર્થીઓની સમજ અને આ વિભાવનાઓને જાળવી રાખવા માટે.

ગ્રામીણ ક્ષેત્રના કાર્યમાં વ્યસ્ત રહેવાથી વિદ્યાર્થીઓ જટિલ વિચારસરણી અને સમસ્યા હલ કરવાની કુશળતા વિકસાવવા દે છે. તેઓ સમુદાયની જરૂરિયાતોનું મૂલ્યાંકન કરવાનું શીખે છે, હસ્તક્ષેપની વ્યૂહરચના ઘડી કાઢે છે અને આ વ્યૂહરચનાઓને અસરકારક રીતે અમલમાં મૂકે છે. આ વ્યવહારુ અનુભવ વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક કાર્યકરો તરીકેની તેમની ભાવિ ભૂમિકાઓ માટે તૈયાર કરવામાં, જટિલ સામાજિક મુદ્દાઓને ઉકેલવા માટે આત્મવિશ્વાસ અને યોગ્યતાથી સજ્જ કરવામાં અમૂલ્ય છે.

● ગ્રામીણ સમુદાયોની સમજ વધારવી

ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ઘણી વાર અલગ સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિઓ, સાંસ્કૃતિક ગતિશીલતા અને સમુદાયની રચનાઓ હોય છે જે શહેરી વિસ્તારોથી નોંધપાત્ર રીતે અલગ હોય છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય વિદ્યાર્થીઓને આ અનન્ય પાસાંઓની ઊંડી સમજણ પ્રદાન કરે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહીને અને કામ કરીને, વિદ્યાર્થીઓ ગ્રામીણ વસ્તી દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા પડકારોનો પ્રથમ અનુભવ મેળવે છે, જેમ કે આરોગ્યસંભાળ, શિક્ષણ અને રોજગારની તકોની મર્યાદિત પહોંચ.

અસરકારક સામાજિક કાર્ય પ્રેક્ટિસ માટે ગ્રામીણ સમુદાયોની સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિઓને સમજવી મહત્વપૂર્ણ છે. શહેરી સેટિંગ્સની સરખામણીમાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગરીબી, બેરોજગારી અને આરોગ્યની અસમાનતાના ઉચ્ચ સ્તરનો અનુભવ થઈ શકે છે. વિદ્યાર્થીઓ આ પડકારોને ઓળખવાનું શીખે છે અને ગ્રામીણ વસ્તીની ચોક્કસ જરૂરિયાતોને સંબોધિત કરતા અનુરૂપ હસ્તક્ષેપો વિકસાવે છે.

ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સાંસ્કૃતિક ગતિશીલતા પણ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. પરંપરાઓ, રિવાજો અને સામાજિક ધોરણો સમુદાયના વર્તન અને સામાજિક મુદ્દાઓ પ્રત્યેના વલણને પ્રભાવિત કરી શકે છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ માટે ઉજાગર કરે છે, તેમને સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા અને યોગ્યતા વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. આ સમજ સમુદાયના સભ્યો સાથે

વિશ્વાસ અને તાલમેલ બનાવવા માટે જરૂરી છે, જે સફળ સામાજિક કાર્ય દરમ્યાનગીરીઓ માટે મૂળભૂત છે.

- **સમુદાય સંલગ્નતાને પ્રોત્સાહન આપવું**

સામુદાયિક જોડાણ એ સામાજિક કાર્યનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય વિદ્યાર્થીઓને સહાનુભૂતિ, આદર અને ભાગીદારીની ભાવનાને ઉત્તેજન આપીને સમુદાયના સભ્યો સાથે સક્રિયપણે જોડાવવાની તક પૂરી પાડે છે. સમુદાયના સભ્યો સાથે સંબંધો બાંધવા એ તેમનો વિશ્વાસ અને સહકાર મેળવવા માટે જરૂરી છે, જે કોઈપણ સામાજિક કાર્ય દરમ્યાનગીરીની સફળતા માટે નિર્ણાયક છે.

ગ્રામીણ સમુદાયો સાથે સંલગ્ન થવામાં તેમની ચિંતાઓ સાંભળવી, તેમના પરિપ્રેક્ષ્યને સમજવું અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં તેમને સામેલ કરવાનો સમાવેશ થાય છે. આ સહભાગી અભિગમ સમુદાયના સભ્યોને સશક્ત બનાવે છે, તેમને વિકાસ પ્રક્રિયામાં અવાજ આપે છે. તે એ પણ સુનિશ્ચિત કરે છે કે હસ્તક્ષેપો સાંસ્કૃતિક રીતે યોગ્ય છે અને સમુદાયની જરૂરિયાતો અને પસંદગીઓ સાથે સંરેખિત છે.

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય દરમ્યાન સામુદાયિક જોડાણ વિવિધ સ્વરૂપો લઈ શકે છે, જેમ કે સામુદાયિક મૂલ્યાંકન કરવા, સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA) પ્રવૃત્તિઓની સુવિધા આપવી અને સામુદાયિક બેઠકોનું આયોજન કરવું. આ પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક કાર્ય પ્રેક્ટિસમાં સહયોગ અને ભાગીદારીનું મહત્ત્વ શીખવામાં મદદ કરે છે. તેઓ સમુદાયની અંદર રહેલી શક્તિઓ અને સંસાધનોની આંતરદષ્ટિ પણ પ્રદાન કરે છે, જેનો ઉપયોગ સામાજિક મુદ્દાઓને અસરકારક રીતે ઉકેલવા માટે કરી શકાય છે.

- **આવશ્યક સામાજિક કાર્ય કુશળતા વિકસાવવી**

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે આવશ્યક સામાજિક કાર્ય કૌશલ્યો વિકસાવવા અને તેને સુધારવા માટે એક પ્લેટફોર્મ પ્રદાન કરે છે. આ કૌશલ્યો અસરકારક પ્રેક્ટિસ માટે મહત્ત્વપૂર્ણ છે અને તેમાં સંચાર, સમસ્યાનું નિરાકરણ, હિમાયત અને સમુદાયનું આયોજન શામેલ છે.

સંદેશાવ્યવહાર કૌશલ્યો: અસરકારક સંચાર સામાજિક કાર્ય પ્રેક્ટિસ માટે મૂળભૂત છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય દરમ્યાન, વિદ્યાર્થીઓ સમુદાયના સભ્યો, સ્થાનિક નેતાઓ અને સેવા પ્રદાતાઓ સહિત વિવિધ શ્રેણીની વ્યક્તિઓ સાથે વાર્તાલાપ કરે છે. તેઓ સમુદાયની જરૂરિયાતો અને ચિંતાઓને સમજવા માટે સક્રિયપણે સાંભળીને, સ્પષ્ટ અને સહાનુભૂતિપૂર્વક વાતચીત કરવાનું શીખે છે. આ અનુભવ માહિતી પહોંચાડવાની, સંબંધો બાંધવાની અને પરિવર્તનની હિમાયત કરવાની તેમની ક્ષમતાને વધારે છે.

સમસ્યાનું નિરાકરણ કૌશલ્ય: ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય વિદ્યાર્થીઓને જટિલ અને બહુપક્ષીય સામાજિક મુદ્દાઓ સાથે રજૂ કરે છે જેને નવીન અને વ્યવહારુ ઉકેલોની જરૂર હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ સમસ્યાઓનું મૂલ્યાંકન કરવાનું, મૂળ કારણોને ઓળખવાનું અને હસ્તક્ષેપની વ્યૂહરચના વિકસાવવાનું શીખે છે. તેઓ આ હસ્તક્ષેપોની અસરકારકતાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં અને જરૂરી ગોઠવણો કરવામાં પણ અનુભવ મેળવે છે. આ સમસ્યા હલ કરવાની પ્રક્રિયા જટિલ વિચારસરણી અને અનુકૂલનક્ષમતાને પ્રોત્સાહન આપે છે, જે સામાજિક કાર્યકરો માટે આવશ્યક કૌશલ્યો છે.

હિમાયત કૌશલ્ય: હિમાયત એ સામાજિક કાર્યનો મુખ્ય ઘટક છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય દરમ્યાન, વિદ્યાર્થીઓ હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલી અને સંવેદનશીલ વસ્તીના અધિકારો અને જરૂરિયાતોની હિમાયત કરે છે. તેઓ સામાજિક-રાજકીય લેન્ડસ્કેપ નેવિગેટ કરવાનું શીખે છે, નીતિ નિર્માતાઓ સાથે જોડાય છે અને સમુદાય સંસાધનોને એકત્ર કરે છે. આ અનુભવ વ્યક્તિગત અને પ્રણાલીગત બંને સ્તરે પરિવર્તનને અસર કરવાની તેમની ક્ષમતાને વધારે છે.

કોમ્યુનિટી ઓર્ગેનાઈઝીંગ સ્કીલ્સ: કોમ્યુનિટી ઓર્ગેનાઈઝીંગમાં કોમ્યુનિટી મેમ્બર્સને સામાન્ય મુદ્દાઓને ઉકેલવા અને સામૂહિક ધ્યેયો હાંસલ કરવા માટે એકત્રીકરણનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય વિદ્યાર્થીઓને સામુદાયિક આયોજનના પ્રયાસોને સરળ બનાવવાની તક પૂરી પાડે છે, જેમ કે સ્વ-સહાય જૂથો (SHGs) ની રચના કરવી, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા શિક્ષણ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું, અને અગ્રણી પર્યાવરણીય સંરક્ષણ પ્રોજેક્ટ્સ. આ પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક કાર્યમાં સામૂહિક ક્રિયા અને સમુદાય સશક્તિકરણનું મહત્ત્વ શીખવે છે.

- **વ્યાવસાયિક વિકાસ વધારવો**

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય માત્ર સેવા આપતા સમુદાયો માટે જ નહીં પરંતુ MSW વિદ્યાર્થીઓના વ્યાવસાયિક વિકાસ માટે પણ ફાયદાકારક છે. તે એક સમૃદ્ધ શિક્ષણ વાતાવરણ પૂરું પાડે છે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ તેમના શૈક્ષણિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી શકે છે, વ્યવહારુ કુશળતા વિકસાવી શકે છે અને મૂલ્યવાન અનુભવ મેળવી શકે છે. આ હાથથી શીખવાથી તેમની રોજગાર ક્ષમતા વધે છે અને સામાજિક કાર્યમાં સફળ કારકિર્દી માટે તૈયાર થાય છે.

વ્યાવસાયિક યોગ્યતા: ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય દ્વારા, વિદ્યાર્થીઓ સમુદાય મૂલ્યાંકન, કાર્યક્રમ આયોજન અને અમલીકરણ, હિમાયત અને મૂલ્યાંકન સહિત વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વ્યાવસાયિક યોગ્યતા વિકસાવે છે. આ યોગ્યતાઓ અસરકારક સામાજિક કાર્ય પ્રેક્ટિસ માટે આવશ્યક છે અને નોકરીદાતાઓ દ્વારા ખૂબ મૂલ્યવાન છે.

નૈતિક પ્રેક્ટિસ: ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય વિદ્યાર્થીઓને વાસ્તવિક જીવનની પરિસ્થિતિઓમાં નૈતિક નિર્ણય લેવાની પ્રેક્ટિસ કરવાની તકો પ્રદાન કરે છે. તેઓ નૈતિક દુવિધાઓ નેવિગેટ કરવાનું, વ્યાવસાયિક મૂલ્યોને જાળવવાનું અને સામાજિક કાર્ય આચાર સંહિતાનું પાલન કરવાનું શીખે છે. આ અનુભવ વ્યાવસાયિક અખંડિતતા અને જવાબદારીની મજબૂત ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

સ્વ-પ્રતિબિંબ: ગ્રામીણ ક્ષેત્રના કાર્યમાં જોડાવું વિદ્યાર્થીઓને તેમના પોતાના મૂલ્યો, માન્યતાઓ અને પૂર્વગ્રહો પર પ્રતિબિંબિત કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ સ્વ-પ્રતિબિંબ વ્યક્તિગત અને વ્યાવસાયિક વિકાસ માટે નિર્ણાયક છે, વિદ્યાર્થીઓને વધુ આત્મ-જાગૃતિ અને સાંસ્કૃતિક ક્ષમતા વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.

નેટવર્કિંગ: ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય વિદ્યાર્થીઓને સમુદાયના સભ્યો, સ્થાનિક નેતાઓ, એનજીઓ અને સરકારી એજન્સીઓ સાથે વ્યાવસાયિક નેટવર્ક બનાવવાની મંજૂરી આપે છે. આ જોડાણો તેમની ભાવિ કારકિર્દીમાં સહયોગ માટે મૂલ્યવાન ટેકો અને તકો પ્રદાન કરી શકે છે.

- ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય એ સામાજિક કાર્ય શિક્ષણનું એક પાયાનું પાસું છે, જે વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામીણ સમુદાયો સાથે સીધી રીતે જોડવાની તક પૂરી પાડે છે. આ જોડાણમાં વિવિધ પ્રકારની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે જે ગ્રામીણ વસ્તી દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી અનન્ય જરૂરિયાતો અને પડકારોને સમજવા અને સંબોધવા માટે નિર્ણાયક છે. આ વિભાગ આ દરેક મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓનું વિવેચનાત્મક રીતે પરીક્ષણ કરે છે, તેમના મહત્ત્વ, પદ્ધતિઓ, પરિણામો અને સંભવિત પડકારો અને તકોને પ્રકાશિત કરે છે.

1. સમુદાય મૂલ્યાંકન

- હેતુ અને મહત્ત્વ :

સમુદાય મૂલ્યાંકન એ ગ્રામીણ ક્ષેત્રના કાર્યમાં પાયાની પ્રવૃત્તિ છે, જે સમુદાયની જરૂરિયાતો, સંસાધનો અને પડકારો વિશે વ્યાપક માહિતી એકત્ર કરવા માટે રચાયેલ છે. આ પ્રક્રિયા સામાજિક-આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને પર્યાવરણીય સંદર્ભને સમજવા માટે નિર્ણાયક છે જેમાં સામાજિક કાર્ય દરમ્યાનગીરીઓ લાગુ કરવામાં આવશે. સંપૂર્ણ સામુદાયિક મૂલ્યાંકન અગ્રતાના ક્ષેત્રોને ઓળખવામાં, અસરકારક હસ્તક્ષેપોની યોજના બનાવવામાં અને અસરકારક રીતે સંસાધનોની ફાળવણી કરવામાં મદદ કરે છે.

- પદ્ધતિઓ :

સર્વેક્ષણો અને પ્રશ્નાવલિ: આ સાધનો સામુદાયિક જીવનના વિવિધ પાસાંઓ, જેમ કે આરોગ્ય સૂચકાંકો, શિક્ષણ સ્તર અને આર્થિક સ્થિતિ પર માત્રાત્મક ડેટા એકત્રિત કરે છે. સમુદાયની સુલભતાના આધારે, સામ-સામે ઈન્ટરવ્યુ, ટેલિફોન કોલ્સ અથવા ઓનલાઇન પ્લેટફોર્મ દ્વારા સર્વેનું સંચાલન કરી શકાય છે.

ઈન્ટરવ્યુ: સ્થાનિક નેતાઓ, આરોગ્ય કાર્યકરો અને સમુદાયના સભ્યો જેવા મુખ્ય માહિતી આપનારાઓ સાથે અર્ધ-સંરચિત અથવા માળખાગત ઈન્ટરવ્યુ, સમુદાયની જરૂરિયાતો, ધારણાઓ અને પ્રાથમિકતાઓમાં ગુણાત્મક આંતરદષ્ટિ પ્રદાન કરે છે.

ફોકસ જૂથો: સમુદાયના સભ્યો સાથે જૂથ ચર્ચાઓ સામૂહિક મંતવ્યો, અનુભવો અને ચિંતાઓનું અન્વેષણ કરવા માટેનું પ્લેટફોર્મ પ્રદાન કરે છે. ફોકસ જૂથો અરસપરસ સંવાદની સુવિધા આપે છે અને અંતર્ગત મુદ્દાઓ જાહેર કરી શકે છે જે સર્વેક્ષણો દ્વારા કેપ્ચર ન થઈ શકે.

સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA): PRA તકનીકો, જેમ કે મેપિંગ, મોસમી કેલેન્ડર અને સંપત્તિ રેકોર્ડિંગ, મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયામાં સમુદાયના સભ્યોને સામેલ કરે છે. આ સહભાગી અભિગમ સુનિશ્ચિત કરે છે કે મૂલ્યાંકન સમુદાયના દ્રષ્ટિકોણને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને માલિકીની ભાવનાને ઉત્તેજન આપે છે.

- પરિણામો :

સમુદાય મૂલ્યાંકનનું પરિણામ એ એક વ્યાપક સમુદાય પ્રોફાઇલ છે જેમાં વસ્તી વિષયક ડેટા, સામાજિક-આર્થિક સૂચકાંકો, આરોગ્યના આંકડા અને સંસાધન મેપિંગનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રોફાઇલ લક્ષિત હસ્તક્ષેપોના વિકાસની જાણ કરે છે અને ક્રિયા માટેના ક્ષેત્રોને પ્રાથમિકતા આપવામાં

મદદ કરે છે. વધુમાં, સામુદાયિક મૂલ્યાંકન વિદ્યાર્થીઓની સમુદાયની શક્તિઓ અને પડકારો અંગેની સમજણને વધારે છે, જે ક્ષેત્રીય કાર્ય પ્રત્યેના તેમના અભિગમને માર્ગદર્શન આપે છે.

- **પડકારો અને તકો**

પડકારો: ભૌગોલિક અવરોધો, મર્યાદિત ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને ભાષાના તફાવતોને કારણે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામુદાયિક મૂલ્યાંકન કરવું પડકારજનક હોઈ શકે છે. સર્વેક્ષણો અને ઈન્ટરવ્યુ દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવેલા ડેટાની ચોકસાઈ અને વિશ્વસનીયતાને સુનિશ્ચિત કરવા માટે સાવચેત ડિઝાઇન અને અમલીકરણની જરૂર છે.

તકો: સામુદાયિક મૂલ્યાંકનો વિદ્યાર્થીઓને સમુદાયના સભ્યો સાથે તાલમેલ બનાવવા, ડેટા સંગ્રહ અને વિશ્લેષણ કૌશલ્ય વિકસાવવા અને સમુદાયના સંદર્ભની ઊંડી સમજ મેળવવાની તકો પ્રદાન કરે છે.

2. સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA)

- **હેતુ અને મહત્ત્વ**

સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA) એ એક પદ્ધતિ છે જે સમુદાયના સભ્યોને તેમની જરૂરિયાતો અને સંસાધનોને ઓળખવા અને પ્રાથમિકતા આપવા માટે સક્રિયપણે સામેલ કરે છે. PRA ની રચના સમુદાયોને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં અવાજ આપીને અને વિકાસની પહેલો પર માલિકીની ભાવનાને ઉત્તેજન આપીને સશક્તિકરણ કરવા માટે કરવામાં આવી છે. આ સહભાગી અભિગમ સુનિશ્ચિત કરે છે કે હસ્તક્ષેપો સંદર્ભાત્મક રીતે સંબંધિત અને સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ છે.

- **પદ્ધતિઓ**

મેપિંગ: સમુદાયના સભ્યો તેમના વિસ્તારના ભૌતિક અને સામાજિક લેઆઉટને દૃષ્ટિની રીતે રજૂ કરવા માટે નકશા બનાવે છે. મેપિંગ સમુદાયમાં મુખ્ય સંસાધનો, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને સામાજિક સંબંધોને ઓળખવામાં મદદ કરે છે.

મોસમી કેલેન્ડર્સ: મોસમી કેલેન્ડર્સ સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન સમુદાયની પ્રવૃત્તિઓ, સંસાધનની ઉપલબ્ધતા અને પર્યાવરણીય પરિસ્થિતિઓમાં વિવિધતાને ટ્રેક કરે છે. આ પદ્ધતિ આજીવિકા અને સુખાકારી પર મોસમી ફેરફારોની અસરને સમજવામાં મદદ કરે છે.

વેલ્થ રેકિંગ: વેલ્થ રેકિંગમાં પરિવારોને તેમની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિના આધારે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. આ ટેકનીક સમુદાયમાં અસમાનતાને ઓળખવામાં મદદ કરે છે અને સૌથી વધુ જરૂરિયાતવાળા લોકો માટે હસ્તક્ષેપને લક્ષ્ય બનાવે છે.

વેન આકૃતિઓ: વેન આકૃતિઓ વિવિધ સમુદાય જૂથો, સંસ્થાઓ અને હિતધારકો વચ્ચેના સંબંધો અને ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ દર્શાવે છે. આ પદ્ધતિ સમુદાયમાં સામાજિક નેટવર્ક અને પાવર ડાયનેમિક્સ સમજવામાં મદદ કરે છે.

- પરિણામો :

PRAનું પરિણામ એ એક સહભાગી વિશ્લેષણ છે જે સમુદાયના પોતાના પરિપ્રેક્ષ્યો અને પ્રાથમિકતાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે. PRA પ્રવૃત્તિઓ સ્થાનિક સંસાધનો, જરૂરિયાતો અને સામાજિક ગતિશીલતામાં મૂલ્યવાન આંતરદષ્ટિ પેદા કરે છે, જે સમુદાય-સંચાલિત હસ્તક્ષેપોના વિકાસને માર્ગદર્શન આપે છે. મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયામાં સમુદાયના સભ્યોને સામેલ કરીને, PRA સહયોગને પ્રોત્સાહન આપે છે અને સમુદાયની ક્ષમતાને મજબૂત બનાવે છે.

- પડકારો અને તકો

પડકારો: PRA ને અર્થપૂર્ણ સહભાગિતા સુનિશ્ચિત કરવા અને શક્તિના અસંતુલનને ટાળવા માટે કુશળ સુવિધાની જરૂર છે. સમુદાયના તમામ સભ્યો, ખાસ કરીને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોને જોડવાનું મુશ્કેલ હોઈ શકે છે અને સાંસ્કૃતિક તફાવતો PRA પદ્ધતિઓની અસરકારકતાને અસર કરી શકે છે.

તકો: PRA વિદ્યાર્થીઓને સુવિધા અને સહભાગી કૌશલ્યો વિકસાવવા, સમુદાયની સંલગ્નતા વધારવા અને વિકાસની પહેલની સ્થાનિક માલિકીને પ્રોત્સાહન આપવાની તકો પૂરી પાડે છે.

3. આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા શિક્ષણ

- હેતુ અને મહત્વ

આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય આરોગ્ય જાગૃતિ સુધારવા અને સમુદાયમાં વધુ સારી સ્વચ્છતા પ્રથાઓને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે. રોગોને રોકવા, એકંદર આરોગ્ય સુધારવા અને જીવનની ગુણવત્તા વધારવા માટે આ નિર્ણાયક છે. ગ્રામીણ સમુદાયો ઘણીવાર આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા સંબંધિત પડકારોનો સામનો કરે છે, જે આરોગ્ય શિક્ષણને સામાજિક કાર્ય દરમ્યાનગીરીનો મુખ્ય ઘટક બનાવે છે.

- પદ્ધતિઓ

કાર્યશાળાઓ અને પરિસંવાદો: આરોગ્ય શિક્ષણ કાર્યશાળાઓ અને પરિસંવાદો રોગ નિવારણ, પોષણ અને સ્વચ્છતા જેવા વિષયો પર માહિતી પ્રદાન કરે છે. આ સત્રો સમુદાયની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ બનાવી શકાય છે અને સુલભ ફોર્મેટમાં વિતરિત કરી શકાય છે.

આરોગ્ય શિબિરો: આરોગ્ય શિબિરો મફત તબીબી તપાસ, સ્કીનીંગ અને સારવાર આપે છે. તેઓ આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા પ્રથાઓ પર શૈક્ષણિક સત્રો પણ પ્રદાન કરે છે. આરોગ્ય શિબિરો મોટી સંખ્યામાં સમુદાયના સભ્યો સુધી પહોંચવા અને તાત્કાલિક આરોગ્યની ચિંતાઓને દૂર કરવા માટે અસરકારક છે.

ઘરની મુલાકાતો: ઘરની મુલાકાતો વ્યક્તિગત આરોગ્ય શિક્ષણ માટે પરવાનગી આપે છે, ઘરોમાં ચોક્કસ સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓને સંબોધિત કરે છે. સામાજિક કાર્યકરો અનુરૂપ સલાહ આપી શકે છે, સ્વચ્છતા પ્રથાઓનું નિદર્શન કરી શકે છે અને આરોગ્ય સંબંધિત ચિંતાઓ માટે સમર્થન આપી શકે છે.

શાળા-આધારિત કાર્યક્રમો: શાળાઓમાં શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો બાળકોને આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા વિશે શીખવે છે, નાની ઉંમરથી જ તંદુરસ્ત ટેવોને પ્રોત્સાહન આપે છે. શાળા-આધારિત કાર્યક્રમોમાં ઈન્ટરેક્ટિવ પ્રવૃત્તિઓ, રમતો અને ચર્ચાઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

- પરિણામો

અસરકારક આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા શિક્ષણ સુધારી શકાય તેવા આરોગ્ય પરિણામો તરફ દોરી જાય છે, જેમ કે અટકાવી શકાય તેવા રોગોની ઘટનાઓમાં ઘટાડો, સારી સ્વચ્છતા પ્રથાઓ અને આરોગ્ય સમસ્યાઓ પ્રત્યે જાગૃતિમાં વધારો. શિક્ષિત સમુદાયના સભ્યો સ્વસ્થ વર્તણૂકો અપનાવે છે અને સુધારેલી આરોગ્ય સેવાઓ માટે હિમાયત કરે છે.

- પડકારો અને તકો

પડકારો: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આરોગ્ય શિક્ષણ કાર્યક્રમોના અમલીકરણમાં મર્યાદિત સંસાધનો, સાક્ષરતાનું નીચું સ્તર અને પરિવર્તન સામે પ્રતિકાર અવરોધ બની શકે છે. આરોગ્ય શિક્ષણ પહેલની ટકાઉપણું સુનિશ્ચિત કરવા માટે સતત સમર્થન અને સમુદાયની ભાગીદારીની જરૂર છે.

તકો: આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને સંદેશાવ્યવહાર અને સૂચનાત્મક કૌશલ્યો વિકસાવવા, વિવિધ સમુદાયના સભ્યો સાથે જોડાવવા અને આરોગ્યના હકારાત્મક પરિણામોમાં યોગદાન આપવાની તકો પૂરી પાડે છે.

4. આજીવિકા કાર્યક્રમો

- હેતુ અને મહત્વ

આજીવિકા કાર્યક્રમોનો ઉદ્દેશ્ય આવક પેદા કરવાની તકો વધારવા અને ગ્રામીણ પરિવારો માટે આર્થિક સ્થિરતા સુધારવાનો છે. આ કાર્યક્રમો કૌશલ્ય તાલીમ, નાણાકીય સહાય અને વ્યવસાય વિકાસ સહાય પૂરી પાડીને ગરીબી, બેરોજગારી અને અવિકસિત જેવા મુદ્દાઓને સંબોધિત કરે છે.

- પદ્ધતિઓ

કૌશલ્ય વિકાસ તાલીમ: તાલીમ કાર્યક્રમો સમુદાયના સભ્યોને વેચાણક્ષમ કૌશલ્યોથી સજ્જ કરે છે, જેમ કે ટેલરિંગ, ખેતી અથવા સુથારીકામ. આ કાર્યક્રમો વર્કશોપ, વ્યાવસાયિક તાલીમ કેન્દ્રો અથવા નોકરી પરની તાલીમ દ્વારા વિતરિત કરી શકાય છે.

માઈક્રોફાઈનાન્સ સ્કીમ્સ: માઈક્રોફાઈનાન્સ સ્કીમ્સ ઉદ્યોગસાહસિકો અને નાના વ્યવસાયો માટે નાની લોન અને નાણાકીય સેવાઓની એક્સેસ પ્રદાન કરે છે. આ યોજનાઓ સમુદાયના સભ્યોને આવક પેદા કરતી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવા અથવા વિસ્તૃત કરવા સક્ષમ બનાવે છે.

નાના સાહસો માટે સમર્થન: નાના સાહસોને સમર્થન આપતા કાર્યક્રમોમાં વ્યવસાય આયોજન, માર્કેટિંગ સહાય અને સંસાધનોની એક્સેસનો સમાવેશ થાય છે. આ કાર્યક્રમો ઉદ્યોગસાહસિકોને ટકાઉ વ્યવસાય વિકસાવવા અને સ્થાનિક આર્થિક વિકાસમાં ફાળો આપવામાં મદદ કરે છે.

- પરિણામો

આજીવિકા કાર્યક્રમોના પરિણામે ઘરની આવક વધે છે, આર્થિક સ્થિરતા વધે છે અને ગરીબી ઘટે છે. કૌશલ્યો અને સંસાધનો પ્રદાન કરીને, આ કાર્યક્રમો વ્યક્તિઓને આત્મનિર્ભર બનવા અને તેમના સમુદાયોના સર્વાંગી વિકાસમાં યોગદાન આપવા માટે સશક્ત બનાવે છે.

- પડકારો અને તકો

પડકારો: આજીવિકા કાર્યક્રમો ભંડોળ, સંસાધન ફાળવણી અને ટકાઉપણું સંબંધિત પડકારોનો સામનો કરી શકે છે. કાર્યક્રમો સૌથી વંચિત વ્યક્તિઓ સુધી પહોંચે તેની ખાતરી કરવા અને સ્થાનિક આર્થિક પરિસ્થિતિઓને સંબોધવા માટે સાવચેતીપૂર્વક આયોજન અને અમલની જરૂર છે.

તકો: આજીવિકા કાર્યક્રમો વિદ્યાર્થીઓને પ્રોગ્રામ પ્લાનિંગ, નાણાકીય વ્યવસ્થાપન અને સાહસિકતામાં કૌશલ્ય વિકસાવવાની તકો આપે છે. તેઓ આર્થિક વિકાસ અને સામુદાયિક સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે એક મંચ પણ પ્રદાન કરે છે.

5. શૈક્ષણિક આધાર

- હેતુ અને મહત્ત્વ

શૈક્ષણિક સહાય કાર્યક્રમોનો હેતુ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણની પહોંચ અને ગુણવત્તા સુધારવાનો છે. આ કાર્યક્રમો શિક્ષણ માટેના અવરોધોને સંબોધિત કરે છે, જેમ કે ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો અભાવ, પ્રશિક્ષિત શિક્ષકો અને નાણાકીય અવરોધો, અને શૈક્ષણિક સમાનતા અને વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.

- પદ્ધતિઓ

ટ્યુટરિંગ અને ઉપચારાત્મક વર્ગો: ટ્યુટરિંગ પ્રોગ્રામ એવા વિદ્યાર્થીઓને વધારાની શૈક્ષણિક સહાય પૂરી પાડે છે જેઓ તેમના અભ્યાસમાં સંઘર્ષ કરી રહ્યા છે. ઉપચારાત્મક વર્ગો અધ્યયનમાં રહેલી ખામીઓને દૂર કરે છે અને વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક સફળતા હાંસલ કરવામાં મદદ કરે છે.

શાળા ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ડેવલપમેન્ટ: શાળાના ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરના વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા કાર્યક્રમોમાં વર્ગખંડો બનાવવા, શૈક્ષણિક સામગ્રી પૂરી પાડવા અને સ્વચ્છતા સુવિધાઓમાં સુધારો કરવાનો સમાવેશ થાય છે. આ પહેલો શીખવાના વાતાવરણમાં વધારો કરે છે અને વધુ સારા શૈક્ષણિક પરિણામોને સમર્થન આપે છે.

શિક્ષક તાલીમ: શિક્ષકો માટેના તાલીમ કાર્યક્રમો તેમની શિક્ષણશાસ્ત્રની કુશળતા, વર્ગખંડ વ્યવસ્થાપન અને વિષયના જ્ઞાનમાં સુધારો કરે છે. સારી રીતે પ્રશિક્ષિત શિક્ષકો ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ આપવા અને વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણને ટેકો આપવા માટે વધુ સારી રીતે સજ્જ છે.

શિષ્યવૃત્તિ કાર્યક્રમો: શિષ્યવૃત્તિ વંચિત પૃષ્ઠભૂમિના વિદ્યાર્થીઓને આર્થિક સહાય પૂરી પાડે છે, જે તેમને આર્થિક અવરોધો વિના શિક્ષણને આગળ ધપાવવા સક્ષમ બનાવે છે.

- પરિણામો

શૈક્ષણિક સહાયતા કાર્યક્રમો બહેતર શૈક્ષણિક પ્રદર્શન તરફ દોરી જાય છે, શાળામાં નોંધણી અને જાળવણી દરમાં વધારો કરે છે અને વ્યક્તિગત અને વ્યાવસાયિક વિકાસ માટેની તકોમાં વધારો કરે છે. શિક્ષણમાં આવતા અવરોધોને દૂર કરીને, આ કાર્યક્રમો લાંબા ગાળાના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસમાં ફાળો આપે છે.

- પડકારો અને તકો

પડકારો: શૈક્ષણિક સહાય કાર્યક્રમોને ભંડોળ, સંસાધનની ઉપલબ્ધતા અને લોજિસ્ટિકલ અવરોધો સંબંધિત પડકારોનો સામનો કરવો પડી શકે છે. શૈક્ષણિક સંસાધનોની સમાન પહોંચ સુનિશ્ચિત કરવા અને સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક-આર્થિક અવરોધોને દૂર કરવા માટે લક્ષિત પ્રયત્નોની જરૂર છે.

તકો: શૈક્ષણિક સહાયતા કાર્યક્રમો વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક મુદ્દાઓ સાથે જોડાવા, પ્રોગ્રામ મેનેજમેન્ટ કૌશલ્ય વિકસાવવા અને શૈક્ષણિક ઇક્ટિવિટીની પ્રગતિમાં યોગદાન આપવાની તકો પૂરી પાડે છે.

6. મહિલા સશક્તિકરણ પહેલ

- હેતુ અને મહત્વ

મહિલા સશક્તિકરણ પહેલનો ઉદ્દેશ લિંગ સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપવા અને મહિલાઓને સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય જીવનમાં સંપૂર્ણ રીતે ભાગ લેવા માટે સશક્તિકરણ કરવાનો છે. આ પહેલ લિંગ અસમાનતાને સંબોધિત કરે છે અને મહિલા અધિકારો અને વિકાસને સમર્થન આપે છે.

- પદ્ધતિઓ

સ્વ-સહાય જૂથો (SHG)ની રચના: SHG એ સમુદાય-આધારિત જૂથો છે જે પરસ્પર સહાય, નાણાંકીય સેવાઓ અને સામૂહિક પગલાં માટેની તકો પ્રદાન કરે છે. એસએચજી મહિલાઓને તેમની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ વધારીને સશક્ત બનાવે છે.

વ્યાવસાયિક તાલીમ: વ્યાવસાયિક તાલીમ કાર્યક્રમો મહિલાઓને તેમના પોતાના વ્યવસાય શરૂ કરવા અથવા સુધારવા માટે કૌશલ્ય અને સંસાધનો પ્રદાન કરે છે. આ કાર્યક્રમો આર્થિક સ્વતંત્રતા અને આત્મનિર્ભરતામાં ફાળો આપે છે.

જાગૃતિ ઝુંબેશ: જાગૃતિ ઝુંબેશ લિંગ-આધારિત હિંસા, પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય અને કાનૂની અધિકારો જેવા મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ ઝુંબેશોનો હેતુ જાગૃકતા વધારવા અને વર્તન પરિવર્તનને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે.

- પરિણામો

મહિલા સશક્તિકરણની પહેલોથી આર્થિક સહભાગિતા વધે છે, સામાજિક દરજ્જો વધે છે અને સંસાધનો અને તકોમાં વધારો થાય છે. લિંગ અસમાનતાને સંબોધિત કરીને અને મહિલા વિકાસને ટેકો આપીને, આ પહેલો વ્યાપક સામાજિક પરિવર્તનમાં ફાળો આપે છે.

- પડકારો અને તકો

પડકારો: મહિલા સશક્તિકરણ પહેલો સાંસ્કૃતિક ધોરણો, લિંગ પૂર્વગ્રહો અને મર્યાદિત સંસાધનોને કારણે પ્રતિકારનો સામનો કરી શકે છે. આ અવરોધોને દૂર કરવા માટે સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ અભિગમ અને સામુદાયિક જોડાણની જરૂર છે.

તકો: આ પહેલ વિદ્યાર્થીઓને લિંગ મુદ્દાઓ સાથે જોડવાની, નેતૃત્વ કૌશલ્ય વિકસાવવા અને સામાજિક ન્યાય અને સમાનતામાં યોગદાન આપવાની તકો પ્રદાન કરે છે.

7. પર્યાવરણીય સંરક્ષણ

• હેતુ અને મહત્ત્વ

પર્યાવરણીય સંરક્ષણ પ્રવૃત્તિઓનો હેતુ કુદરતી સંસાધનો અને ઇકોસિસ્ટમનું રક્ષણ અને જાળવણી કરવાનો છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, જ્યાં સમુદાયો તેમના પર્યાવરણ સાથે નજીકથી જોડાયેલા છે, આજીવિકા ટકાવી રાખવા અને પર્યાવરણીય સંતુલન જાળવવા માટે સંરક્ષણ પ્રયાસો નિર્ણાયક છે.

• પદ્ધતિઓ

વનીકરણ અને પુનઃ વનીકરણ: વૃક્ષો વાવવા અને ક્ષીણ થયેલી જમીનને પુનઃસ્થાપિત કરવાથી જમીનની તંદુરસ્તી સુધરે છે, ધોવાણ ઘટે છે અને જૈવવિવિધતા વધે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ પર્યાવરણીય સ્થિરતામાં ફાળો આપે છે અને સ્થાનિક આજીવિકાને ટેકો આપે છે.

વેસ્ટ મેનેજમેન્ટ પ્રોગ્રામ્સ: વેસ્ટ મેનેજમેન્ટની પહેલ કચરો સામગ્રીના યોગ્ય નિકાલ અને રિસાયક્લિંગને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ કાર્યક્રમો પર્યાવરણીય પ્રદૂષણ ઘટાડે છે અને સમુદાયના સ્વાસ્થ્યમાં સુધારો કરે છે.

જળ સંરક્ષણ: જળ સંરક્ષણ પર કેન્દ્રિત કાર્યક્રમોમાં વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ, વોટરશેડ વ્યવસ્થાપન અને પાણી-બચત પ્રથાઓને પ્રોત્સાહન આપવાનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રયાસો જળ સંસાધનોની ટકાઉ પહોંચ સુનિશ્ચિત કરે છે.

• પરિણામો

પર્યાવરણીય સંરક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ સુધારેલ ઇકોલોજીકલ આરોગ્ય, ઉન્નત કુદરતી સંસાધન વ્યવસ્થાપન અને પર્યાવરણીય મુદ્દાઓ અંગે સમુદાયની જાગૃતિમાં વધારો તરફ દોરી જાય છે. આ પહેલો ટકાઉ વિકાસને ટેકો આપે છે અને ગ્રામીણ સમુદાયોની સુખાકારીમાં ફાળો આપે છે.

• પડકારો અને તકો

પડકારો: પર્યાવરણીય સંરક્ષણ પ્રયાસો સંસાધન અવરોધો, સમુદાય પ્રતિકાર અને સ્પર્ધાત્મક વિકાસ પ્રાથમિકતાઓને લગતા પડકારોનો સામનો કરી શકે છે. આ પડકારોને સંબોધવા માટે સહયોગ અને નવીન ઉકેલોની જરૂર છે.

તકો: સંરક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીઓને પર્યાવરણીય મુદ્દાઓ સાથે જોડાવા, પ્રોજેક્ટ મેનેજમેન્ટ કૌશલ્યો વિકસાવવા અને ટકાઉ વિકાસમાં યોગદાન આપવાની તકો પૂરી પાડે છે.

2.3 અન્ય પડકારો અને તકો

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામીણ સેટિંગમાં હાજર અનન્ય પડકારો અને તકો માટે ઉજાગર કરે છે. આ અનુભવો તેમને ગ્રામીણ વસ્તીની ચોક્કસ જરૂરિયાતોને સંબોધવા અને ટકાઉ સમુદાય વિકાસમાં યોગદાન આપવા માટે તૈયાર કરે છે.

- ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં પડકારો:

ભૌગોલિક અવરોધો: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઘણીવાર મુશ્કેલ ભૂપ્રદેશ અને મર્યાદિત માળખાકીય સુવિધાઓ હોય છે, જે તેને દૂરના સમુદાયોને એક્સેસ કરવા અને સેવાઓ પહોંચાડવા માટે પડકારરૂપ બનાવે છે.

સંસાધનની મર્યાદાઓ: મર્યાદિત નાણાકીય અને માનવ સંસાધન હસ્તક્ષેપના અવકાશ અને ટકાઉપણાને અસર કરી શકે છે, જેમાં સાવચેતીપૂર્વક આયોજન અને અગ્રતાની જરૂર છે.

સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા: વિશ્વાસ કેળવવા અને સમુદાય સાથે અસરકારક રીતે જોડાવા માટે સ્થાનિક રિવાજો અને પરંપરાઓને સમજવું અને તેનું સન્માન કરવું મહત્વપૂર્ણ છે.

સામુદાયિક પ્રતિકાર: અવિશ્વાસ અથવા પરિવર્તનના ડરને કારણે સમુદાયના સભ્યો તરફથી પ્રારંભિક પ્રતિકાર એક નોંધપાત્ર અવરોધ બની શકે છે, જે સંબંધ અને વિશ્વાસ બનાવવા માટે વ્યૂહરચનાઓ જરૂરી છે.

ટકાઉપણું: દરમ્યાનગીરીઓ અને સામુદાયિક પહેલોની લાંબા ગાળાની ટકાઉતાને સુનિશ્ચિત કરવી એ એક મોટો પડકાર છે, જેમાં સમુદાયની માલિકી અને ચાલુ સમર્થનની જરૂર છે.

- ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં તકો

ક્ષમતા નિર્માણ : તાલીમ અને શિક્ષણ દ્વારા સમુદાયના સભ્યોને સશક્તિકરણ કરવાથી સ્થાનિક પડકારોનો સામનો કરવાની અને વિકાસના પ્રયત્નરૂઢોને ટકાવી રાખવાની તેમની ક્ષમતામાં વધારો થાય છે.

નવીનતા : સ્થાનિક સમસ્યાઓના નવીન ઉકેલો વિકસાવવા અને અમલમાં મૂકવાથી વધુ અસરકારક અને ટકાઉ પરિણામો આવી શકે છે.

ભાગીદારી: સ્થાનિક એનજીઓ, સરકારી એજન્સીઓ અને અન્ય હિતધારકો સાથે સહયોગ કરવાથી હસ્તક્ષેપોની પહોંચ અને અસરમાં વધારો થઈ શકે છે.

સંશોધન: પ્રેક્ટિસની જાણ કરવા અને સામાજિક કાર્યમાં જ્ઞાનના શરીરમાં યોગદાન આપવા માટે સંશોધન હાથ ધરવાથી વધુ અસરકારક વ્યૂહરચના અને નીતિઓ થઈ શકે છે.

નેતૃત્વ વિકાસ: સમુદાયના સભ્યો અને સામાજિક કાર્યના વિદ્યાર્થીઓમાં નેતૃત્વ કૌશલ્યનું સંવર્ધન સ્થાનિક નેતૃત્વ અને આત્મનિર્ભરતાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય એ સામાજિક કાર્ય શિક્ષણનો એક મહત્વપૂર્ણ ઘટક છે, જે વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહારુ અનુભવ અને ગ્રામીણ સમુદાયોની ઊંડી સમજ પ્રદાન કરે છે. સામુદાયિક મૂલ્યાંકનથી લઈને હિમાયત સુધીની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ થવાથી, વિદ્યાર્થીઓ ગ્રામીણ સેટિંગમાં અનન્ય પડકારો અને તકોનો સામનો કરવા માટે જરૂરી કૌશલ્યો અને જ્ઞાનનો વિકાસ કરી શકે છે. આ એકમનો હેતુ MSW વિદ્યાર્થીઓને અસરકારક અને પ્રભાવશાળી ક્ષેત્રીય કાર્ય માટે તૈયાર કરવાનો છે, સક્ષમ અને દયાળુ સામાજિક કાર્યકરો તરીકે તેમની વૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે.

2.4 ગ્રામીણ રોજગાર

- ગ્રામીણ રોજગારનું મહત્ત્વ

ગ્રામીણ રોજગાર એ ગ્રામીણ વિકાસનો એક મૂળભૂત ઘટક છે જેમાં આર્થિક સ્થિરતા, ગરીબી નાબૂદી અને સામાજિક એકતા માટે નોંધપાત્ર અસરો છે. રોજગારની તકોની ઉપલબ્ધતા અને ગુણવત્તા ગ્રામીણ વસ્તીની આજીવિકા પર સીધી અસર કરે છે, તેમની એકંદર સુખાકારી અને જીવનની ગુણવત્તામાં ફાળો આપે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગાર સ્થાનિક અર્થવ્યવસ્થાને ટકાવી રાખવામાં મદદ કરે છે, પરિવારોને ટેકો આપે છે અને શહેરી કેન્દ્રોમાં સ્થળાંતરનું દબાણ ઘટાડે છે. ગ્રામીણ રોજગાર લેન્ડસ્કેપને સમજવું સામાજિક કાર્યકરો માટે મહત્ત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તેઓ એવા હસ્તક્ષેપોની રચના અને અમલીકરણ કરે છે જે ગ્રામીણ સમુદાયોની અનન્ય જરૂરિયાતોને સંબોધિત કરે છે અને તેમના ટકાઉ વિકાસને સમર્થન આપે છે.

- ગ્રામીણ રોજગારના મુખ્ય પાસાંઓ

➤ ગ્રામીણ રોજગારના પ્રકાર:

કૃષિ રોજગાર: ખેતી, પશુપાલન અને વનસંવર્ધન જેવી પ્રવૃત્તિઓની વિશાળ શ્રેણીને સમાવિષ્ટ કરીને ગ્રામીણ રોજગારમાં કૃષિ એ મુખ્ય ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્રમાં મોસમી અને કાયમી નોકરીઓ બંનેનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં ઘણી વ્યક્તિઓ નિર્વાહ ખેતી સાથે સંકળાયેલી હોય છે, જે ઘણી વખત ઓછી ઉત્પાદકતા અને આવકની અસ્થિરતા દ્વારા વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. આ ક્ષેત્રે ખેતીમાં સ્વ-રોજગાર અને ડેરી ઉત્પાદન, મરઘાં ઉછેર અને કૃષિ પ્રક્રિયા જેવી સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેના મહત્ત્વ હોવા છતાં, કૃષિ રોજગાર ઘણીવાર જૂની પ્રથાઓ, આધુનિક ટેકનોલોજીની મર્યાદિત પહોંચ અને આબોહવા પરિવર્તનની નબળાઈ જેવા મુદ્દાઓથી પીડાય છે.

બિન-કૃષિ રોજગાર: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બિન-કૃષિ રોજગારમાં હસ્તકલા, નાના પાયાના ઉદ્યોગો અને ગ્રામીણ સાહસો જેવી પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. ઉદાહરણોમાં વણાટ, માટીકામ, લુહાર અને ગ્રામીણ પ્રવાસનનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓ આવકના વૈકલ્પિક સ્ત્રોતો પૂરા પાડે છે અને ગ્રામીણ અર્થતંત્રમાં વૈવિધ્ય લાવવામાં મદદ કરે છે. નાના પાયાના ઉદ્યોગો મોટાભાગે સ્થાનિક સંસાધનો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને પ્રાદેશિક બજારોને પૂરી કરે છે, જે વૃદ્ધિ અને વિકાસની સંભાવનાઓ પ્રદાન કરે છે. જો કે, બિન-કૃષિ રોજગાર પણ મૂડી, બજારો અને તકનીકી કૌશલ્યોની મર્યાદિત પહોંચ જેવા પડકારોનો સામનો કરે છે.

સરકારી યોજનાઓ: વિવિધ સરકારી કાર્યક્રમોનો હેતુ ગ્રામીણ રોજગાર વધારવા અને આર્થિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવાનો છે. એક નોંધપાત્ર ઉદાહરણ મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ (MGNREGA) છે, જે દરેક ગ્રામીણ પરિવારને નાણાકીય વર્ષમાં 100 દિવસના વેતન રોજગારની ખાતરી આપે છે. આ યોજના ટકાઉ અસ્ક્યામતો બનાવવા, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સુધારવા અને ગ્રામીણ પરિવારોને નાણાકીય સ્થિરતા પ્રદાન કરવા માટે બનાવવામાં આવી છે. અન્ય સરકારી યોજનાઓમાં ગ્રામીણ આજીવિકાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે દીન દયાલ અંત્યોદય યોજના (DAY-NRLM) અને પોસાય તેવા આવાસ પ્રદાન કરવા માટે પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજના (PMAY-G)નો સમાવેશ થાય છે.

- ગ્રામીણ રોજગારમાં પડકારો:

મોસમી પરિવર્તનશીલતા: કૃષિ રોજગાર મોસમી વધઘટને આધીન છે, જે બેરોજગારી અથવા ઓછી રોજગારીના સમયગાળા તરફ દોરી જાય છે. ચોમાસા અને મોસમી પાકો પર નિર્ભરતા આવકની અસ્થિરતા બનાવે છે, જે ગ્રામીણ પરિવારોની આર્થિક સુરક્ષા પર પ્રતિકૂળ અસર કરી શકે છે. મોસમી બેરોજગારી ઘણીવાર કામની શોધમાં શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થળાંતરમાં પરિણમે છે, શહેરી ભીડ અને પરંપરાગત ગ્રામીણ સમુદાયોના વિસ્થાપનમાં ફાળો આપે છે.

કૌશલ્ય અંતર: ગ્રામીણ રોજગારમાં એક નોંધપાત્ર પડકાર એ ઉપલબ્ધ નોકરીઓ અને ગ્રામીણ કર્મચારીઓની કુશળતા વચ્ચે મેળ ખાતો નથી. શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક પ્રશિક્ષણની મર્યાદિત પહોંચના પરિણામે કુશળ શ્રમનો અભાવ, ઉત્પાદકતા અને રોજગારીની તકો અવરોધે છે. એમ્પ્લોયરો દ્વારા જરૂરી કૌશલ્યો અને નોકરી શોધનારાઓ દ્વારા કબજામાં રહેલા લોકો વચ્ચેનું અંતર બેરોજગારી અને અલ્પરોજગારીના મુદ્દાઓને વધારે છે.

ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અવરોધો: અપૂરતું પરિવહન, સંચાર નેટવર્ક અને બજારની પહોંચ સહિત નબળી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, રોજગારીની તકોને મર્યાદિત કરે છે અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને અસર કરે છે. અપૂરતી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર માલસામાન અને લોકોની અવરજવરને પ્રતિબંધિત કરે છે, ગ્રામીણ ઉત્પાદકો અને ઉદ્યોગસાહસિકો માટે બજારની પહોંચ ઘટાડે છે. વધુમાં, વીજળી અને પાણી જેવી પાયાની સુવિધાઓનો અભાવ નાના સાહસો અને કૃષિ ઉત્પાદકતાના વિકાસમાં અવરોધ લાવી શકે છે.

- ગ્રામીણ રોજગાર સુધારવા માટેની રણનીતિઓ:

કૌશલ્ય વિકાસ: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કૌશલ્ય અને રોજગારી વધારવા માટે લક્ષિત તાલીમ કાર્યક્રમો અને વ્યાવસાયિક શિક્ષણ આપવું જરૂરી છે. કૌશલ્ય વિકાસ કેન્દ્રો, વ્યાવસાયિક તાલીમ સંસ્થાઓ અને ઓનલાઇન પ્રશિક્ષણ પ્લેટફોર્મ જેવી પહેલો કૌશલ્યના અંતરને દૂર કરવામાં અને વિવિધ રોજગારની તકો માટે વ્યક્તિઓને તૈયાર કરવામાં મદદ કરી શકે છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, ઉદ્યોગ ભાગીદારો અને સરકારી એજન્સીઓ વચ્ચેનો સહયોગ સંબંધિત અને અસરકારક તાલીમ કાર્યક્રમો બનાવી શકે છે.

વૈવિધ્યકરણ: બિન-કૃષિ પ્રવૃત્તિઓમાં વૈવિધ્યકરણને પ્રોત્સાહિત કરવાથી રોજગારીની નવી તકો ઊભી થઈ શકે છે અને કૃષિ પર નિર્ભરતા ઘટાડી શકાય છે. નાના વ્યવસાયો, ગ્રામીણ સાહસો અને હસ્તકલા માટેનો ટેકો આર્થિક વૃદ્ધિને આગળ ધપાવી શકે છે અને વૈકલ્પિક આવકના સ્ત્રોત પૂરા પાડી શકે છે. ગ્રામીણ પ્રવાસન, કૃષિ આધારિત ઉદ્યોગો અને મૂલ્યવર્ધિત કૃષિ ઉત્પાદનોને પ્રોત્સાહન આપવાથી સ્થાનિક અર્થતંત્રોને ઉત્તેજિત કરી શકાય છે અને ટકાઉ આજીવિકાનું નિર્માણ થઈ શકે છે.

સરકારી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો: ગ્રામીણ રોજગાર સુધારવા માટે સરકારી રોજગાર યોજનાઓનું અસરકારક અમલીકરણ અને પ્રોત્સાહન નિર્ણાયક છે. મનરેગા જેવા કાર્યક્રમો માત્ર વેતન રોજગારી જ નથી આપતા પરંતુ માળખાકીય વિકાસ અને સામુદાયિક સંપત્તિમાં પણ યોગદાન આપે છે. લાભાર્થીઓ આ યોજનાઓથી વાકેફ છે અને તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે તેની ખાતરી કરવી તેમની સફળતા માટે મહત્વપૂર્ણ છે. વધુમાં, ગ્રામીણ રોજગાર અને વિકાસના વિવિધ પાસાંઓને સંબોધવા માટે વિવિધ યોજનાઓને એકીકૃત કરવાથી તેમની અસરમાં વધારો થઈ શકે છે.

ઉદ્યોગસાહસિકતા: સહાયક કાર્યક્રમો, નાણાકીય સહાય અને માર્ગદર્શન દ્વારા ગ્રામીણ ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહન આપવાથી સ્થાનિક અર્થતંત્રને ઉત્તેજન મળે છે અને સ્વ-રોજગારની તકો ઊભી થાય છે. નવીનતાને પ્રોત્સાહિત કરવી, બીજ મૂડી પ્રદાન કરવી અને બજારોમાં પ્રવેશની સુવિધા મહત્વાકાંક્ષી ઉદ્યોગસાહસિકોને વ્યવસાય શરૂ કરવામાં અને ટકાવી રાખવામાં મદદ કરી શકે છે. આંત્રપ્રિન્યોરશિપ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ કે જે તાલીમ, માર્ગદર્શન અને સંસાધનો પ્રદાન કરે છે તે વ્યક્તિઓને સફળ બિઝનેસ માલિકો બનવા માટે સશક્ત કરી શકે છે.

- સામાજિક કાર્યકરોની ભૂમિકા

સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામીણ રોજગાર સુધારવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે:

પ્રોગ્રામ્સની એક્સેસની સુવિધા: વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોને સરકારી રોજગાર યોજનાઓ, કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમો અને નાણાકીય સંસાધનોને એક્સેસ કરવામાં મદદ કરવી. સામાજિક કાર્યકર્તાઓ અમલદારશાહી પ્રક્રિયાઓ નેવિગેટ કરવામાં મદદ કરી શકે છે અને ખાતરી કરી શકે છે કે લાભો તેમની જરૂર હોય તેવા લોકો સુધી પહોંચે છે.

ક્ષમતા નિર્માણ: રોજગાર ક્ષમતા વધારવા અને ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વર્કશોપ, તાલીમ સત્રો અને કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું. સામાજિક કાર્યકરો સંબંધિત અને અસરકારક તાલીમ આપવા માટે સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને નિષ્ણાતો સાથે સહયોગ કરી શકે છે.

હિમાયત: સારી રોજગાર નીતિઓ, સપોર્ટ સિસ્ટમ્સ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સુધારણા માટે હિમાયત કરવી. સામાજિક કાર્યકરો રોજગારના પડકારોને સંબોધવા અને સર્વસમાવેશક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે નીતિ નિર્માતાઓ, સમુદાયના નેતાઓ અને હિતધારકો સાથે જોડાઈ શકે છે.

2.5 ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ધાર્મિક પરિબળો

- ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ધર્મનું મહત્ત્વ

ધર્મ ગ્રામીણ સમુદાયોમાં કેન્દ્રિય ભૂમિકા ભજવે છે, સામાજિક ધોરણોને આકાર આપે છે, સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ અને સમુદાય સંકલન કરે છે. તે જીવનને સમજવા માટે એક માળખું પૂરું પાડે છે, નૈતિક અને નૈતિક માર્ગદર્શન આપે છે અને સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને સમુદાય ગતિશીલતાને પ્રભાવિત કરે છે. સામાજિક કાર્યકર્તાઓ માટે ગ્રામીણ સમુદાયો સાથે અસરકારક રીતે જોડાવા, તેમના મૂલ્યો અને પરંપરાઓનો આદર કરીને વિકાસની પહેલને સરળ બનાવવા માટે ધાર્મિક પરિબળોને સમજવું જરૂરી છે.

- ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ધર્મના મુખ્ય પાસાંઓ

- ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને પ્રથાઓ:

મંદિરો, મસ્જિદો અને ચર્ચો: મંદિરો, મસ્જિદો અને ચર્ચો જેવી ધાર્મિક સંસ્થાઓ આધ્યાત્મિક, સામાજિક અને કેટલીકવાર આર્થિક સહાય પ્રદાન કરતી સમુદાય કેન્દ્રો તરીકે સેવા આપે છે. તેઓ ઘણીવાર સામુદાયિક કાર્યક્રમો, સામાજિક સેવાઓ અને સખાવતી પ્રવૃત્તિઓના આયોજનમાં સામેલ હોય છે. આ

સંસ્થાઓ સામુદાયિક એકતા જાળવવામાં અને સામૂહિક પૂજા અને સામાજિક ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા માટે જગ્યા પ્રદાન કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

તહેવારો અને ધાર્મિક વિધિઓ: ધાર્મિક તહેવારો અને ધાર્મિક વિધિઓ ગ્રામીણ જીવનનો અભિન્ન અંગ છે, જે સાંસ્કૃતિક વારસાને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને સામાજિક બંધનોને મજબૂત બનાવે છે. આ ઇવેન્ટ્સમાં સહભાગિતા ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓના મહત્વને પ્રકાશિત કરીને, સમુદાયના મૂલ્યો અને પરંપરાઓની સમજ આપે છે. તહેવારોમાં ઘણીવાર સમુદાયના મેળાવડા, પરંપરાગત સમારંભો અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે જે સામાજિક સંબંધો અને સાંસ્કૃતિક ઓળખને મજબૂત બનાવે છે.

➤ **સામાજિક જીવનમાં ધર્મની ભૂમિકા:**

સામુદાયિક નિર્માણ: ધાર્મિક સંસ્થાઓ સામાજિક મેળાવડા અને સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓ માટે કેન્દ્રબિંદુ તરીકે કાર્ય કરે છે, જે સંબંધ અને સામાજિક એકતાની ભાવનામાં ફાળો આપે છે. તેઓ સામુદાયિક જોડાણ માટે એક પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે, વ્યક્તિઓ અને જૂથો વચ્ચે ક્રિયાપ્રતિક્રિયાની સુવિધા આપે છે. ધાર્મિક નેતાઓ ઘણીવાર કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવા, સામાજિક મુદ્દાઓને સંબોધવામાં અને સમુદાયની એકતા વધારવામાં ભૂમિકા ભજવે છે.

સામાજિક સમર્થન: ધાર્મિક સંસ્થાઓ વિવિધ સહાયક સેવાઓ પ્રદાન કરી શકે છે, જેમ કે ખોરાકનું વિતરણ, તબીબી સંભાળ અને શૈક્ષણિક સહાય. મર્યાદિત સરકારી સંસાધનો ધરાવતા વિસ્તારોમાં, આ સેવાઓ સંવેદનશીલ વસ્તીની મૂળભૂત જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે નિર્ણાયક બની શકે છે. ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઘણીવાર સામુદાયિક સંસાધનોને એકત્ર કરે છે અને સામાજિક અને આર્થિક પડકારોને પહોંચી વળવા સ્વયંસેવક પ્રયાસો કરે છે.

સંઘર્ષનું નિરાકરણ: ધાર્મિક નેતાઓ અને સંસ્થાઓ ઘણીવાર સમુદાયમાં તકરાર ઉકેલવામાં અને મધ્યસ્થી કરવામાં ભૂમિકા ભજવે છે. તેમનો પ્રભાવ અને સત્તા સામાજિક સંવાદિતા જાળવવામાં અને જમીન, કૌટુંબિક વિવાદો અને સમુદાયના મતભેદોને લગતા મુદ્દાઓને ઉકેલવામાં નિમિત્ત બની શકે છે. પરંપરાગત સંઘર્ષ નિવારણ પદ્ધતિઓ અને મધ્યસ્થી પ્રથાઓ મોટાભાગે ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પર આધારિત હોય છે.

➤ **પડકારો અને વિચારણાઓ:**

ધાર્મિક સંવેદનશીલતા: સામાજિક કાર્યકર્તાઓ માટે ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓને સમજવી અને તેનો આદર કરવો મહત્વપૂર્ણ છે. સ્થાનિક રિવાજો પ્રત્યે સંવેદનશીલ બનવું અને અપમાનજનક અથવા ઘુસણખોરી તરીકે માનવામાં આવતી ક્રિયાઓ ટાળવી મહત્વપૂર્ણ છે. સામાજિક કાર્યકરોએ સાંસ્કૃતિક નમ્રતા અને નિખાલસતા સાથે ધાર્મિક બાબતોનો સંપર્ક કરવો જોઈએ, તેમની દરમ્યાનગીરીઓ સામુદાયિક મૂલ્યો સાથે સુસંગત છે તેની ખાતરી કરવી જોઈએ.

વૈવિધ્યસભર માન્યતાઓ: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વિવિધ ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ હોઈ શકે છે, સામાજિક કાર્યકરોને આ તફાવતોને સંવેદનશીલ રીતે નેવિગેટ કરવાની જરૂર છે. સમાવેષ્ટ અને આદરપૂર્ણ ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓને સુનિશ્ચિત કરવામાં સમુદાયમાં ધાર્મિક પરંપરાઓની વિવિધતાને

ઓળખવા અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવું શામેલ છે. સામાજિક કાર્યકરોએ વિવિધ ધાર્મિક પૃષ્ઠભૂમિની વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ બાંધવા અને તેમની ચોક્કસ જરૂરિયાતોને સંબોધવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

વિકાસ પર ધાર્મિક પ્રભાવ: ધર્મ વિકાસના પ્રયત્નોને સમર્થન અને અવરોધ બંને કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ધાર્મિક માન્યતાઓ અમુક પ્રથાઓ અથવા હસ્તક્ષેપો, જેમ કે કુટુંબ આયોજન, આધુનિક આરોગ્ય પ્રથાઓ અથવા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો પ્રત્યેના વલણને પ્રભાવિત કરી શકે છે. સામાજિક કાર્યકરોએ આ પ્રભાવોથી વાકેફ હોવા જોઈએ અને ધાર્મિક દ્રષ્ટિકોણને વિકાસની વ્યૂહરચનાઓમાં એકીકૃત કરવા માટે કામ કરવું જોઈએ જે હકારાત્મક પરિણામોને પ્રોત્સાહન આપે છે.

➤ ધાર્મિક પરિબળો સાથે જોડાવા માટેની રણનીતિઓ

સંબંધોનું નિર્માણ: સમુદાયની પહેલ પર સમર્થન મેળવવા અને સહયોગ કરવા માટે ધાર્મિક નેતાઓ અને સંસ્થાઓ સાથે સંબંધો વિકસાવવા. ધાર્મિક નેતાઓ સાથે સંલગ્ન થવાથી સામુદાયિક નેટવર્ક સુધી પહોંચવાની સુવિધા મળી શકે છે અને વિકાસ કાર્યક્રમોની અસરકારકતા વધી શકે છે.

પરંપરાઓનો આદર કરવો: વિકાસ કાર્યક્રમોમાં ધાર્મિક રીત-રિવાજો અને પ્રથાઓનું ધ્યાન રાખવું અને તેનો સમાવેશ કરવો. સામાજિક કાર્યકરોએ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે હસ્તક્ષેપ સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ અને સ્થાનિક પરંપરાઓનું સન્માન કરે છે, સ્વીકૃતિ અને સહકારને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ધાર્મિક નેટવર્કનો લાભ લેવો: સમુદાયના જોડાણને સરળ બનાવવા અને સંસાધનોને એકત્ર કરવા માટે ધાર્મિક સંસ્થાઓના નેટવર્ક અને પ્રભાવનો ઉપયોગ કરવો. સામુદાયિક સહભાગિતાને પ્રોત્સાહન આપવા અને વિકાસના પ્રયાસોને સમર્થન આપવામાં ધાર્મિક સંસ્થાઓ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

➤ સામાજિક કાર્યકરોની ભૂમિકા

સામાજિક કાર્યકરો આના દ્વારા ધાર્મિક પરિબળો સાથે જોડાઈ શકે છે:

સહયોગ: સામુદાયિક વિકાસ અને કલ્યાણ પહેલને ટેકો આપવા માટે ધાર્મિક નેતાઓ અને સંસ્થાઓ સાથે ભાગીદારી. ધાર્મિક સંસ્થાઓ સાથે જોડાણ બાંધવાથી વિકાસ કાર્યક્રમોની પહોંચ અને અસરમાં વધારો થઈ શકે છે.

સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા: પ્રોગ્રામ ડિઝાઇન અને અમલીકરણમાં ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ માટે આદર દર્શાવવું. સામાજિક કાર્યકરોએ તેમના હસ્તક્ષેપમાં ધાર્મિક પ્રથાઓથી વાકેફ હોવા જોઈએ અને સમાયોજિત કરવા જોઈએ.

સામુદાયિક જોડાણ: સમુદાયના સભ્યો સાથે જોડાવા અને સંસાધનો એકત્ર કરવા માટે ધાર્મિક નેટવર્કનો લાભ લેવો. સામાજિક કાર્યકરો ધાર્મિક સંસ્થાઓનો ઉપયોગ તેમના પ્રયત્નોની અસરકારકતામાં વધારો કરીને આઉટરીચ અને કમ્યુનિકેશન માટે પ્લેટફોર્મ તરીકે કરી શકે છે.

ગ્રામીણ રોજગાર અને ધાર્મિક પરિબળો બંનેને વ્યાપક રીતે સંબોધિત કરીને, સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યની જટિલતાઓની ઊંડી સમજ મેળવી શકે છે અને ગ્રામીણ સમુદાયોને ટેકો આપવા માટે વધુ અસરકારક વ્યૂહરચના વિકસાવી શકે છે.

2.6 સારાંશ

ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ફિલ્ડવર્ક કરવાથી વિદ્યાર્થીઓને વાસ્તવિક-વિશ્વ સેટિંગ્સમાં સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન લાગુ કરવાની અમૂલ્ય તક મળે છે. અસરકારક અભ્યાસ માટે ગ્રામીણ વિસ્તારોની અનન્ય સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ગતિશીલતાને સમજવી જરૂરી છે. વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે છે જે અર્થપૂર્ણ સમુદાય વિકાસ અને સમર્થનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે નિર્ણાયક છે.

મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં સામુદાયિક જોડાણનો સમાવેશ થાય છે, જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ તેમની જરૂરિયાતો, આકાંક્ષાઓ અને પડકારોની સમજ મેળવવા માટે સ્થાનિક રહેવાસીઓ સાથે સીધો સંપર્ક કરે છે. જરૂરિયાતોના મૂલ્યાંકનનું સંચાલન વિદ્યાર્થીઓને સમુદાય દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી ચોક્કસ સમસ્યાઓને ઓળખવા માટે પરવાનગી આપે છે, જે તેમને તે મુજબ તેમના હસ્તક્ષેપને અનુરૂપ બનાવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. સંસાધન એકત્રીકરણ એ બીજી મહત્વપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ છે, જેમાં ઓળખાયેલી જરૂરિયાતોને સંબોધવા અને સમુદાય પહેલને સમર્થન આપવા માટે સંસાધનોનો એકત્રીકરણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ સામેલ છે.

હસ્તક્ષેપો ટકાઉ અને સાંસ્કૃતિક રીતે યોગ્ય છે તેની ખાતરી કરવા માટે ગ્રામ પંચાયતો, શાળાઓ અને આરોગ્ય કેન્દ્રો જેવી સ્થાનિક એજન્સીઓ સાથે સહયોગ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. સમાવિષ્ટ શિક્ષણ અને આરોગ્ય પહેલને પ્રોત્સાહન આપવાથી અસમાનતાઓને દૂર કરવામાં અને સમુદાયના સભ્યોની એકંદર સુખાકારીમાં સુધારો કરવામાં મદદ મળે છે. આ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય ભાગીદારી દ્વારા, વિદ્યાર્થીઓ વ્યવહારુ કૌશલ્યો વિકસાવે છે, ગ્રામીણ જીવનની તેમની સમજને વધુ ઊંડી બનાવે છે અને આ વાતાવરણમાં રહેલી જટિલતાઓને શોધખોળ કરવાનું શીખે છે.

અસરકારક સામાજિક કાર્ય પદ્ધતિઓ અમલમાં મૂકવા માટે જરૂરી ક્ષમતાઓ કેળવવા માટે આ હાથનો અનુભવ મહત્વપૂર્ણ છે. ગ્રામીણ સમુદાયો સાથે નજીકથી કામ કરીને, વિદ્યાર્થીઓ આ સેટિંગ્સની શક્તિઓ અને પડકારો માટે ઊંડી પ્રશંસા મેળવે છે, તેમને સકારાત્મક યોગદાન આપવા અને કાયમી અસર કરવા માટે સજ્જ કરે છે.

2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

સમુદાય મૂલ્યાંકન	: સમુદાયની જરૂરિયાતો, સંસાધનો અને પડકારોને ઓળખવા અને સમજવાની પ્રક્રિયા.
સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA)	: એક પદ્ધતિ જે સમુદાયના સભ્યોને તેમની જરૂરિયાતોને ઓળખવા અને પ્રાથમિકતા આપવા માટે સામેલ કરે છે.
આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા શિક્ષણ	: આરોગ્ય જાગૃતિને પ્રોત્સાહન આપવા અને સમુદાયોમાં સ્વચ્છતા પ્રથાઓને સુધારવા માટે રચાયેલ કાર્યક્રમો.
આજીવિકા કાર્યક્રમો	: ગ્રામીણ પરિવારો માટે આવક પેદા કરવાની તકો વધારવાના હેતુથી પહેલ.
સ્વ-સહાય જૂથો (SHGs)	: સમુદાય-આધારિત જૂથો જે પરસ્પર સહાય પૂરી પાડે છે અને આર્થિક અને સામાજિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.
વનીકરણ	: જે જમીન પર અગાઉ જંગલ ન હતું તેના પર જંગલો બનાવવા માટે

- વૃક્ષો વાવવાની પ્રક્રિયા.
- હિમાયત : સામાજિક પરિવર્તન લાવવા માટે નીતિઓ અને પ્રથાઓને પ્રભાવિત કરવાના હેતુવાળી પ્રવૃત્તિઓ.
- દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન : હસ્તક્ષેપોની અસરનું મૂલ્યાંકન કરવાની અને ભવિષ્યના કાર્યક્રમોને સુધારવા માટે તારણોનો ઉપયોગ કરવાની પ્રક્રિયા.

2.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો:

- નીચેનામાંથી કઈ એજન્સી ભારતમાં ગ્રામ્ય સ્તરે સ્થાનિક શાસન અને વહીવટ માટે મુખ્યત્વે જવાબદાર છે?
 - પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર (PHC)
 - આંગણવાડી કેન્દ્ર
 - ગ્રામ પંચાયત
 - ગ્રામ વિકાસ સમિતિ (VDC)
- ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો (PHCs) ની મુખ્ય ભૂમિકા શું છે?
 - શિક્ષણ અને શાળા સુવિધાઓ પૂરી પાડવી
 - પ્રાથમિક આરોગ્યસંભાળ સેવાઓ પ્રદાન કરવી
 - બચત અને માઈક્રોલોન્સની સુવિધા
 - સામુદાયિક વિકાસ પ્રોજેક્ટનું આયોજન કરવું
- આરોગ્ય, પોષણ અને શિક્ષણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને પ્રારંભિક બાળપણની સંભાળ અને વિકાસમાં કઈ ગ્રામ-સ્તરની એજન્સી સામેલ છે?
 - ગ્રામ પંચાયત
 - ગ્રામ વિકાસ સમિતિ (VDC)
 - સ્વ-સહાય જૂથો (SHGs)
 - આંગણવાડી કેન્દ્રો
- ગ્રામ વિકાસ સમિતિ (VDC) મુખ્યત્વે આ માટે જવાબદાર છે:
 - ગ્રામ્ય સ્તરે સરકારી નીતિઓનું અમલીકરણ
 - માતા અને બાળ આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડવી
 - વિકાસ પ્રોજેક્ટનું આયોજન અને અમલીકરણ
 - ગામડાની શાળાઓ અને શિક્ષણ પ્રણાલીનું સંચાલન
- ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સ્વ-સહાય જૂથો (એસ.એચ.જી.) ની મુખ્ય ભૂમિકાઓમાંની એક શું છે?
 - બાળકોને ઔપચારિક શિક્ષણ પૂરું પાડવું
 - બચતની સુવિધા આપવી અને સભ્યોને માઈક્રોલોન્સ પ્રદાન કરવી
 - સ્થાનિક શાસન અને વહીવટનું સંચાલન
 - આરોગ્ય અને પોષણ કાર્યક્રમો હાથ ધરવા
- ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં સામુદાયિક મૂલ્યાંકન હાથ ધરવાનો પ્રાથમિક હેતુ શું છે?
 - શહેરી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પર માહિતી ભેગી કરવી
 - શહેરી આયોજન માટે સંસાધનોની ફાળવણી કરવી
 - સમુદાયના સામાજિક-આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને પર્યાવરણીય સંદર્ભને સમજવા માટે
 - સમુદાયના સભ્યોને વ્યાવસાયિક તાલીમ પૂરી પાડવી

7. સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA) માં કઈ પદ્ધતિમાં સમુદાયના સભ્યો તેમના વિસ્તારના ભૌતિક અને સામાજિક લેઆઉટને રજૂ કરવા માટે નકશા બનાવવાનો સમાવેશ કરે છે?
- a) મોસમી કેલેન્ડર્સ b) સંપત્તિ રેકોર્ડિંગ
c) વેન ડાયાગ્રામ d) મેપિંગ
8. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા શિક્ષણ કાર્યક્રમોના અમલીકરણમાં મુખ્ય પડકાર શું છે?
- a) અદ્યતન તબીબી તકનીકની ઉપલબ્ધતા
b) આરોગ્ય શિક્ષણ પહેલની ટકાઉપણાની ખાતરી કરવી
c) સમુદાયમાં ઉચ્ચ સાક્ષરતા સ્તર
d) વિપુલ પ્રમાણમાં સંસાધનોની ઉપલબ્ધતા
9. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પર્યાવરણીય સંરક્ષણ પ્રવૃત્તિઓમાં નીચેનામાંથી કઈ સામાન્ય પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે?
- a) વનીકરણ અને પુનઃવનીકરણ
b) શહેરી આયોજન
c) વ્યાવસાયિક તાલીમ
d) ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ડેવલપમેન્ટ
10. નીચેનામાંથી કયો ગ્રામીણ રોજગારમાં નોંધપાત્ર પડકાર છે જે બેરોજગારી અથવા ઓછી રોજગારીના સમયગાળા તરફ દોરી જાય છે, ખાસ કરીને કૃષિમાં?
- a) ઉચ્ચ સાક્ષરતા દર
b) મોસમી પરિવર્તનક્ષમતા
c) અદ્યતન ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર
d) કુશળ શ્રમનો સરપ્લસ
- તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો:
 1. c) ગ્રામ પંચાયત
 2. b) પ્રાથમિક આરોગ્યસંભાળ સેવાઓ પ્રદાન કરવી
 3. d) આંગણવાડી કેન્દ્રો
 4. c) વિકાસ પ્રોજેક્ટનું આયોજન અને અમલીકરણ
 5. b) બચતની સુવિધા આપવી અને સભ્યોને માઈક્રોલોન્સ પ્રદાન કરવી
 6. c) સમુદાયના સામાજિક-આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને પર્યાવરણીય સંદર્ભને સમજવા માટે
 7. d) મેપિંગ
 8. b) આરોગ્ય શિક્ષણ પહેલની ટકાઉપણાની ખાતરી કરવી
 9. a) વનીકરણ અને પુનઃવનીકરણ
 10. b) મોસમી પરિવર્તનક્ષમતા
 - સ્વાધ્યાય લેખન કરો
 1. ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં સમુદાયના મૂલ્યાંકનની ભૂમિકાનું વર્ણન કરો. અસરકારક સામાજિક કાર્ય દરમ્યાનગીરીઓ માટે તે શા માટે જરૂરી છે?

.....
.....
.....
.....
.....

2. આરોગ્ય સંભાળની મર્યાદિત પહોંચ ધરાવતા ગ્રામીણ સમુદાયને જોતાં, આરોગ્ય સંબંધિત જરૂરિયાતો અને સંસાધનોને ઓળખવા માટે સમુદાય મૂલ્યાંકન કરવા માટે એક પગલું-દર-પગલાં અભિગમની રૂપરેખા બનાવો.

.....
.....
.....
.....
.....

3. સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA) ની વિભાવના અને ગ્રામીણ સમુદાયોના સશક્તિકરણમાં તેનું મહત્વ સમજાવો. મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયામાં સમુદાયના સભ્યોને સામેલ કરવાના સૈદ્ધાંતિક આધાર શું છે? તે અંગે ચર્ચા કરો.

.....
.....
.....
.....
.....

4. પાણીની અછતની સમસ્યાનો સામનો કરતા ગ્રામીણ વિસ્તાર માટે PRA યોજના વિકસાવો. તમે કઈ વિશિષ્ટ PRA તકનીકોનો ઉપયોગ કરશો, અને તમે સમુદાયના સભ્યોની સક્રિય ભાગીદારીની ખાતરી કેવી રીતે કરશો? તે સમજાવો.

.....
.....
.....
.....
.....

5. ગ્રામીણ વિકાસમાં આજીવિકા કાર્યક્રમોના મહત્વની ચર્ચા કરો. આ કાર્યક્રમો સૈદ્ધાંતિક દષ્ટિકોણથી આર્થિક સ્થિરતા અને ગરીબી નાબૂદીમાં કેવી રીતે ફાળો આપે છે? તે જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....

6. ઉચ્ચ બેરોજગારી દર ધરાવતા ગ્રામીણ સમુદાય માટે આજીવિકા કાર્યક્રમ ડિઝાઇન કરો. કૌશલ્ય વિકાસ તાલીમ અથવા માઈક્રોફાઇનાન્સ યોજનાઓ જેવા વિશિષ્ટ હસ્તક્ષેપોનો સમાવેશ કરો અને સમજાવો કે આ હસ્તક્ષેપો સમુદાયની જરૂરિયાતોને કેવી રીતે સંબોધિત કરે છે.?

.....

.....

.....

.....

.....

7. સૈદ્ધાંતિક દષ્ટિકોણથી ગ્રામીણ સમુદાયો પર આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા શિક્ષણનો પ્રભાવ વિશ્લેષણ કરો. આરોગ્ય સુધારણામાં સમગલક્ષી સુધારો સામુદાયિક કલ્યાણમાં કેવી રીતે આપી શકાય છે? તે જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

8. અટકાવી શકાય તેવા રોગોના ઊંચા દરો ધરાવતા ગ્રામીણ સમુદાય માટે આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા શિક્ષણ અભિયાનની યોજના બનાવો. તમે જે પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરશો તેની રૂપરેખા આપો (દા.ત., વર્કશોપ, હેલ્થ કેમ્પ) અને સમજાવો કે તમે ઝુંબેશની અસરકારકતાને કેવી રીતે માપશો.

.....

.....

.....

.....

.....

2.9 સંદર્ભ સૂચિ

1. ચેમ્બર્સ, આર. (1994). સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (ઈઈઈ): અનુભવનું વિશ્લેષણ. વિશ્વ વિકાસ, 22(9), 1253-1268.
2. Midgley, J. (2014). સામાજિક વિકાસ: સિદ્ધાંત અને પ્રેક્ટિસ. સેજ પબ્લિકેશન્સ.
3. નારાયણ, ડી. (1999). બોન્ડ્સ અને બ્રિજ: સામાજિક મૂડી અને ગરીબી. વિશ્વ બેંક.
4. પ્રીટી, જે.એન., ગુઈજટ, આઈ., સ્કૂન્સ, આઈ., અને થોમ્પસન, જે. (1995). સહભાગી શિક્ષણ અને ક્રિયા: એક પ્રશિક્ષક માર્ગદર્શિકા. ઈઈઈ.
5. યુનિસેફ. (2012). સ્થાનિક વિકાસ માટે સમુદાય-આધારિત અભિગમો: ક્ષમતાઓને મજબૂત બનાવવી અને કાર્ય માટેની તકો. યુનિસેફ પ્રકાશનો.
6. વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા (WHO). (2006). આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા શિક્ષણના અમલીકરણ માટેની માર્ગદર્શિકા. WHO પ્રેસ.

∴ રૂપરેખા :-

૩.૦ હેતુઓ

૩.૧ પ્રસ્તાવના

૩.૨ પંચાયતીરાજ

૩.૩ ગ્રામસભા

૩.૪ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૩.૫ સારાંશ

૩.૬ ચાવીરૂપ શબ્દો

૩.૭ તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબ

૩.૮ સ્વાધ્યાય લેખન

૩.૯ સંદર્ભસૂચી

૩.૦ હેતુઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે...

- પંચાયતીરાજ વિશે જાણી શકશો.
- ગ્રામસભા વિશે સમજી શકશો.

૩.૧ પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તુત એકમ આપણી સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં ગામોનું હંમેશા મહત્ત્વ રહ્યું છે. ગ્રામ પૌરાણિક સમયથી એકમ રહ્યું છે. દેશની મોટાભાગની વસ્તી ગ્રામ વિસ્તારોમાં રહે છે. પૂ.મહાત્મા ગાંધીજીએ ગામને ગ્રામસ્વરાજનું એકમ વર્ણવેલ છે. ગ્રામસ્વરાજ એટલે સંપૂર્ણપણે પોતાની વિશાળ ઈચ્છાઓ માટે પડોશીઓથી સ્વતંત્ર પરંતુ પરસ્પર એકબીજા પર આધારિત ગણતંત્ર. હાલના પંચાયતીરાજને સુદ્રઢ કરવા માટે તેમજ વિકાસની યાત્રામાં ગ્રામ જનસમુદાય પણ સરકારની સાથોસાથ ખભેખભા મિલાવી વિકાસમાં સીધા ભાગીદાર બને તેવી સ્પષ્ટ નીતિ અને ભારતમાં પંચાયતીરાજનું અમલીકરણ થઈ રહેલ છે. તમે ક્ષેત્રકાર્ય ગામમાં પ્રત્યક્ષકાર્ય કરીને પંચાયતીરાજની વ્યવસ્થામાં કાર્યરત પંચાયત, ગ્રામસભા અને સમિતિઓની કામગીરીની અસરકારકતા વિશે પરિચિત બનશો.

૩.૨ પંચાયતીરાજ

ભારતમાં ગામડાંનો વહીવટ કરતી સંસ્થા અને તેની વહીવટ-પદ્ધતિ. પ્રાચીન સમયથી છેક આધુનિક સમય સુધીના રાજ્યવહીવટના કેન્દ્રમાં હંમેશાં ગામડું રહ્યું છે અને તેનો વહીવટ કરતી સંસ્થાઓ પંચાયતો છે. ‘પંચાયત’ શબ્દના મૂળમાં સંસ્કૃત ભાષાના બે શબ્દો છે : પંચ અને આયતનમ્. ‘પંચ’

સંખ્યાસૂચક છે, જે પાંચની સંખ્યા દર્શાવે છે. ‘પંચ ત્યાં પરમેશ્વર’ એવી માન્યતા ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી રહેલી છે.

‘આયતનમ’નો અર્થ ‘સ્થળ, જગ્યા કે રહેઠાણ’ થાય છે. આમ, પાંચ વ્યક્તિઓનો સમૂહ અમુક ચોક્કસ જગ્યાએ મળીને સમગ્ર ગામના વિવિધ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે છે ત્યારે તે પંચાયત તરીકે ઓળખાય છે. હાલ પણ ગામડામાં ચોરામાં કે કોઈ મોટા વૃક્ષની નીચે બેસી ચર્ચા કરતા લોકો જોવા મળે છે. આવી સંસ્થાઓનું નીચેથી ઉપર સુધીનું સુવ્યવસ્થિત વહીવટી માળખું એટલે પંચાયતીરાજ. આ પાંચ આગેવાનો કે પ્રતિનિધિઓનું ગામના પ્રશ્નો માટે ચર્ચા કરવા માટે એકઠા થવું તે કાળે કરીને પંચાયતનું રૂપ પામ્યું.

બ્રિટિશ રાજ્યના અમલ દરમ્યાન પણ કેટલાક અમલદારોએ ગ્રામપંચાયતને ગ્રામસંસ્કૃતિ ધરાવતી મહત્વની સંસ્થા તરીકે ઓળખાવી છે; જેમ કે બ્રિટિશ ગવર્નર જનરલ સર ચાર્લ્સ મેટકાફે ગ્રામપંચાયતોને ‘નાના પ્રજાસત્તાક એકમો’ તરીકે ઓળખાવી છે. જમીન-મહેસૂલ ઉઘરાવવાનું તથા ગામડામાં નાનામોટા વિવાદોનો ન્યાય આપવાનું કાર્ય ગામડાંઓમાં પંચાયતો કરતી હતી. તે સત્તા છીનવી લેવામાં આવી. રૈયતવારી પદ્ધતિ અમલમાં આવી. ન્યાય માટે અદાલતો સ્થપાઈ એટલે ગ્રામપંચાયતોનાં મહત્વ અને મોભો ઘટ્યાં. બ્રિટિશ સરકારે 1890 અને 1897માં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય અંગે ઠરાવો કર્યા હતા. પરંતુ તેમાં પણ ગામડાંઓને તદ્દન બાકાત રાખવામાં આવ્યાં હતાં. મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ અહેવાલના આધારે 1919ના અધિનિયમથી પ્રાંતીય સરકારોને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિષય સોંપવામાં આવ્યો અને ગ્રામપંચાયતોને પુનર્જીવિત કરવાના પ્રયાસો થયા. જુદા જુદા પ્રાંતો-ઈલાકાઓમાં ગ્રામપંચાયતોને લગતા કાયદાઓ થયા. મુંબઈ, વડોદરા, ભાવનગર વગેરે રાજ્યોએ ગ્રામપંચાયતને લગતા નિયમો ઘડ્યા, પણ તેનાં અપેક્ષિત પરિણામો આવ્યાં નહિ.

ગાંધીજીએ સમગ્ર ભારતનો પ્રવાસ કર્યો અને ગામડાંઓની ખરાબ સ્થિતિ નિહાળી. તેમણે કહ્યું હતું કે ભારત પ્રાચીન સમયથી એક પ્રજાસત્તાક દેશ રહ્યો છે અને તેના મૂળમાં ગ્રામપંચાયતો છે. આગળ જતાં તેમણે લખ્યું છે કે પંચાયતો દ્વારા હિન્દુસ્તાનના અસંખ્ય ગ્રામસમાજોનો કારભાર ચાલતો હતો; પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્ય શાસનતંત્રે મહેસૂલ વસૂલ કરવાની તેની કઠોર પદ્ધતિથી આ પ્રાચીન ગ્રામપ્રજાસમાજોનો લગભગ નાશ કરી નાખ્યો.

આઝાદી બાદ ભારતનું રાજ્યબંધારણ ઘડતી વખતે ગામડાંના લોકોનો અવાજ રાજ્યના વહીવટીતંત્રમાં યોગ્ય રીતે રજૂ થાય એ માટે વિચારો રજૂ થયા. જોકે બંધારણના ઘડતર-સમયે પંચાયતવ્યવસ્થાને યોગ્ય સ્થાન અને મહત્વ આપવાની બાબતમાં કસર રહી ગઈ હતી. ગાંધીજીએ ત્યારે પણ કહ્યું હતું કે આ ખામી તાકીદે દૂર કરવી જોઈએ અને પંચાયતોને જેટલી બને તેટલી વધુ સત્તાઓ સોંપવી જોઈએ.

રાજ્યબંધારણમાં પંચાયતો માટે જોગવાઈ કરવાને બદલે રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોની કલમ 40માં એમ જણાવવામાં આવ્યું કે પંચાયતોની સ્થાપના માટે રાજ્ય પગલાં લેશે અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યના એકમ તરીકે તે કામ કરી શકે તે માટે અધિકારો અને સત્તાઓ સોંપશે. દેશનો યોજનાબદ્ધ વિકાસ કરવા માટે પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના (1951-56)ના મુસદ્દામાં સામૂહિક વિકાસયોજના અને રાષ્ટ્રીય વિસ્તરણ સેવાયોજના જેવી ગ્રામવિકાસની અનેક યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો ઉમેરવામાં આવ્યાં. ગ્રામીણ વિસ્તારના વિકાસને માટે અને ગામડાંઓના લોકોનો સહકાર મળી રહે તે માટે 1952માં સમગ્ર દેશમાં સામૂહિક વિકાસયોજના શરૂ કરવામાં આવી; પરંતુ પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના પૂરી થવા આવી

ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે સામૂહિક વિકાસયોજના લોકોની યોજના બનવાને બદલે સરકારી યોજના બની રહી છે. તેથી તેના મૂલ્યાંકન માટે 1957માં બળવંતરાય મહેતાના અધ્યક્ષપણા હેઠળ એક સમિતિની રચના કરવામાં આવી. આ સમિતિએ વહીવટ કરકસરયુક્ત અને કાર્યદક્ષતાથી ચાલે અને વધુ ને વધુ લોકો તેમાં સહભાગી બને તે બે મુદ્દાને નજર સમક્ષ રાખીને 1957માં સરકારને પોતાનો અહેવાલ આપ્યો. આ સમિતિએ લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણના કેટલાક મૂળભૂત અને પાયાના સિદ્ધાંતો પર ભાર મૂક્યો. આ સમિતિએ વિકાસ-કાર્યક્રમોમાં લોકોને ભાગ લેતા કરવા અને ગ્રામિક્ષાએ યોજનાઓ તૈયાર કરી તેમને અમલી બનાવવા જરૂરી સત્તા અને સાધનોવાળી લોકશાહી સંસ્થાઓને જ તમામ જવાબદારીઓ સોંપવી જોઈએ એવું સૂચન કર્યું.

બળવંતરાય મહેતા સમિતિના અહેવાલમાં સમગ્ર દેશ સમક્ષ વહીવટી તંત્રમાં આમૂલ પરિવર્તન સૂચવતો ‘લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ’નો એક ક્રાંતિકારી કાર્યક્રમ રજૂ થયો છે. વિકાસકાર્યોમાં લોકોનો સંપૂર્ણપણે સહકાર મળી રહે તે માટે તેમજ સામાન્ય વહીવટ અને વિકાસની કામગીરી જિલ્લાકક્ષાએ અને તેના નીચેના સ્તરે પાયાની લોકશાહી સંસ્થાઓ સંભાળી શકે તેવું વહીવટી તંત્ર ઊભું કરી આપવાના શુભ અને ઉમદા આશયથી પંચાયતીરાજ દાખલ કરવાની ભલામણ કરી.

‘લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ’ જેવા ભારે શબ્દને બદલે પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ ‘પંચાયતીરાજ’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો. ઉપરના અહેવાલને આધારે 2 ઓક્ટોબર, 1959ના રોજ રાજસ્થાન રાજ્યના નાગોર ગામમાં પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ પંચાયતીરાજનું ઉદઘાટન કર્યું અને ત્યારબાદ સમગ્ર ભારતમાં પંચાયતીરાજવ્યવસ્થાનો સ્વીકાર થયો. સમગ્ર દેશમાં પંચાયતીરાજમાં એકસૂત્રતા જળવાઈ રહે તે માટે ત્રિ-સ્તરીય માળખાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. જોકે જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં સ્થાનિક પરિસ્થિતિ મુજબ તેમાં ફેરફાર કરવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી.

ગુજરાત રાજ્યમાં પંચાયતીરાજ પ્રથમથી જ વિકેન્દ્રી કરણની દિશામાં એક મહત્વના પગલાં તરીકે અમલમાં આવેલ છે. હાલના પંચાયતીરાજને સુદૃઢ કરવા માટે તેમજ વિકાસની યાત્રામાં ગ્રામ જનસમુદાય પણ સરકારની સાથોસાથ ખભેખભા મિલાવી વિકાસમાં સીધા ભાગીદાર બને તેવી સ્પષ્ટ નીતિ અને નેમ સાથે ગુજરાતમાં પંચાયતીરાજનું અમલીકરણ થઈ રહેલ છે. ગુજરાત રાજ્યમાં 33 જિલ્લા પંચાયતો, 249 તાલુકા પંચાયતો અને 14,017 ગ્રામ પંચાયતો અસ્તિત્વમાં છે. જ્યારે 18,584 રેવન્યુ વિલેજ છે. બંધારણના 73માં સુધારાને આધિન હાલમાં ગુજરાતમાં પંચાયત એક્ટ અમલમાં આવેલ છે. જેને ગુજરાત પંચાયત અધિનિયમ-1993 કહેવામાં આવે છે. જેના મારફતે રાજ્યમાં પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થાનું સંચાલન અને નિયંત્રણ થાય છે. ભારતના મોટા ભાગના રાજ્યમાં ત્રિસ્તરીય પંચાયત વ્યવસ્થા અમલમાં છે.

- ગ્રામ પંચાયત
- તાલુકા પંચાયત
- જિલ્લા પંચાયત

1. ગ્રામપંચાયત :

સમગ્ર પંચાયતીરાજના પાયાના એકમ તરીકે ગ્રામપંચાયતનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલ છે. ગામની મતદાર-યાદીમાં જેમનાં નામ હોય તે ગ્રામજનો દર પાંચ વર્ષે લાયકાત ધરાવનાર પ્રજાકીય

પ્રતિનિધિઓને નિયત સંખ્યામાં ચૂંટે તેમના દ્વારા ગ્રામપંચાયત બને છે. પંચાયત ગામડામાં પાયાની કાયદેસરની લોકશાહી સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની અગત્યની સંસ્થા છે. 15,000 સુધીની વસતી ધરાવનાર ગામ કે ગામોના જૂથ માટે ગ્રામપંચાયતની રચના કરાય છે. કેટલાંક વિસ્તાર, વસ્તી અને આવકનાં સાધનો ધરાવતાં ન હોય તો તેમને બીજાં નજીકનાં ગામો સાથે સાંકળી લઈ એ બધાંની એક જૂથ ગ્રામપંચાયત રચાય છે. 3.000 થી વધુ વસ્તી ન હોય એવા ગામની પંચાયતમાં સાત સભ્યો અને 3.000થી વધુ વસ્તીવાળાં ગામોમાં એક હજારે બે વધુ સભ્યો ચૂંટવામાં આવે છે.

આમ ગ્રામપંચાયતના સભ્યોની સંખ્યા વસ્તીના ધોરણે સાતથી એકત્રીસ સુધીની હોય છે. ગામમાં અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિના સભ્યો માટે તેમની વસ્તીના ધોરણે તેમને માટે કેટલીક અનામત બેઠકો રખાઈ છે. આ ઉપરાંત સામાજિક અને શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ પછાત વર્ગોની વસતી હોય ત્યાં ગ્રામપંચાયતોની કુલ બેઠકોના દસ ટકા બેઠકો તેમને માટે અનામત રાખવાની હોય છે. પંચાયતની કુલ બેઠકોમાં 1/3 બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત રખાઈ છે. અનુસૂચિત જાતિ, જનજાતિના તેમજ પંચાયતનાં મહિલા-સભ્યો માટે સરપંચનો હોદ્દો વારા પ્રમાણે અનામત રાખવામાં આવ્યો છે. અનુસૂચિત જાતિ, જનજાતિ તેમજ સમાજના નબળા વર્ગોને સામાજિક ન્યાય મળે એ માટે આવશ્યક જણાય તેવાં કાર્યો બજાવવા સામાજિક ન્યાય સમિતિની રચના ફરજિયાત કરવામાં આવે છે. પંચાયતના તમામ સભ્યોની સીધી ચૂંટણી કરવામાં આવે છે; પણ સરપંચને ગામના તમામ લોકો ચૂંટે છે. પંચાયતમાં ચૂંટાયેલ સભ્યો પોતાનામાંથી ઉપસરપંચની ચૂંટણી કરે છે. સરપંચ સામેની અવિશ્વાસની દરખાસ્ત ચૂંટાયેલ 1/2 સભ્યો રજૂ કરે અને 2/3 સભ્યો તેને બહાલી આપે તો સરપંચને તેના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાય છે. સરપંચ-ઉપસરપંચ સામે નૈતિક અધઃપતનના ગુના સંબંધી ફોજદારી કાર્યવહી કરવામાં આવી હોય અથવા કોઈ ગુનાના કારણે જેલમાં અટકમાં રાખેલ હોય તો તેના હોદ્દા ઉપરથી મોકૂફ કરાય છે.

● ગ્રામપંચાયતના કાર્યો :

- ગ્રામપંચાયતે સ્વાસ્થ્ય, સફાઈ, જાહેર બાંધકામ, શિક્ષણ, ગ્રામરક્ષણ, આયોજન, વહીવટ, સામૂહિક વિકાસ, પશુસંવર્ધન, ગ્રામોદ્યોગ, જમીન મહેસૂલ વસૂલાત વગેરે અનેક ક્ષેત્રોએ કામો કરવાનાં હોય છે.
- ગામની હદમાં આવતાં મકાનો, જમીનો પરનો વેરો; યાત્રાળુકર; ગામમાં ઉપયોગ-વેચાણ માટે લવાતાં પશુ-પ્રાણીઓ અને માલ પરનો વેરો; મેળા-પર્વો તેમજ બીજાં મનોરંજનો પરનો કર; પાણીનો સામાન્ય કર, સફાઈ-કર, ગટર-વેરો, દીવાબત્તી-વેરો; ગૌચરમાં ઢોર ચરાવવાનો તેમજ જમીન મહેસૂલનો ઉપકર વગેરે દ્વારા ગ્રામપંચાયત આવક ઊભી કરી શકે છે.
- સરપંચ ગ્રામપંચાયતની કારોબારીના વડા હોય છે. દર મહિને પંચાયતની સભા ભરવામાં આવે છે.

2. તાલુકાપંચાયત :

તાલુકા પંચાયતને દેશભરમાં જુદાં જુદાં નામોથી ઓળખવામાં આવે છે; જેમ કે, 'તાલુકાપંચાયત', 'પંચાયતસમિતિ', 'ક્ષેત્રસમિતિ', 'તાલુકા ડેવલપમેન્ટ બોર્ડ', 'પંચાયત-કાઉન્સિલ' વગેરે. તાલુકાપંચાયત, પંચાયતીરાજના વચ્ચેના સ્તરે આવેલ ત્રિસ્તરીય માળખાનું એક અગત્યનું અંગ છે. તે જિલ્લા-પંચાયત અને ગ્રામપંચાયત વચ્ચે કડી સમાન છે. તાલુકામાં રહેતા, લાયકાત ધરાવતા મતદારો તાલુકાપંચાયતના સભ્યોને ચૂંટે છે. આ સભ્યો પોતાનામાંથી પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની ચૂંટણી કરે

છે. એક લાખથી વધુ ન હોય તેટલી વસ્તીવાળા તાલુકાની તાલુકા-પંચાયત પંદર સભ્યોની હોય છે; પણ જો તાલુકાની વસ્તી એક લાખથી વધુ હોય તો દર 25,000ની વસ્તીએ બે વધુ સભ્યો ચૂંટવામાં આવે છે. વસ્તીના ધોરણે તાલુકાપંચાયતની સભ્ય-સંખ્યા 15થી 31 સુધીની હોય છે.

તાલુકાપંચાયતની કુલ બેઠકોની 1/3 બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવે છે. વળી અનુસૂચિત જાતિ-જનજાતિના સભ્યો માટે તેમની તાલુકામાંની વસ્તીના પ્રમાણમાં બેઠકો અનામત રાખવાની જોગવાઈ છે. સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો માટે તાલુકાપંચાયતોની કુલ બેઠકોની 1/10 બેઠકો અનામત રખાય છે. તાલુકાપંચાયતના સભ્યો ઉપરાંત તાલુકાના કે તેના ભાગના કોઈ પણ મતદારવિસ્તારમાંથી ચૂંટાયેલ રાજ્યવિધાનસભાના સભ્ય, તાલુકાપંચાયતના કાયમી નિમંત્રિત ગણાય છે; જેઓ સભામાં હાજર રહી ચર્ચા કરી શકે છે; પણ તેમને મતાધિકાર હોતો નથી. તાલુકાપંચાયતની સામાન્ય સભા દર ત્રણ મહિને એક વાર ભરાય છે. તાલુકાપંચાયતે કારોબારી-સમિતિ ઉપરાંત અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિના સભ્યો સહિત સમાજના નબળા વર્ગોને સામાજિક ન્યાય મળે તે માટે કાર્ય કરવા સામાજિક ન્યાય-સમિતિની રચના ફરજિયાત કરવાની હોય છે.

● તાલુકા પંચાયતના કાર્યો :

- તાલુકા પંચાયતે સ્વાસ્થ્ય, સફાઈ, શિક્ષણ, બાંધકામ, સમાજશિક્ષણ, સામૂહિક વિકાસ, ખેતીવાડી, પશુસંવર્ધન, ગ્રામોદ્યોગ, સહકાર, સ્ત્રીકલ્યાણ, સમાજકલ્યાણ વગેરેને લગતાં કાર્યો કરવાનાં હોય છે. આ કાર્યો કરવા તાલુકાપંચાયતને સરકાર તરફથી રાજ્યની કુલ મહેસૂલ વસૂલાતના 25% જેટલી રકમ અનુદાન તરીકે મળે છે.
- તાલુકાપંચાયતે નાખેલ કરની આવક, રાજ્યસરકારે કે જિલ્લાપંચાયતે ફાળવી આપેલ રકમ, તાલુકાપંચાયતને પ્રાપ્ત થયેલ મિલકતોની આવક અને ઊપજ પણ તાલુકા પંચાયતની આવક બને છે.
- તાલુકા વિકાસ અધિકારી પંચાયતી કાયદાની જોગવાઈઓ પાર પાડવા અંગેના તેમજ અન્ય કામો કરવા માટેના જરૂરી અધિકારો ધરાવે છે.

3. જિલ્લા-પંચાયત :

પંચાયતીરાજના ત્રિ-સ્તરીય માળખામાં જિલ્લા-પંચાયત સૌથી ઉપરના સ્તરે આવે છે. તેને પણ વિવિધ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે; જેમ કે, ‘જિલ્લા-પંચાયત’, ‘જિલ્લાપરિષદ’, ‘જિલ્લાવિકાસ સમિતિ’ વગેરે. જિલ્લાઓના મતદાન કરવાની લાયકાત ધરાવતા મતદારો જિલ્લા-પંચાયતના સભ્યોને ચૂંટે છે. ચાર લાખથી વધુ ન હોય તેવી વસ્તી ધરાવતા જિલ્લાઓમાં પંચાયત 17 સભ્યોની બને છે; પણ ચાર લાખથી વધુ વસ્તીવાળા જિલ્લામાં દરેક એક લાખે બે વધારે સભ્યો ચૂંટાય છે.

આમ જિલ્લા-પંચાયતના સભ્યોની સંખ્યા 17 થી 31ની હોય છે. આ સભ્યો પૈકી મહિલાઓ માટે 33% બેઠકો તેમજ જિલ્લાની કુલ વસ્તીના પ્રમાણમાં અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિના સભ્યો માટે બેઠકો અનામત રખાય છે. જિલ્લા-પંચાયતની કુલ બેઠકોના 10 % બેઠકો સામાજિક-શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ પછાત વર્ગો માટે અનામત રાખવાની હોય છે. જિલ્લા-પંચાયત તથા તેના ભાગમાંના કોઈ પણ મતદાર-વિસ્તારમાંથી ચૂંટાયેલ વિધાનસભાના સભ્યો જિલ્લા-પંચાયતમાં કાયમી નિમંત્રિતો ગણાય છે. તેઓ જિલ્લા-પંચાયતની બેઠકોમાં હાજર રહી ચર્ચા કરી શકે છે, પણ તેમને મતાધિકાર હોતો નથી.

ગ્રામપંચાયત અને તાલુકાપંચાયતની જેમ જિલ્લા-પંચાયતની મુદત પાંચ વર્ષની હોય છે. જિલ્લા-પંચાયત વિવિધ સમિતિઓ રચે છે; જેવી કે કારોબારી-સમિતિ, સામાજિક ન્યાય-સમિતિ, શિક્ષણ-સમિતિ, જાહેર આરોગ્ય-સમિતિ, જાહેર બાંધકામ-સમિતિ, અપીલ-સમિતિ, વીસ મુદ્દા કાર્યક્રમ અમલ તથા સમીક્ષા-સમિતિ વગેરે. દરેક સમિતિના સભ્યો પોતાનામાંથી સમિતિના અધ્યક્ષને ચૂંટે છે. જિલ્લા-પંચાયતના પ્રમુખ, જિલ્લા શિક્ષણ-સમિતિના અધ્યક્ષ તથા જિલ્લા ન્યાય-સમિતિના અધ્યક્ષને માનદ વેતન આપવામાં આવે છે.

● જિલ્લા -પંચાયતનાં કાર્યો :

- આરોગ્યકેન્દ્રો સ્થાપવાં તથા ચલાવવાં;
- રાષ્ટ્રની શિક્ષણનીતિ અને રાષ્ટ્રીય યોજના મુજબ શિક્ષણનું આયોજન કરવું;
- પંચાયતોને લગતી માહિતીના આંકડાઓનું સંકલન કરવું;
- તાલુકાપંચાયતોનું નિયમન અને નિરીક્ષણ કરવું;
- ખેતીની સઘન યોજનાઓ હાથ ધરવી;
- ગ્રામોદ્યોગ, નાના ઉદ્યોગોને પુનર્જીવિત કરવા;
- સમાજ-કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ કરવી
- જિલ્લા-પંચાયતે કાયદો અને વ્યવસ્થા, ખાદ્ય પદાર્થો વગેરેનું જાહેર વિતરણ તેમજ મોટા ઉદ્યોગો સિવાયનાં લગભગ તમામ ક્ષેત્રોમાં કામો કરવાનાં હોય છે.
- આવકનાં સાધનોમાં મકાનો વગેરેનું ભાડું, મૂડીરોકાણનું વ્યાજ, સ્વભંડોળ વગેરે છે. આ ઉપરાંત કેટલીક રકમો સરકાર જુદી જુદી યોજનાઓના અમલ માટે જિલ્લા-પંચાયત હસ્તક મૂકે છે.

જિલ્લા-પંચાયતમાં કલેક્ટર-કક્ષાના પ્રતિનિયુક્તિના ધોરણે એક અધિકારીની સેવાઓ જિલ્લા વિકાસ-અધિકારી તરીકે સરકાર તરફથી ઉપલબ્ધ કરવામાં આવે છે. તેઓ જિલ્લા-પંચાયતની તમામ પ્રવૃત્તિઓના અમલ બાબતે દેખરેખ અને નિયંત્રણ રાખે છે અને જિલ્લા-પંચાયતનાં સઘનાં કામો અને વિકાસયોજનાઓના અમલ માટે જરૂરી પગલાં લે છે. જિલ્લા-પંચાયતના પ્રમુખનો હોદ્દો ખૂબ અગત્યનો અને જવાબદારીભર્યો છે. તેઓ જિલ્લા-પંચાયતના આર્થિક અને કારોબારી વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખે છે.

3.3 ગ્રામસભા

73મા બંધારણ સુધારામાં કલમ-243એ ગ્રામસભાની જોગવાઈ કરે છે. દરેક ગ્રામ પંચાયતમાં એક ગ્રામસભા હોય. ગ્રામસભા ભારતની લોકશાહી વ્યવસ્થામાં સૌથી નીચલા સ્તરનું અંગ છે. ગ્રામસભા એટલે ગ્રામ પંચાયતના તમામ મતદારો. જેમનું નામ મતદાર યાદીમાં નોંધાયેલું હોય તે બધા જ ગ્રામસભાના સભ્યો આપોઆપ બને છે, સરપંચે કે તલાટીએ કે બીજા કોઈએ તેમને ગ્રામસભાના સભ્યો બનાવવાના નથી. 1992માં થયેલા 73મા બંધારણ સુધારામાં ગ્રામસભા વિશે કલમ-243(બી) અને કલમ-243એમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે: (1) કલમ-243(બી) એમ કહે છે કે, “ગામ સ્તરે પંચાયતના વિસ્તારમાં મતદાર યાદીમાં નોંધાયેલી વ્યક્તિઓની સંસ્થા” એટલે ગ્રામસભા. (2) કલમ-243એ એમ કહે છે કે, “રાજ્યની વિધાનસભા કાયદા દ્વારા નક્કી કરે તેવાં કામો ગ્રામસભા ગામ સ્તરે કરશે અને તેવી સત્તાઓ ભોગવશે.”

આ રીતે ગ્રામસભાને શાસનના એક એકમ તરીકે કાનૂની દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે. જો ગ્રામસભાને સત્તા મળે તો તેનો અર્થ એ થાય કે સીધી અથવા તો પ્રત્યક્ષ લોકશાહી દાખલ થઈ. એટલે કે ગામના નાગરિકો હવે પોતાના દ્વારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને સીધા પ્રશ્નો પૂછી શકે છે અને તેમની પાસેથી જવાબો મેળવી શકે છે. એટલું જ નહિ પણ, ગ્રામસભા ગામના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસનાં કાર્યો અંગે નિર્ણયો લઈ શકે છે. તાલુકા પંચાયતમાં, જિલ્લા પંચાયતમાં, વિધાનસભામાં અને લોકસભામાં પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાય પછી તેમની પાસે જવાબ માંગવાની કોઈ કાનૂની વ્યવસ્થા નથી. ગ્રામસભામાં એ વ્યવસ્થા ઊભી થઈ છે અને તેથી દેશમાં પહેલી જ વાર કાનૂની રીતે પ્રત્યક્ષ લોકશાહીની વ્યવસ્થા ઊભી થઈ છે. આમ, દેશ પ્રતિનિધિત્વવાળી લોકશાહીમાંથી પ્રત્યક્ષ લોકશાહી તરફ આગળ વધ્યો છે. ભારતના બંધારણમાં કરવામાં આવેલો કદાચ આ સૌથી મહત્વનો સુધારો છે. આ રીતે આ સુધારો નાગરિકોની સહભાગિતા શહેરી શાસનમાં ઊભી થાય તે માટે જોગવાઈ કરે છે. શાસન અંગે નિર્ણયો કરનારી વ્યવસ્થામાં શક્ય તેટલું વધારે વિકેન્દ્રીકરણ થાય તે માટે આ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે એમ કહી શકાય.

ગ્રામસભા ગ્રામ વહીવટનું અગત્યનું અંગ ગણાતી. ઠેઠ વૈદિક કાળથી તેનો નિર્દેશ થયેલો જોવા મળે છે. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં અને મનુસ્મૃતિમાં 'ગ્રામસેવા'ના ઘણા ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. બૌદ્ધ જાતકકથાઓમાં પણ ગ્રામસભાનો ઉલ્લેખ થયેલ છે. વેદોત્તર કાળમાં કેન્દ્રિય રાજ્યસત્તા સાથેનો ગામડાંઓનો સંબંધ ભારતમાં પંચાયતીરાજનો ઉદભવ અને વિકાસ કપાતો ગયો હતો. પરિણામે ગામના વહીવટમાં ગ્રામસભાનું મહત્વ વધતું ગયું.

જાતક કથાઓને આધારે એ ચોક્કસ જણાય છે કે ગામના મુખી અને ગામના હિસાબનીશે ગ્રામસભાની સૂચના મુજબ કાર્યો બજાવવાં પડતાં. વૈદિક કાળની સભા નિશ્ચિત રીતે આ પ્રકારની ગ્રામસભા હતી. કૌટિલ્યે 'અર્થશાસ્ત્ર'માં તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે ગ્રામસભાને અધીન ઘણી સમિતિઓ કામ કરતી હતી. ભારતમાં ગ્રામ સમિતિઓનો વ્યવસ્થિત ધોરણે વિકાસ ગુપ્ત શાસન દરમ્યાન થતો હતો. તે વખતે તેને 'પંચમકલીઓ' કે 'ગ્રામજનપદો' તરીકે ઓળખવામાં આવતા.

● ગ્રામસભાની સમિતિઓ:

ગુપ્ત યુગ દરમ્યાન ગ્રામસભા તેની જુદી જુદી સમિતિઓ દ્વારા ગ્રામવિકાસનાં કાર્યો કરતી હતી તેવી માહિતી મળે છે. ઉત્તરમેરુ ગામમાંથી મળી આવેલ શિલાલેખોમાં 'આવી પાંચ સમિતિઓનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. એક સમિતિ બાગબગીચાઓની સારસંભાળ રાખતી, બીજી સમિતિ સરોવરોની સંભાળ રાખતી અને લોકોને પાણી પૂરું પાડતી. ત્રીજી સમિતિ ગામલોકોના ઝઘડાની પતાવટ કરતી (ન્યાય સમિતિ), ચોથી સમિતિ કરભાર તરીકે વસૂલ કરાતા સોનાની શુદ્ધતાની ચકાસણી કરતી હતી અને પાંચમી સમિતિ જે પંચવાર સમિતિ તરીકે ઓળખાતી હતી તેનું મુખ્ય કાર્ય ઉપરની સમિતિના કાર્યક્ષેત્રમાં ન આવતાં હોય તેવાં કાર્યો કરવાનું રહેતું. વળી, આ પાંચેય સમિતિઓ ઉપર દેખરેખ રાખનાર સમિતિની રચના પણ કરવામાં આવતી.

73માં બંધારણીય સુધારા પશ્ચાદ્ ભારતમાં પંચાયતીરાજ આ સમિતિઓની ચૂંટણી લોકો કરતા હતા તેવા ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. તેના બધા સભ્યો માનદ હતા અને એક વર્ષ માટે ચૂંટાતા. અયોગ્ય વર્તન માટે સભ્યને દૂર કરી શકાતો. એક વખત એક સમિતિ ઉપર સતત ત્રણ વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યા પછી તે બીજી કોઈ સમિતિ ઉપર કામ કરવા માટે લાયક ગણાતો નહી. ઉપર જણાવેલી સમિતિઓ ઉપરાંત

કેટલીક અન્ય સમિતિઓ જેવી કે મંદિર સિમાંત તથા સામાન્ય વહીવટ માટેની સમિતિનો ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે.

● ગ્રામસભાનાં કાર્યો:

- ગ્રામસભામાં થયેલ ઠરાવ અનુસાર ગ્રામ પંચાયત કાર્ય કરે છે.
- કોઈ પણ પ્રશ્નોનો નિર્ણય ગ્રામસભામાં હાજર રહેલા સભ્યોની બહુમતીથી લેવામાં આવે છે.
- તાલુકા પંચાયત તથા જિલ્લા પંચાયત સોંપેલ કાર્યો કરે છે.
- ગ્રામ રક્ષકદળની રચના કરે છે.
- ગ્રામ પંચાયતની બેઠકો, કાર્યવાહી અને ઠરાવોના અમલીકરણની ચર્ચા કરે છે.
- પંચાયત કે મહેસૂલ બાબતના નવા કર નાખવાની ચર્ચા કરે છે.
- ગ્રામસામાની કાર્યસૂચિ તલાટી-કમ-મંત્રી સરપંચ સાથે ચર્ચા કરીને તૈયાર કરશે.

● ગ્રામસભાના આવકના સાધનો :

- ગ્રામસભાને રાજ્ય સરકારની અનુમતિ પ્રમાણે રાજ્યના કરનો અમુક ભાગ મળતો. આવો હિસ્સો લગભગ 10 થી 15 ટકા સુધીનો રહેતો. તેનો આધાર ગ્રામ્ય મહેસૂલ ઉપર રહેતો.
- ગુનેગારો પાસેથી જે દંડ વસૂલ કરવામાં આવતો તે ગામની તિજોરીમાં રહેતો.
- ગ્રામસભાને કેટલાક સ્થાનિક કરવેરા નાંખવાની સત્તા રહેતી. તે ગામમાં આવતા-જતાં માલ ઉપર જકાત લઈ શકતી.
- લોકહિતના કાર્યો કરવા તે દાન મેળવતી. કેટલીક વખત રાજ્ય સરકાર તેને અનુદાન આપતી.
- દુષ્કાળ, રોગચાળો જેવા આફતના પ્રસંગે ખાસ ભંડોળ એકત્રિત કરવામાં આવતું. સરકાર તરફથી તેમાં વિશેષ ફાળો ઉમેરવામાં આવતો.

ટૂંકમાં ગ્રામસભા સ્થાનિક વહીવટ સંભાળતી. તેમાં ગામના દરેક નાગરિકને ભાગ લેવાની છૂટ રહેતી. સભામાં મુક્ત મને ચર્ચા થતી અને ચર્ચાના અંતે ઉકેલ લાવવામાં આવતો. ગ્રામણી સભાનું અધ્યક્ષસ્થાન સંભાળતો. સરકાર તેની કાર્યવાહી ઉપર ધ્યાન રાખતી પરંતુ તેમાં માથું મારતી નહીં.

3.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. ગામના વિકાસ માટે કેવા પ્રકારની નેતાગીરી વધુ ઉપયોગી છે.

- અ. આપખુદ
- બ. ડમી
- ક. અરાજક
- ડ. સહભાગી

2. બંધારણના કયા સુધારા દ્વારા ગ્રામ્ય સ્તરે પંચાયતને બંધારણીય દરજ્જો મળ્યો.

- અ. 72 મો બંધારણીય સુધારો
- બ. 73 મો બંધારણીય સુધારો
- ક. 74 મો બંધારણીય સુધારો
- ડ. એકપણ નહિ

3. ગ્રામ પંચાયતમાં નીચેનામાંથી કઈ સમિતિ ફરજિયાત સમિતિ છે ?

- અ. ગામ વ્યવસ્થાપન સમિતિ
 બ. ગ્રામ વિકાસ સમિતિ
 ક. સામાજિક ન્યાય સમિતિ
 ડ. આગળની દરેક સમિતિઓ
4. ગામમાં ગ્રામસભાના સત્ય તરીકે નીચેનામાંથી કોણ હોય છે.
 અ. ગામના દરેક લોકો
 બ. 18 વર્ષથી ઉપરના
 ક. 15 વર્ષથી ઉપરના
 ડ. ગામ પંચાયતના સભ્યો
5. ગ્રામ પંચાયતની ચૂંટણી સમયે ગામના નાગરિકે કેટલા મત આપવાના હોય છે.
 અ. બે
 બ. એક
 ક. ત્રણ
 ડ. ચાર

3.5 સારાંશ

પ્રાચીન ભારતમાં દરેક ગામ એક નાનકડું પ્રજાસત્તાક હતું. ગામનું શાસન પંચાયત દ્વારા ચાલતું. 'પંચાયત' એટલે ગામના પસંદ કરેલા માણસો એકઠા થઈને ગામનો વહીવટ કરે તેવી વ્યવસ્થા. દેશના ગ્રામવિસ્તારોમાં પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓની અચૂક રચના કરવામાં આવે, તેવી સંસ્થાઓને વૈધાનિક દરજ્જો અને સ્થાન પ્રાપ્ત થાય તેમજ ગ્રામ, તાલુકા અને જિલ્લા સ્તરે તેવી સંસ્થાઓને પૂરતા અધિકારો, સત્તાઓ, સાધનો ઉપલબ્ધ બને, તે સંસ્થાઓ સાતત્ય, નિશ્ચિંતતા અને સામર્થ્ય મેળવે અને ગ્રામવિસ્તારોના આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાયની સ્થાપના કરવામાં તેઓ સક્ષમ થાય તે રહેલો છે. તેના અમલમાં લોકો સક્રિય રીતે ભાગીદાર બની શકે તે આશયથી 73મો સુધારો કરવામાં આવેલો છે. ગાંધીજી, બળવંતરાય મહેતા, અશોક મહેતા, એસ. કે. ડે જેવા પંચાયતીરાજના પ્રખર માર્ગદર્શકો દેશને મળ્યા, જેમણે પંચાયતીરાજને યોગ્ય દિશા આપી.

3.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

- પંચાયત** : 'પંચાયત' એટલે ગામના પસંદ કરેલા માણસો એકઠા થઈને ગામનો વહીવટ કરે તેવી વ્યવસ્થા. પાંચ વ્યક્તિઓનો સમૂહ અમુક ચોક્કસ જગ્યાએ મળીને સમગ્ર ગામના વિવિધ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે છે ત્યારે તે પંચાયત તરીકે ઓળખાય છે.
- ગ્રામસભા સમિતિ** : ગ્રામસભા એટલે ગ્રામ પંચાયતના તમામ મતદારો.
 : કોઈ એક બાબતના નિર્ણય માટે એકથી વધારે સભ્યો વિચાર-વિમર્શ માટે એકઠાં મળે તેને સમિતિ કહે છે.
- જિલ્લા પંચાયત** : જિલ્લા પંચાયત એ જિલ્લા મથકે આવેલ સરકારી કચેરી છે, જે ભારતની પંચાયતીરાજ પદ્ધતિનું તૃતીય સ્તર છે.

3.7 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબ

1. (ડ). સહભાગી
2. (બ). 73મો બંધારણીય સુધારો
3. (ક). સામાજિક ન્યાય સમિતિ
4. (બ). 18 વર્ષથી ઉપરના
5. (અ). બે

3.8 સ્વાધ્યાય લેખન

1. પંચાયતીરાજનો અર્થ સમજાવો.
2. ગ્રામસભા વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.
3. ગ્રામ પંચાયતની સમિતિઓ વિશે ચર્ચા કરો.

3.9 સંદર્ભ સૂચિ

1. <https://panchayat.guILkarat.gov.in/panchayat/documents/PanchayatDelegatesBooklet.pdf>
2. ગ્રામીણ ક્ષેત્ર કાર્ય - MSW-104 - ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ.2015
3. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Panchayati_raiLk_in_India
4. <https://pluskart.in/product/panchayati-raiLk-by-yuva-upnishad>
5. ગ્રામીણ વિકાસની બદલાતી તરાહ અને સામાજિક સંગઠનો B. A સમાજશાસ્ત્ર પેપર - 04 - ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ. - 2021
6. <https://guILkarativishwakosh.org>
7. બંધારણનો 73મો સુધારો - હેમંતકુમાર શાહ - 2023
8. 73મો બંધારણીય સુધારા પ્રચારક ભારતમાં પંચાયતીરાજ - રમેશ.મ.શાહ /ડૉ.બલદેવ અગજ - યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

-: રૂપરેખા :-

4.0 ઉદ્દેશ્યો

4.1 પ્રસ્તાવના

4.2 ગ્રામીણ સમુદાયોને સમજવું

4.3 ગ્રામીણ જીવનના આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પાસાંઓ

4.4 ગ્રામીણ સમુદાયો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા પડકારો

4.5 ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ક્ષેત્રીય કાર્ય: ઉદ્દેશ્યો અને પદ્ધતિઓ

4.6 ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યના સામાજિક પાસાંઓ

4.7 ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યના શૈક્ષણિક પાસાંઓ

4.8 સારાંશ

4.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

4.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

4.11 સંદર્ભો

4.0 ઉદ્દેશ્યો

- આ એકમનો ઉદ્દેશ્ય વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સામાજિક માળખાની જટિલતાઓને સમજવામાં મદદ કરવાનો છે.
- આ એકમનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામીણ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવામાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની ભૂમિકાનું મૂલ્યાંકન કરવા સક્ષમ બનાવવાનો છે.
- આ એકમનો ઉદ્દેશ્ય વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામીણ સેટિંગ્સને લગતી પ્રાયોગિક ફિલ્ડવર્ક પદ્ધતિથી સમજ કરવાનો છે.
- આ એકમનો ઉદ્દેશ્ય ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક પડકારોને ઓળખવા અને તેને સંબોધવામાં વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપવાનો છે.

4.1 પ્રસ્તાવના

ગ્રામીણ ફિલ્ડવર્ક એ માસ્ટર ઓફ સોશિયલ વર્ક (MSW) પ્રોગ્રામનો મૂળભૂત ઘટક છે, જે શૈક્ષણિક શિક્ષણ અને વ્યવહારિક એપ્લિકેશન વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવા માટે રચાયેલ છે. ગ્રામીણ લેન્ડસ્કેપ સામાજિક કાર્યકરો માટે અનન્ય પડકારો અને તકો રજૂ કરે છે, જે વિદ્યાર્થીઓ માટે ગ્રામીણ સમુદાયોની ગૂંચવણોને સમજવા માટે જરૂરી બનાવે છે. આ એકમ, “ગ્રામીણ સમુદાયમાં ક્ષેત્રીય કાર્ય: સામાજિક અને શૈક્ષણિક,” MSW વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામીણ સેટિંગ્સમાં અસરકારક સામાજિક અને

શૈક્ષણિક હસ્તક્ષેપ કરવા માટે જરૂરી જ્ઞાન અને કૌશલ્યોથી સજ્જ કરવાનો છે. ગ્રામીણ વસ્તી સાથે સીધો સંલગ્ન થવાથી, વિદ્યાર્થીઓ સામાજિક-આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ગતિશીલતામાં અમૂલ્ય આંતરદષ્ટિ મેળવી શકે છે જે આ સમુદાયોને આકાર આપે છે, જેથી તેઓ તેમની ભાવિ કારકિર્દીમાં નોંધપાત્ર અસર કરવા માટે પોતાને તૈયાર કરે છે.

ફિલ્ડવર્કના સફળ અમલીકરણ માટે ગ્રામ્ય-સ્તરની એજન્સીઓ, સામાજિક માળખાં અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શૈક્ષણિક લેન્ડસ્કેપને સમજવું મહત્વપૂર્ણ છે. સામાજિક કાર્યકર્તાઓ ગ્રામીણ શાસન, સામુદાયિક જોડાણ અને સંસાધન એકત્રીકરણની જટિલતાઓને નેવિગેટ કરવા સક્ષમ હોવા જોઈએ. આ એકમ સ્થળ વિદ્યાર્થીઓને તેમના ફિલ્ડવર્ક અસાઇનમેન્ટ્સ શરૂ કરવા માટે એક વ્યાપક માર્ગદર્શિકા પ્રદાન કરીને આ પાસાંઓની તપાસ કરશે. તે ગ્રામીણ સમુદાયોમાં વિશ્વાસ અને સહકારને ઉત્તેજન આપવા માટે નૈતિક વિચારણાઓ, અસરકારક સંચાર અને સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતાના મહત્વને પણ પ્રકાશિત કરશે.

- ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યની વ્યાખ્યા અને અવકાશ

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય એ ગ્રામીણ સેટિંગ્સમાં સામાજિક કાર્યના સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ અને કુશળતા લાગુ કરવાની પ્રથાનો સંદર્ભ આપે છે. તે ગ્રામીણ વસ્તી સાથે તેમની સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક જરૂરિયાતોને સંબોધવા માટે સીધી સંલગ્નતાનો સમાવેશ કરે છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યનો અવકાશ વ્યાપક છે, જેમાં સમુદાય વિકાસ, આરોગ્ય પ્રમોશન, શૈક્ષણિક સહાય અને સામાજિક કલ્યાણ કાર્યક્રમો જેવી પ્રવૃત્તિઓની વિશાળ શ્રેણીનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાથમિક ધ્યેય ગ્રામીણ સમુદાયોને તેમના જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો કરીને અને ટકાવ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપીને સશક્તિકરણ કરવાનો છે.

ગ્રામીણ સેટિંગ્સમાં સામાજિક કાર્યકરો ઘણીવાર હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથો સાથે કામ કરે છે, જેમાં મહિલાઓ, બાળકો, વૃદ્ધો અને અપંગ લોકોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ ગરીબી, નિરક્ષરતા, બેરોજગારી અને આરોગ્યસંભાળ અને શિક્ષણ જેવી મૂળભૂત સેવાઓની એક્સેસ જેવા મુદ્દાઓને પણ સંબોધિત કરી શકે છે. આ કાર્ય સ્વાભાવિક રીતે જ પડકારજનક છે, જેમાં ગ્રામીણ વાસ્તવિકતાઓની ઊંડી સમજ અને સામાજિક ન્યાય પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતાની જરૂર છે.

- ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સામાજિક કાર્યકરોની ભૂમિકા

સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સુવિધા આપનાર, હિમાયતી અને પરિવર્તન એજન્ટ તરીકે કામ કરીને મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તેઓ સમુદાયની જરૂરિયાતોને ઓળખવામાં, સંસાધનોને એકત્ર કરવામાં અને સામાજિક અને આર્થિક સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપતી વિકાસ પહેલને અમલમાં મૂકવામાં મદદ કરે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, જ્યાં સેવાઓ અને તકોની પહોંચ ઘણી વખત મર્યાદિત હોય છે, સામાજિક કાર્યકરો અંતર ભરવા અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોને આવશ્યક સેવાઓની એક્સેસ હોય તેની ખાતરી કરવા માટે નિર્ણાયક છે.

ગ્રામીણ સેટિંગ્સમાં સામાજિક કાર્યકરોની ભૂમિકા સીધી સેવાની જોગવાઈથી આગળ વધે છે. તેઓ નીતિની હિમાયત, સમુદાયનું આયોજન અને ક્ષમતા નિર્માણમાં પણ સામેલ છે. સરકારી એજન્સીઓ, બિન-સરકારી સંસ્થાઓ (એન.જી.ઓ.) અને સમુદાયના નેતાઓ સહિત સ્થાનિક

હિસ્સેદારો સાથે નજીકથી કામ કરીને, સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામીણ વસ્તીને લાભ આપતી નીતિઓ અને કાર્યક્રમોને પ્રભાવિત કરી શકે છે.

4.2 ગ્રામીણ સમુદાયોને સમજવું

• ગ્રામીણ સમુદાયોની લાક્ષણિકતાઓ

ગ્રામીણ સમુદાયો સામાન્ય રીતે નાની, નજીકની વસ્તી દ્વારા વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે જે મોટાભાગે મોટા ભૌગોલિક વિસ્તારોમાં વિખરાયેલા હોય છે. આ સમુદાયોનું સામાજિક માળખું પરંપરાગત મૂલ્યો, રિવાજો અને પ્રથાઓમાં ઊંડે ઊંડે જડેલું છે. કૌટુંબિક અને સગપણના સંબંધો મજબૂત છે, અને સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ ઘણીવાર લાંબા સમયથી ચાલતા સાંસ્કૃતિક ધોરણો દ્વારા સંચાલિત થાય છે.

આર્થિક રીતે, ગ્રામીણ સમુદાયો સામાન્ય રીતે કૃષિ અને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓ પર નિર્ભર હોય છે. કૃષિ પરની આ નિર્ભરતા ગ્રામીણ વસ્તીને હવામાન, બજાર કિંમતો અને અન્ય બાહ્ય પરિબલોની વધઘટ માટે સંવેદનશીલ બનાવે છે. વધુમાં, ગ્રામીણ વિસ્તારો ઘણીવાર ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સંબંધિત પડકારોનો સામનો કરે છે, જેમાં અપૂરતું પરિવહન, આરોગ્યસંભાળ અને શિક્ષણની મર્યાદિત પહોંચ અને નબળી સ્વચ્છતા સુવિધાઓનો સમાવેશ થાય છે.

• ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામાજિક માળખું અને ગતિશીલતા

4.2.1. ક્રમિક સામાજિક માળખું

ઘણા પ્રદેશોમાં ગ્રામીણ વિસ્તારો, ખાસ કરીને ભારત જેવા દેશોમાં, ઊંડે પ્રવેશી વંશવેલો સામાજિક રચનાઓ દ્વારા વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. આ વંશવેલો ઘણીવાર જાતિ, ધર્મ, જમીનની માલિકી અને વ્યવસાય દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે, જે સામૂહિક રીતે સમુદાયના સામાજિક માળખાને આકાર આપે છે. સામાજિક કાર્યકરો માટે આ રચનાઓને સમજવી જરૂરી છે કારણ કે તેઓ આંતરવ્યક્તિત્વ સંબંધોથી માંડીને સંસાધનો અને તકો સુધી પહોંચવા સુધીના ગ્રામીણ જીવનના લગભગ દરેક પાસાને પ્રભાવિત કરે છે.

જાતિ પ્રણાલી: જાતિ પ્રણાલી એ ગ્રામીણ ભારતમાં સામાજિક વંશવેલાના સૌથી નોંધપાત્ર નિર્ણાયકો પૈકી એક છે. તે એક પરંપરાગત સામાજિક સ્તરીકરણ પ્રણાલી છે જે લોકોને તેમના કર્મ (કામ) અને ધર્મ (ફરજ)ના આધારે સખત શ્રેણીબદ્ધ જૂથોમાં વિભાજિત કરે છે. આ પ્રણાલીએ ઐતિહાસિક રીતે વ્યક્તિઓની સામાજિક સ્થિતિ નક્કી કરી છે, જે ઘણીવાર ભેદભાવ અને સંસાધનોની અસમાન પહોંચ તરફ દોરી જાય છે. ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, ઉચ્ચ જાતિઓએ ઐતિહાસિક રીતે જમીનની માલિકી, શિક્ષણમાં વધુ સારી પહોંચ અને સમુદાયમાં સત્તાના હોદ્દા સહિતના વધુ વિશેષાધિકારોનો આનંદ માણ્યો છે. નીચલી જાતિઓ, ઘણીવાર હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગઈ હોય છે, તેમની પાસે જમીન અને સંસાધનોની મર્યાદિત પહોંચ હોય છે, સામાજિક બહિષ્કારનો સામનો કરવો પડે છે અને આર્થિક ઉન્નતિ માટેની ઓછી તકો હોય છે.

ધર્મ: ધર્મ ગ્રામીણ સામાજિક માળખામાં બેવડી ભૂમિકા ભજવે છે, જે એકીકૃત બળ તરીકે અને વિભાજન માટેના આધાર તરીકે કામ કરે છે. ઘણા ગ્રામીણ સમુદાયોમાં, ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને માન્યતાઓ

સામુદાયિક જીવન માટે કેન્દ્રસ્થાને છે, જે ઓળખ, સંબંધ અને નૈતિક માર્ગદર્શનની ભાવના પ્રદાન કરે છે. જો કે, ધર્મ સામાજિક વંશવેલાને પણ મજબૂત બનાવી શકે છે, ખાસ કરીને એવા પ્રદેશોમાં જ્યાં ધાર્મિક ઓળખ જાતિ અને વર્ગ સાથે છેદે છે. દાખલા તરીકે, ધાર્મિક પ્રથાઓ અને તહેવારોને જાતિ દ્વારા અલગ કરી શકાય છે, અને ધાર્મિક નેતાઓ ઘણીવાર સમુદાયના નિર્ણયો પર નોંધપાત્ર પ્રભાવ ધરાવે છે.

જમીનની માલિકી: જમીનની માલિકી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામાજિક દરજ્જાના નિર્ણાયક છે. જેઓ જમીનનો નોંધપાત્ર હિસ્સો ધરાવે છે તેઓ ઘણીવાર નોંધપાત્ર આર્થિક અને સામાજિક શક્તિ ધરાવે છે, કારણ કે કૃષિ અર્થતંત્રમાં જમીન આજીવિકાનો પ્રાથમિક સ્ત્રોત છે. જમીનમાલિકો સામાન્ય રીતે ઉત્પાદનના સાધનોને નિયંત્રિત કરે છે, અને તેમનું આર્થિક વર્ચસ્વ સામાજિક પ્રભાવમાં અનુવાદ કરે છે. તેનાથી વિપરીત, ભૂમિહીન મજૂરો અથવા નાના પાયે ખેડૂતો સ્થિર આવક મેળવવા માટે સંઘર્ષ કરી શકે છે અને મોટાભાગે મોટા જમીન માલિકોના આશ્રય પર આધાર રાખે છે. આ નિર્ભરતા ગરીબી અને અસમાનતાના ચક્રને કાયમી બનાવી શકે છે.

વ્યવસાય: વ્યવસાય ગ્રામીણ સમુદાયોને વધુ સ્તરીકરણ કરે છે, ઘણીવાર જાતિ અને જમીનની માલિકી સાથે સંરેખિત થાય છે. પરંપરાગત વ્યવસાયો, જેમ કે ખેતી, કારીગરી અથવા મેન્યુઅલ મજૂરી, સામાન્ય રીતે પેઢીઓમાંથી પસાર થાય છે, સામાજિક વંશવેલોને મજબૂત બનાવે છે. ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, બિન-કૃષિ કામમાં રોકાયેલા લોકો, જેમ કે કારીગરો અથવા નાના પાયે વેપારીઓ, વિવિધ સામાજિક સ્તરો પર કબજો કરી શકે છે. આધુનિકીકરણ અને ઔદ્યોગિકીકરણના આગમનથી આ પરંપરાગત વ્યાવસાયિક માળખાને વિક્ષેપિત કરવાનું શરૂ થયું છે, જેમાં કેટલાક ગ્રામીણ રહેવાસીઓ સારી રોજગારીની તકો માટે શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થળાંતર કરી રહ્યા છે. જો કે, પાળી ધીમી છે, અને ઘણા સમુદાયો હજુ પણ પરંપરાગત વ્યાવસાયિક ભૂમિકાઓને વળગી રહે છે.

4.2.2. સંસાધન સુધીની પહોંચ અને નિર્ણય લેવામાં ભાગીદારી

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વંશવેલો સામાજિક માળખું સંસાધનોની એક્સેસ અને સમુદાય નિર્ણય લેવામાં સહભાગિતાને સીધી અસર કરે છે. સામાજિક દરજ્જો, જાતિ, ધર્મ, જમીનની માલિકી અને વ્યવસાય દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે, તે ઘણીવાર નિર્ધારિત કરે છે કે સંસાધનોની દ્રષ્ટિએ કોને શું મળે છે અને સમુદાયની બાબતોમાં કોનો અવાજ છે.

સંસાધન ફાળવણી: ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, જમીન, પાણી અને સરકારી સહાય જેવા સંસાધનોનું વિતરણ સામાજિક વંશવેલા દ્વારા ભારે પ્રભાવિત છે. ઉચ્ચ જાતિઓ અને જમીનમાલિકો સામાન્ય રીતે આ સંસાધનોની વધુ સારી એક્સેસ ધરાવે છે, જ્યારે નીચલી જાતિઓ અને ભૂમિહીન મજૂરો સહિતના હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોને પ્રણાલીગત બાકાતનો સામનો કરવો પડી શકે છે. આ અસમાનતા ગરીબીમાં વધારો કરી શકે છે અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા લોકોમાં સામાજિક અને આર્થિક ગતિશીલતા માટેની તકોને મર્યાદિત કરી શકે છે.

નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાઓ: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામુદાયિક નિર્ણયો લેવામાં મોટાભાગે સત્તાના હોદ્દા ધરાવતા લોકોનું વર્ચસ્વ હોય છે, ખાસ કરીને ઉચ્ચ જાતિના પુરૂષો નોંધપાત્ર જમીન ધરાવતા હોય છે. આ વ્યક્તિઓ મોટાભાગે ગામના આગેવાનો અથવા ગ્રામ પંચાયત જેવી સ્થાનિક વહીવટી સંસ્થાઓના સભ્યો તરીકે સેવા આપે છે. તેમના નિર્ણયો સંસાધનોની ફાળવણી, વિકાસ પ્રોજેક્ટના અમલીકરણ અને

સ્થાનિક કાયદાઓ અને રિવાજોના અમલીકરણને નોંધપાત્ર રીતે પ્રભાવિત કરી શકે છે. હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથો, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ અને નીચલી જાતિઓની આ પ્રક્રિયાઓમાં મર્યાદિત સહભાગિતા હોઈ શકે છે, જે તેમની જરૂરિયાતો અને ચિંતાઓને અવગણવામાં પરિણમી શકે છે.

4.2.3. લિંગભાવ ભૂમિકાઓ અને ગતિશીલતા

ગ્રામીણ સમુદાયોમાં જાતિની ભૂમિકાઓ પરંપરાગત રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે અને સામાજિક ગતિશીલતા અને જવાબદારીઓ અને શક્તિના વિતરણ પર ઊંડી અસર કરે છે.

પરંપરાગત લિંગભાવ ભૂમિકાઓ: ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, લિંગ ભૂમિકાઓને સખત રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે, જેમાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને પરંપરાગત ધોરણોના આધારે અલગ-અલગ જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવે છે. પુરૂષો પાસેથી સામાન્ય રીતે કૃષિ કાર્ય, નિર્ણય લેવાની અને અન્ય આવક પેદા કરતી પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે, જ્યારે સ્ત્રીઓ ઘણીવાર ઘરના કામકાજ, સંભાળ અને પ્રજનન ભૂમિકાઓ સુધી મર્યાદિત હોય છે. શ્રમનું આ વિભાજન ગ્રામીણ સંસ્કૃતિઓમાં ઊંડે ઊંડે વણાયેલું છે અને ઘણીવાર પરંપરાગત માન્યતાઓ અને ધાર્મિક પ્રથાઓ દ્વારા તેને ન્યાયી ઠેરવવામાં આવે છે.

લિંગભાવ ભૂમિકાઓની અસર: લિંગ ભૂમિકાઓના કઠોર વિભાજનથી ગ્રામીણ વિસ્તારોના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ પર નોંધપાત્ર અસર પડી શકે છે. ઘરની બહારની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં મહિલાઓની મર્યાદિત ભાગીદારી આર્થિક નિર્ભરતામાં ફાળો આપી શકે છે અને વ્યક્તિગત અને વ્યાવસાયિક વિકાસ માટેની તેમની તકોને મર્યાદિત કરી શકે છે. વધુમાં, નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાઓમાંથી તેમને બાકાત રાખવાથી તે મુદ્દાઓની અવગણના થઈ શકે છે જે મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓને અસર કરે છે, જેમ કે માતૃત્વ સ્વાસ્થ્ય, કન્યાઓ માટે શિક્ષણ અને લિંગ-આધારિત હિંસા.

બદલાતી લિંગભાવ ગતિશીલતા: આ પરંપરાગત ધોરણો હોવા છતાં, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં લિંગની ભૂમિકાઓ ધીમે ધીમે વિકસિત થઈ રહી છે. શિક્ષણમાં વધારો, મહિલા સશક્તિકરણને ધ્યાનમાં રાખીને સરકારી પહેલો અને બિન-કૃષિ રોજગારનું વધતું મહત્વ લિંગ ગતિશીલતામાં પરિવર્તન લાવવામાં ફાળો આપી રહ્યા છે. વધુ મહિલાઓ હવે વર્કફોર્સમાં ભાગ લઈ રહી છે, તેમના સમુદાયોમાં નેતૃત્વની ભૂમિકાઓ લઈ રહી છે અને તેમના અધિકારોની હિમાયત કરી રહી છે. આ પરિવર્તન પડકારો વિનાનું નથી, કારણ કે જે મહિલાઓ પરંપરાગત ભૂમિકાઓની બહાર પગ મૂકે છે તેમના પરિવારો અને સમુદાયોના પ્રતિકારનો સામનો કરવો પડી શકે છે. જો કે, લિંગ ભૂમિકાઓનું કમશ: પરિવર્તન ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વધુ સમાન સામાજિક માળખા અને સુધારેલ સામાજિક-આર્થિક પરિણામોની સંભાવના ધરાવે છે.

4.3 ગ્રામીણ જીવનના આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પાસાંઓ

ગ્રામીણ વિસ્તારોની અર્થવ્યવસ્થા મુખ્યત્વે કૃષિ આધારિત છે, જેમાં મોટાભાગના પરિવારો ખેતી, પશુપાલન અને સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલા છે. કૃષિ ઉપરાંત, ગ્રામીણ અર્થતંત્રોમાં નાના પાયાના ઉદ્યોગો, હસ્તકલા અને અન્ય પરંપરાગત વ્યવસાયોનો સમાવેશ થઈ શકે છે. ગ્રામીણ સમુદાયોની આર્થિક સ્થિરતા આ પ્રવૃત્તિઓની સફળતા સાથે નજીકથી જોડાયેલી છે, જે તેમને આબોહવા પરિવર્તન, બજારની વધઘટ અને જમીનના અધોગતિ જેવા પરિબળો માટે સંવેદનશીલ બનાવે છે.

સાંસ્કૃતિક રીતે, ગ્રામીણ સમુદાયો ઘણીવાર પરંપરાગત પ્રથાઓ અને માન્યતાઓનું પાલન કરે છે જે પેઢીઓથી પસાર થાય છે. તહેવારો, ધાર્મિક વિધિઓ અને ધાર્મિક વિધિઓ સામુદાયિક જીવનમાં કેન્દ્રિય ભૂમિકા ભજવે છે, જે સામાજિક બંધન અને સાંસ્કૃતિક અભિવ્યક્તિની તકો તરીકે સેવા આપે છે. જો કે, આ સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ સામાજિક કાર્યકરો માટે પડકારો પણ ઊભી કરી શકે છે, ખાસ કરીને જ્યારે તેઓ આધુનિક વિકાસ પહેલો અથવા સામાજિક ન્યાયના સિદ્ધાંતો સાથે સંઘર્ષ કરે છે.

● ગ્રામીણ સમુદાયોમાં શૈક્ષણિક પાસાંઓ

શિક્ષણ એ ગ્રામીણ વિકાસનો એક મહત્વપૂર્ણ ઘટક છે, જે માત્ર વ્યક્તિગત તકોને જ નહીં પરંતુ સમુદાયના વિકાસ અને સામાજિક પરિવર્તનને પણ અસર કરે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શૈક્ષણિક લેન્ડસ્કેપ ઘણીવાર પડકારો દ્વારા ચિહ્નિત થાય છે જેમ કે શાળાઓની મર્યાદિત પહોંચ, અપૂરતા સંસાધનો અને શિક્ષણમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અવરોધો, ખાસ કરીને છોકરીઓ અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથો માટે.

➤ શિક્ષણમાં પ્રવેશ:

ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પડકારો: ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શાળાઓ, વર્ગખંડો અને શીખવાની સામગ્રી સહિત પર્યાપ્ત શૈક્ષણિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો અભાવ છે. શાળાઓનું લાંબુ અંતર, નબળું વાહનવ્યવહાર અને અપૂરતી સગવડો શિક્ષણની પહોંચને અવરોધે છે.

સરકારી પહેલ: ભારતમાં સર્વ શિક્ષા અભિયાન (SSA) અને મધ્યાહન ભોજન યોજના જેવી વિવિધ સરકારી પહેલોનો ઉદ્દેશ્ય શાળાઓનું નિર્માણ કરીને, મફત ભોજન પ્રદાન કરીને અને હાજરીને પ્રોત્સાહિત કરીને શિક્ષણમાં સુધારો કરવાનો છે. આ કાર્યક્રમો શહેરી અને ગ્રામીણ શિક્ષણ વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવા માટે નિર્ણાયક છે.

NGO ની ભૂમિકા: બિન-સરકારી સંસ્થાઓ (NGO) પણ સામુદાયિક શાળાઓ ચલાવીને, શિષ્યવૃત્તિ પૂરી પાડીને અને શિક્ષક પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમોને સમર્થન આપીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણની પહોંચ સુધારવામાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવે છે.

➤ શિક્ષણની ગુણવત્તા:

શિક્ષકની ઉપલબ્ધતા અને તાલીમ: ગ્રામીણ શાળાઓમાં ઘણીવાર લાયકાત ધરાવતા શિક્ષકોની અછતનો સામનો કરવો પડે છે, અને જેઓ ઉપલબ્ધ હોય છે તેમની પાસે પૂરતી તાલીમનો અભાવ હોય છે. આ વિદ્યાર્થીઓ માટે શિક્ષણની ગુણવત્તા અને શીખવાના પરિણામોને અસર કરે છે.

અભ્યાસક્રમ અને સુસંગતતા: ગ્રામીણ શાળાઓમાં અભ્યાસક્રમ હંમેશા સ્થાનિક સંદર્ભને અનુરૂપ અથવા ગ્રામીણ વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ ન હોઈ શકે. કૃષિ શિક્ષણ, વ્યાવસાયિક તાલીમ અને જીવન કૌશલ્ય સહિત સ્થાનિક રીતે સંબંધિત સામગ્રીનો સમાવેશ કરવાથી શિક્ષણની સુસંગતતા અને અસરમાં વધારો થઈ શકે છે.

ટેકનોલોજી અને નવીનતા: શિક્ષણમાં ટેકનોલોજીનું એકીકરણ, જેમ કે ડિજિટલ વર્ગખંડો અને ઓનલાઈન લર્નિંગ પ્લેટફોર્મ, ગ્રામીણ શાળાઓ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા કેટલાક પડકારોને દૂર

કરવામાં મદદ કરી શકે છે. જો કે, વીજળી, ઈન્ટરનેટ એક્સેસ અને ડિજિટલ સાક્ષરતા જેવા મુદ્દાઓ પર ધ્યાન આપવું આવશ્યક છે.

➤ સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક અવરોધો:

લિંગ અસમાનતાઓ: ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણમાં લિંગ અસમાનતાઓ ઉચ્ચારવામાં આવે છે, છોકરીઓને ઘણીવાર સાંસ્કૃતિક ધોરણો, વહેલા લગ્ન અને ઘરેલું જવાબદારીઓને કારણે શિક્ષણમાં અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે. સામાજિક કાર્યકરો છોકરીઓના શિક્ષણની હિમાયત કરી શકે છે અને લિંગ સમાનતા પ્રત્યેના સામાજિક વલણને બદલવા માટે કામ કરી શકે છે.

જાતિ અને સામાજિક બાકાત: નીચલી જાતિઓ અથવા હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા સમુદાયોના બાળકોને શાળાઓમાં ભેદભાવ અને બાકાતનો સામનો કરવો પડી શકે છે, જે તેમની શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિને અસર કરે છે. આ મુદ્દાઓને ઉકેલવા માટે સર્વસમાવેશક શિક્ષણ પ્રથાઓ અને ભેદભાવ વિરોધી નીતિઓ આવશ્યક છે.

➤ સમુદાયની ભાગીદારી:

માતા-પિતાની સંલગ્નતા: હાજરી અને શીખવાના પરિણામોને સુધારવા માટે માતાપિતા અને વિશાળ સમુદાયને શૈક્ષણિક પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવું મહત્વપૂર્ણ છે. માતા-પિતા-શિક્ષક સંગઠનો, સામુદાયિક શિક્ષણ કાર્યક્રમો અને જાગૃતિ અભિયાનો શિક્ષણ માટે સહાયક વાતાવરણને ઉત્તેજન આપવામાં મદદ કરી શકે છે.

સ્થાનિક નેતૃત્વ: સ્થાનિક આગેવાનો, જેમાં ગામડાના વડાઓ અને ધાર્મિક વ્યક્તિઓ શામેલ છે, શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા અને શાળાની પહેલને ટેકો આપવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી શકે છે. તેમની સંડોવણી શિક્ષણ સામેના પ્રતિકારને દૂર કરવામાં અને શાળાઓમાં સમુદાયના રોકાણને પ્રોત્સાહિત કરવામાં મદદ કરી શકે છે.

➤ ગ્રામીણ વિકાસ પર શિક્ષણની અસર:

આર્થિક સશક્તિકરણ: ગ્રામીણ સમુદાયોમાં શિક્ષણ વ્યક્તિઓને ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાવા માટે જરૂરી કુશળતા અને જ્ઞાન પ્રદાન કરીને આર્થિક સશક્તિકરણમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. શિક્ષિત વ્યક્તિઓ આર્થિક તકોનો લાભ લેવા માટે વધુ સારી રીતે સજ્જ છે, જેમ કે ઉદ્યોગસાહસિકતા, કુશળ શ્રમ અને આધુનિક ખેતીની તકનીકો. આ, બદલામાં, ઘરની આવકમાં વધારો, જીવનધોરણમાં સુધારો અને ગરીબીમાં ઘટાડો તરફ દોરી શકે છે.

સામાજિક ગતિશીલતા: શિક્ષણ એ સામાજિક ગતિશીલતા માટે એક શક્તિશાળી સાધન છે, જે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા સમુદાયોની વ્યક્તિઓને તેમની સામાજિક અને આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિના અવરોધોમાંથી મુક્ત થવા સક્ષમ બનાવે છે. શિક્ષણમાં પ્રવેશ મેળવીને, વ્યક્તિઓ પરંપરાગત પદાનુક્રમને પડકારી શકે છે અને વધુ સામાજિક દરજ્જો અને આર્થિક સુરક્ષા પ્રદાન કરતી કારકિર્દી બનાવી શકે છે.

આરોગ્ય અને સુખાકારી: શિક્ષણ આરોગ્ય અને સુખાકારી સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલું છે, કારણ કે તે આરોગ્ય પ્રથાઓ, પોષણ, સ્વચ્છતા અને સ્વચ્છતા અંગે જાગૃતિને પ્રોત્સાહન આપે છે. શિક્ષિત

વ્યક્તિઓ તેમના સ્વાસ્થ્ય વિશે માહિતગાર નિર્ણયો લેવાની, આરોગ્યસંભાળ સેવાઓનો ઉપયોગ કરવા અને નિવારક પગલાં અપનાવવાની શક્યતા વધારે છે, જેનાથી પોતાને અને તેમના પરિવારો માટે વધુ સારા સ્વાસ્થ્ય પરિણામો મળે છે.

નાગરિક ભાગીદારી: શિક્ષણ પછી સામુદાયિક જીવનમાં નાગરિક ભાગીદારી અને જોડાણને પ્રોત્સાહન આપે છે. શિક્ષિત વ્યક્તિઓ તેમના અધિકારો અને જવાબદારીઓ વિશે વધુ જાગૃત હોય છે, સ્થાનિક શાસનમાં ભાગ લે છે અને તેમના સમુદાયોમાં સામાજિક ન્યાય અને વિકાસની હિમાયત કરે છે. સામુદાયિક બાબતોમાં આ સક્રિય સંડોવણી વધુ સમાવિષ્ટ અને અસરકારક નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાઓ તરફ દોરી શકે છે.

ગ્રામીણ સમુદાયોને સમજવા માટે તેમની સામાજિક રચનાઓ, આર્થિક પ્રથાઓ, સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ અને શૈક્ષણિક પ્રણાલીઓની વ્યાપક તપાસની જરૂર છે. આ તત્ત્વો ઊંડે એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે અને ગ્રામીણ રહેવાસીઓના જીવનને ગહન રીતે આકાર આપે છે. સામાજિક કાર્યકરો અને શિક્ષકો માટે, ગ્રામીણ જીવનની જટિલતાઓને ઓળખવી એ હસ્તક્ષેપોની રચના અને અમલીકરણ માટે જરૂરી છે જે સંદર્ભાત્મક રીતે સંબંધિત, સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ અને ટકાઉ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા સક્ષમ હોય.

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામાજિક માળખું અને ગતિશીલતા, ઘણીવાર જાતિ, ધર્મ, લિંગ ભૂમિકાઓ અને જમીનની માલિકી દ્વારા આકાર લે છે, સામાજિક કાર્ય માટે પડકારો અને તકો બંને રજૂ કરે છે. ગ્રામીણ જીવનના આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પાસાંઓ, જેમાં કૃષિ પરની નિર્ભરતા, સાંસ્કૃતિક વારસાની જાળવણી અને શિક્ષણના મહત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે, ગ્રામીણ સમુદાયોની અનન્ય જરૂરિયાતોને સંબોધિત કરતી લક્ષિત અને સમાવિષ્ટ વ્યૂહરચનાઓની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે.

શિક્ષણ, ખાસ કરીને, ગ્રામીણ વિકાસમાં એક નિર્ણાયક પરિબળ તરીકે ઉભરી આવે છે, જે આર્થિક સશક્તિકરણ અને સામાજિક ગતિશીલતાથી લઈને આરોગ્ય અને નાગરિક ભાગીદારી સુધીની દરેક બાબતોને પ્રભાવિત કરે છે. ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણની પહોંચમાં સુધારો કરીને અને શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિમાં અવરોધરૂપ અવરોધોને દૂર કરીને, સામાજિક કાર્યકરો અને શિક્ષકો ગ્રામીણ સમુદાયોમાં પરિવર્તનકારી ભૂમિકા ભજવી શકે છે, વધુ સમાન, સમૃદ્ધ અને ન્યાયી સમાજનું નિર્માણ કરવામાં મદદ કરી શકે છે.

4.4 ગ્રામીણ સમુદાયો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા પડકારો

ગ્રામીણ સમુદાયો અસંખ્ય પડકારોનો સામનો કરે છે જે તેમના વિકાસ અને સુખાકારીને અવરોધે છે. આમાં સામેલ છે:

ગરીબી: ગ્રામીણ વસ્તીનો નોંધપાત્ર હિસ્સો ખોરાક, સ્વચ્છ પાણી અને આશ્રય જેવી પાયાની જરૂરિયાતોની મર્યાદિત પહોંચ સાથે ગરીબી રેખા નીચે જીવે છે.

નિરક્ષરતા: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણનું સ્તર ઘણીવાર ઓછું હોય છે, ખાસ કરીને મહિલાઓ અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોમાં. આ સામાજિક અને આર્થિક ઉન્નતિ માટેની તકોને મર્યાદિત કરે છે.

હેલ્થકેર એક્સેસ: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વારંવાર પર્યાપ્ત આરોગ્યસંભાળ સુવિધાઓનો અભાવ હોય છે, જેના કારણે આરોગ્યના નબળા પરિણામો અને ઉચ્ચ મૃત્યુદર તરફ દોરી જાય છે. ગ્રામીણ સેટિંગમાં હેલ્થકેર પ્રોફેશનલ્સની અછૂતને કારણે આ વધુ વકરી છે.

ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની ખામીઓ: અપૂરતી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, જેમાં નબળા રસ્તાઓ, અવિશ્વસનીય વીજળી, અને સ્વચ્છ પાણી અને સ્વચ્છતાની મર્યાદિત પહોંચ, આર્થિક વિકાસને અવરોધે છે અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં જીવનની ગુણવત્તા ઘટાડે છે.

સામાજિક અસમાનતા: જ્ઞાતિ, લિંગ અને ધર્મ પર આધારિત ભેદભાવ ઘણા ગ્રામીણ સમુદાયોમાં પ્રચલિત છે, જે અમુક જૂથોને સામાજિક બાકાત અને હાંસિયા તરફ દોરી જાય છે.

આ પડકારોને સંબોધવા માટે બહુપક્ષીય અભિગમની જરૂર છે જે સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક હસ્તક્ષેપોને જોડે છે. સામાજિક કાર્યકરો આ જટિલતાઓને નેવિગેટ કરવા અને ગ્રામીણ વિકાસ માટે અસરકારક વ્યૂહરચનાઓ અમલમાં મૂકવા માટે જ્ઞાન અને કૌશલ્યોથી સજ્જ હોવા જોઈએ.

4.5 ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ક્ષેત્રીય કાર્ય: ઉદ્દેશ્યો અને પદ્ધતિઓ

4.5.1 ગ્રામીણ સેટિંગમાં ફિલ્ડવર્કના ઉદ્દેશ્યો

1. ગ્રામીણ ગતિશીલતાને સમજો: ગ્રામીણ સમુદાયોને આકાર આપતી સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ગતિશીલતાની ઊંડી સમજ મેળવો. આમાં ગ્રામીણ વસ્તી દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા મુખ્ય મુદ્દાઓ અને પડકારોને ઓળખવાનો સમાવેશ થાય છે.
2. સમુદાયોને સશક્ત બનાવો: સહભાગિતાને પ્રોત્સાહન આપીને, કૌશલ્યોમાં વધારો કરીને અને સ્થાનિક ક્ષમતાઓનું નિર્માણ કરીને ગ્રામીણ સમુદાયોના સશક્તિકરણની સુવિધા આપો. આમાં તેમની જરૂરિયાતો અને પ્રાથમિકતાઓને ઓળખવા માટે સમુદાયના સભ્યો સાથે નજીકથી કામ કરવાનો સમાવેશ થાય છે.
3. વિકાસ પહેલનો અમલ કરો: ગ્રામીણ સમુદાયોની ચોક્કસ જરૂરિયાતોને સંબોધતા વિકાસ પ્રોજેક્ટ્સની રચના અને અમલીકરણ. આમાં આરોગ્યસંભાળ, શિક્ષણ, આજીવિકા નિર્માણ અને સામાજિક કલ્યાણ સંબંધિત હસ્તક્ષેપોનો સમાવેશ થઈ શકે છે.
4. સામાજિક ન્યાય માટે વક્રીલ: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોના અધિકારો અને સુખાકારી માટે વક્રીલ. આમાં પડકારરૂપ સામાજિક અસમાનતાઓ અને સર્વસમાવેશક વિકાસ પ્રયાઓને પ્રોત્સાહન આપવાનો સમાવેશ થાય છે.
5. ટકાઉ મોડલ બનાવો: ટકાઉ વિકાસ મોડલ વિકસાવો અને અમલમાં મુકો જે અન્ય ગ્રામીણ સેટિંગમાં નકલ કરી શકાય. આમાં ફિલ્ડવર્ક પ્રવૃત્તિઓમાં પર્યાવરણીય, સામાજિક અને આર્થિક બાબતોને એકીકૃત કરવાનો સમાવેશ થાય છે.

4.5.2 ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં વપરાતી મુખ્ય પદ્ધતિઓ

અસરકારક ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્ય માટે યોગ્ય પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ જરૂરી છે જે સ્થાનિક સંદર્ભ પ્રત્યે સંવેદનશીલ હોય અને સમુદાયની જરૂરિયાતોને પ્રતિભાવ આપતી હોય. કેટલીક મુખ્ય પદ્ધતિઓમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA): માહિતી એકત્ર કરવા, સ્થાનિક મુદ્દાઓનું વિશ્લેષણ કરવા અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સમુદાયની સંડોવણીને સરળ બનાવવા માટે વપરાતી સહભાગી તકનીકોનો સમૂહ. PRA પદ્ધતિઓમાં મેપિંગ, ટ્રાંસેક્ટ વોક, મોસમી કેલેન્ડર્સ અને ફોકસ ગ્રુપ ચર્ચાઓનો સમાવેશ થાય છે.

સર્વેક્ષણો: માળખાગત સર્વેક્ષણોનો ઉપયોગ ગ્રામીણ જીવનના વિવિધ પાસાંઓ, જેમ કે આવક સ્તર, આરોગ્યની સ્થિતિ, શિક્ષણ પ્રાપ્તિ અને સેવાઓની એક્સેસ પર માત્રાત્મક માહિતી એકત્રિત કરવા માટે થાય છે. સર્વેક્ષણો વલણોને ઓળખવામાં, પ્રભાવને માપવામાં અને દરમ્યાનગીરીઓની અસરકારકતાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં મદદ કરે છે.

મુલાકાતો: સમુદાયના સભ્યો, નેતાઓ અને હિતધારકો સાથે અર્ધ-સંરચિત અથવા ઊંડાણપૂર્વકની મુલાકાતો ગ્રામીણ સમુદાયોની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ગતિશીલતામાં ગુણાત્મક આંતરદષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. ઈન્ટરવ્યુ વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિકોણ, પ્રેરણા અને અનુભવોને સમજવામાં મદદ કરે છે.

ફોકસ ગ્રુપ ચર્ચાઓ (FGDs): FGDsમાં ચોક્કસ વિષયોનું ઊંડાણપૂર્વક અન્વેષણ કરવા માટે પસંદ કરેલા સહભાગીઓ સાથે સુગમ જૂથ ચર્ચાઓનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ સમુદાયની ધારણાઓને સમજવા, વિચારો ઉત્પન્ન કરવા અને વિકાસની પહેલો પર સર્વસંમતિ બનાવવા માટે ઉપયોગી છે.

કેસ સ્ટડીઝ: કેસ સ્ટડીઝમાં ચોક્કસ મુદ્દાઓ અથવા હસ્તક્ષેપોની વ્યાપક સમજ મેળવવા માટે ચોક્કસ વ્યક્તિઓ, પરિવારો અથવા સમુદાયોની વિગતવાર તપાસનો સમાવેશ થાય છે. શ્રેષ્ઠ પ્રથાઓ અને શીખેલા પાઠોના દસ્તાવેજીકરણ માટે તેઓ મૂલ્યવાન છે.

એથનોગ્રાફિક પદ્ધતિઓ: એથનોગ્રાફિક પદ્ધતિઓ, જેમાં સહભાગી અવલોકન અને ફીલ્ડ નોટ્સનો સમાવેશ થાય છે, તેનો ઉપયોગ ગ્રામીણ સમુદાયોના રોજિંદા જીવનનો અભ્યાસ કરવા માટે થાય છે. આ પદ્ધતિઓ સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ, સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ અને શક્તિ ગતિશીલતા પર સમૃદ્ધ, સંદર્ભિત ડેટા પ્રદાન કરે છે.

4.5.3 ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં નૈતિક વિચારણાઓ

ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં નૈતિક વિચારણા સર્વોપરી છે, કારણ કે સામાજિક કાર્યકરોએ જટિલ સામાજિક ગતિશીલતા નેવિગેટ કરવી જોઈએ અને સંવેદનશીલ મુદ્દાઓ પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. મુખ્ય નૈતિક સિદ્ધાંતોમાં શામેલ છે:

માહિતગાર સંમતિ: સામાજિક કાર્યકરોએ ડેટા એકત્રિત કરતા પહેલા અથવા હસ્તક્ષેપનો અમલ કરતા પહેલા સમુદાયના સભ્યો પાસેથી જાણકાર સંમતિ મેળવવી આવશ્યક છે. આમાં ફીલ્ડવર્કના હેતુ, જોખમો અને ફાયદાઓને સહભાગીઓને સમજી શકાય તેવી ભાષા અને રીતે સમજાવવાનો સમાવેશ થાય છે.

ગોપનીયતા: સામાજિક કાર્યકરોએ સમુદાયના સભ્યો દ્વારા શેર કરેલી માહિતીની ગોપનીયતાની ખાતરી કરવી આવશ્યક છે. આમાં વ્યક્તિગત ડેટાની સુરક્ષા અને વ્યક્તિઓ અને પરિવારોની ગોપનીયતાનો આદર કરવાનો સમાવેશ થાય છે.

સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા: સામાજિક કાર્યકરોએ સ્થાનિક રિવાજો, પરંપરાઓ અને માન્યતાઓ પ્રત્યે આદર રાખવો જોઈએ. આમાં સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાઓથી વાકેફ રહેવું અને અપમાનજનક અથવા ઘુસણખોરી તરીકે માનવામાં આવતી ક્રિયાઓને ટાળવાનો સમાવેશ થાય છે.

બિન-ભેદભાવ: સામાજિક કાર્યકરોએ તમામ સમુદાયના સભ્યો સાથે તેમની જાતિ, લિંગ, ધર્મ અથવા સામાજિક દરજ્જાને ધ્યાનમાં લીધા વિના, ન્યાયી અને સમાનતા સાથે વર્તવું જોઈએ. આમાં પડકારજનક ભેદભાવપૂર્ણ વ્યવહાર અને સમાવેશી વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાનો સમાવેશ થાય છે.

પારદર્શિતા: સામાજિક કાર્યકરો તેમના ઉદ્દેશ્યો, પદ્ધતિઓ અને તેમના હસ્તક્ષેપોના સંભવિત પરિણામો વિશે પારદર્શક હોવા જોઈએ. આ વિશ્વાસ બનાવવામાં મદદ કરે છે અને સમુદાય સાથે સહયોગને પ્રોત્સાહન આપે છે.

4.6 ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યના સામાજિક પાસાંઓ

- સમુદાયની જોડાણ અને સહભાગિતા

સામુદાયિક જોડાણ એ ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યનો એક મહત્વપૂર્ણ ઘટક છે. સામાજિક કાર્યકરોએ તેમના કામના તમામ તબક્કામાં સમુદાયના સભ્યોને સક્રિયપણે સામેલ કરવા જોઈએ, જરૂરિયાતોના મૂલ્યાંકનથી લઈને પ્રોજેક્ટના અમલીકરણ અને મૂલ્યાંકન સુધી. સમુદાયને જોડવાથી ખાતરી થાય છે કે હસ્તક્ષેપો સંબંધિત, સાંસ્કૃતિક રીતે યોગ્ય અને ટકાઉ છે.

- અસરકારક સમુદાય જોડાણમાં પગલાં:

બિલ્ડીંગ ટ્રસ્ટ: ટ્રસ્ટ એ કોઈપણ સફળ સમુદાય જોડાણ પ્રયાસનો પાયો છે. સામાજિક કાર્યકરોએ સમુદાયમાં સમય પસાર કરવો જોઈએ, તેના સભ્યોને સાંભળવું જોઈએ, તેમની ચિંતાઓને સમજવી જોઈએ અને તેમના મૂલ્યો અને પરંપરાઓ માટે આદર દર્શાવવો જોઈએ. ટ્રસ્ટ-નિર્માણમાં ઘણીવાર અનોપચારિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને સમુદાયની ઘટનાઓ અને ધાર્મિક વિધિઓમાં ભાગીદારીનો સમાવેશ થાય છે.

મુખ્ય હિસ્સેદારોને ઓળખવા: સામાજિક કાર્યકરોએ સ્થાનિક નેતાઓ, વડીલો, મહિલા જૂથો, યુવા જૂથો અને અન્ય પ્રભાવશાળી સમુદાયના સભ્યો સહિત મુખ્ય હિસ્સેદારોને ઓળખવા અને તેમની સાથે સહયોગ કરવો જોઈએ. આ હિસ્સેદારો સમુદાયને એકત્ર કરવામાં અને ફિલ્ડવર્ક પ્રવૃત્તિઓના અમલીકરણની સુવિધામાં સહયોગી તરીકે સેવા આપી શકે છે.

સહભાગિતાને પ્રોત્સાહન આપવું: સહભાગિતાને વિવિધ માધ્યમો દ્વારા પ્રોત્સાહિત કરી શકાય છે, જેમ કે સમુદાયની મીટિંગ્સનું આયોજન, જૂથ ચર્ચાઓ અને કાર્યશાળાઓ. સામાજિક કાર્યકરોએ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે સહભાગિતા સર્વસમાવેશક છે, મહિલાઓ, નીચલી જાતિઓ અને આર્થિક રીતે વંચિત જેવા હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોને અવાજ આપવો જોઈએ.

ક્ષમતા નિર્માણ: વિકાસના પ્રયત્નોની ટકાઉપણું સુનિશ્ચિત કરવા માટે ક્ષમતા-નિર્માણ પહેલ દ્વારા સમુદાયના સભ્યોને સશક્તિકરણ કરવું જરૂરી છે. આમાં નેતૃત્વ, પ્રોજેક્ટ મેનેજમેન્ટ, નાણાંકીય

સાક્ષરતા અને અન્ય કૌશલ્યોની તાલીમ સામેલ હોઈ શકે છે જે સમુદાયને વિકાસની પહેલની માલિકી લેવા સક્ષમ બનાવે છે.

પ્રતિસાદ યંત્રરચના: હસ્તક્ષેપોની અસરકારકતાનું મૂલ્યાંકન કરવા અને જરૂરી ગોઠવણો કરવા માટે પ્રતિસાદ પદ્ધતિઓ સ્થાપિત કરવી મહત્વપૂર્ણ છે. આમાં સમુદાયના સભ્યો માટે તેમના મંતવ્યો, ચિંતાઓ અને સૂચનો વ્યક્ત કરવા માટે પ્લેટફોર્મ બનાવવાનો સમાવેશ થાય છે, નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં તેમના પ્રતિસાદને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે તેની ખાતરી કરવી.

- સામાજિક મૂડી અને નેટવર્કિંગ

સામાજિક મૂડી એ નેટવર્ક્સ, સંબંધો અને ધોરણોનો સંદર્ભ આપે છે જે સમુદાયમાં સામૂહિક કાર્યવાહીની સુવિધા આપે છે. ગ્રામીણ સેટિંગમાં, સામાજિક મૂડી એ મોટાભાગે એક મુખ્ય સંસાધન છે જેનો વિકાસ હેતુઓ માટે લાભ લઈ શકાય છે. સામાજિક કાર્યકરો સંસાધનોને એકત્ર કરવા, પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન કરવા અને વિવિધ જૂથો વચ્ચે સહયોગ વધારવા માટે હાલના નેટવર્કમાં ટેપ કરી શકે છે.

- સામાજિક મૂડીના પ્રકાર:

બોન્ડિંગ સોશિયલ કેપિટલ: આ પરિવારો, સગપણ જૂથો અને ધાર્મિક સમુદાયો જેવા નજીકના જૂથોમાં મજબૂત સંબંધોનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ જૂથોમાં પરસ્પર સમર્થન અને એકતા માટે સામાજિક મૂડીનું બંધન આવશ્યક છે. સામાજિક કાર્યકરો સહકારી પ્રયાસો અને સમુદાય-આધારિત હસ્તક્ષેપોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સામાજિક મૂડીના આ સ્વરૂપનો લાભ લઈ શકે છે.

સામાજિક મૂડીને બ્રિજિંગ: બ્રિજિંગ સામાજિક મૂડીમાં વિવિધ સામાજિક જૂથો, જેમ કે વિવિધ જાતિઓ, વંશીય જૂથો અથવા ગામો વચ્ચેના જોડાણોનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારની સામાજિક મૂડી સહકારના વ્યાપક નેટવર્ક્સ બનાવવા અને સામાજિક વિભાજન ઘટાડવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે. સામાજિક કાર્યકરો આંતર-જૂથ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરીને અને કોસ-સમુદાય સંવાદને ઉત્તેજન આપીને સામાજિક મૂડીના નિર્માણમાં સગવડ કરી શકે છે.

સામાજિક મૂડીને જોડવી: સામાજિક મૂડીને લિંક કરવી એ સમુદાય અને બાહ્ય સંસ્થાઓ, જેમ કે સરકારી એજન્સીઓ, એનજીઓ અને દાતાઓ વચ્ચેના જોડાણોનો સંદર્ભ આપે છે. સામાજિક કાર્યકર્તાઓ આ લિંક્સને બનાવવામાં અને મજબૂત કરવામાં ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે, જે સંસાધનો, ટેકનિકલ સહાયતા અને નીતિ સહાયતા મેળવવા માટે નિર્ણાયક છે.

- ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામાજિક કાર્ય પ્રેક્ટિસમાં પડકારો

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કામ કરવું એ અનન્ય પડકારો રજૂ કરે છે જેમાં નવીન અભિગમ અને દ્રઢતાની જરૂર હોય છે. કેટલાક મુખ્ય પડકારોમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

ભૌગોલિક અલગતા: ગ્રામીણ સમુદાયો ઘણીવાર ભૌગોલિક રીતે અલગ પડે છે, જેમાં પરિવહન અને સંચાર માળખાની મર્યાદિત પહોંચ હોય છે. આનાથી સામાજિક કાર્યકરો માટે આ વિસ્તારોમાં પહોંચવું મુશ્કેલ બની શકે છે, ખાસ કરીને પ્રતિકૂળ હવામાન પરિસ્થિતિઓ દરમિયાન. આને સંબોધવા માટે,

સામાજિક કાર્યકરોએ સમુદાય સાથે નિયમિત સંપર્ક જાળવવા માટેની વ્યૂહરચના વિકસાવવી જોઈએ, જેમ કે મોબાઈલ આઉટરીચ સેવાઓ દ્વારા અથવા સ્થાનિક સંસ્થાઓ સાથે ભાગીદારી.

સંસાધનની મર્યાદાઓ: મર્યાદિત નાણાકીય, માનવીય અને ભૌતિક સંસાધનો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામાન્ય પડકારો છે. સામાજિક કાર્યકરો ઉપલબ્ધ સંસાધનોનો લાભ લેવા અને વૈકલ્પિક ભંડોળના સ્ત્રોતોને ઓળખવા માટે સાધનસંપન્ન હોવા જોઈએ. આમાં સ્થાનિક એનજીઓ સાથે સહયોગ, સમુદાય પાસેથી સાનુકૂળ યોગદાન મેળવવા અથવા સરકારી સમર્થનમાં વધારો કરવાની હિમાયત સામેલ હોઈ શકે છે.

સાંસ્કૃતિક અવરોધો: સાંસ્કૃતિક તફાવતો ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં નોંધપાત્ર પડકારો ઉભી કરી શકે છે. સામાજિક કાર્યકરો સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ હોવા જોઈએ અને સ્થાનિક રિવાજો અને માન્યતાઓ સાથે સંરેખિત કરવા માટે તેમના અભિગમોને અનુકૂલિત કરવા જોઈએ. આમાં સ્થાનિક ભાષા શીખવી, પરંપરાગત પ્રથાઓનો આદર કરવો અને હસ્તક્ષેપ સાંસ્કૃતિક રીતે સ્વીકાર્ય છે તેની ખાતરી કરવા માટે સમુદાયના નેતાઓ સાથે કામ કરવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

પરિવર્તન સામે પ્રતિકાર: ગ્રામીણ સમુદાયો પરિવર્તન માટે પ્રતિરોધક હોઈ શકે છે, ખાસ કરીને જ્યારે તે નવી પદ્ધતિઓ અથવા તકનીકોને અપનાવવાની વાત આવે છે. સામાજિક કાર્યકરોએ ધીમે ધીમે નવા વિચારો માટે સ્વીકૃતિ બનાવવા માટે શિક્ષણ અને પ્રદર્શન પ્રોજેક્ટનો ઉપયોગ કરીને ધીરજ અને સતત રહેવું જોઈએ. વિશ્વાસુ સમુદાયના સભ્યોને પરિવર્તન એજન્ટ તરીકે સામેલ કરવાથી પણ પ્રતિકારને દૂર કરવામાં મદદ મળી શકે છે.

સામાજિક અસમાનતા: સામાજિક અસમાનતા, જાતિ, લિંગ અને આર્થિક સ્થિતિ પર આધારિત છે, તે ઘણીવાર ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઊંડે સુધી ફેલાયેલી હોય છે. સામાજિક કાર્યકરોએ આ અસમાનતાઓને કાળજીપૂર્વક નેવિગેટ કરવી જોઈએ, તેની ખાતરી કરીને કે તેમના હસ્તક્ષેપ હાલની શક્તિની ગતિશીલતાને મજબૂત બનાવતા નથી. તેઓએ સામાજિક ન્યાય અને સમાવેશને પ્રોત્સાહન આપતી નીતિઓ અને પ્રથાઓની પણ હિમાયત કરવી જોઈએ.

4.7 ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યના શૈક્ષણિક પાસાંઓ

4.7.1 ગ્રામીણ વિકાસમાં શિક્ષણની ભૂમિકા

શિક્ષણ એ ગ્રામીણ વિકાસનો પાયાનો પથ્થર છે, જે વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોને સશક્ત બનાવવા માટે એક શક્તિશાળી સાધન તરીકે સેવા આપે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, જ્યાં સંસાધનો અને તકોની પહોંચ ઘણીવાર મર્યાદિત હોય છે, શિક્ષણ પરિવર્તનકારી બની શકે છે. તે વ્યક્તિઓને તેમના પોતાના જીવનને સુધારવા અને તેમના સમુદાયોના વ્યાપક વિકાસમાં યોગદાન આપવા માટે જરૂરી જ્ઞાન, કુશળતા અને મૂલ્યો પ્રદાન કરે છે. ગ્રામીણ વિકાસ પર શિક્ષણની અસર આર્થિક વૃદ્ધિ, આરોગ્ય અને સુખાકારી, સામાજિક એકતા અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોના સશક્તિકરણ સહિતના વિવિધ પરિમાણોમાં જોઈ શકાય છે.

- ગરીબી ચક્ર

ગ્રામીણ વિકાસમાં શિક્ષણની સૌથી મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકાઓમાંની એક ગરીબીના ચક્રને તોડવાની તેની ક્ષમતા છે. ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, ગરીબી આંતર-પેઢીગત છે, જેમાં શિક્ષણની મર્યાદિત પહોંચ ઓછી આવક, નબળા સ્વાસ્થ્ય અને મર્યાદિત તકોને કાયમી બનાવવા માટે ફાળો આપે છે. શિક્ષણ વ્યક્તિઓને વધુ સારી રોજગારી સુરક્ષિત કરવા, તેમની કમાણીની સંભાવના વધારવા અને તેમના જીવનધોરણને સુધારવા માટે જરૂરી કૌશલ્યોથી સજ્જ કરીને આ ચક્રમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ પ્રદાન કરે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, પાયાની સાક્ષરતા અને આંકડાકીય કૌશલ્યો ગ્રામીણ રહેવાસીઓને વધુ ઉત્પાદક કૃષિ પદ્ધતિઓમાં જોડાવવા, નાના વ્યવસાયોનું સંચાલન કરવા અથવા બિન-કૃષિ ક્ષેત્રોમાં રોજગાર મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. જેમ જેમ વ્યક્તિઓ વધુ શિક્ષણ મેળવે છે, તેઓ ઉચ્ચ પગારવાળી નોકરીઓ મેળવી શકે છે, જે બદલામાં તેમને તેમના બાળકોના શિક્ષણમાં રોકાણ કરવાની મંજૂરી આપે છે, એક સકારાત્મક પ્રતિસાદ લૂપ બનાવે છે જે સમગ્ર પરિવારો અને સમુદાયોને ગરીબીમાંથી બહાર કાઢે છે.

વધુમાં, શિક્ષણ ગ્રામીણ વસ્તીને તેમની આજીવિકા વિશે માહિતગાર નિર્ણયો લેવા માટે જ્ઞાન પ્રદાન કરે છે. દાખલા તરીકે, જે ખેડૂતો શિક્ષિત છે તેઓ આધુનિક ખેતીની તકનીકો અપનાવે છે, તેમના પાકમાં વૈવિધ્યીકરણ કરે છે અને લોન અથવા વીમા જેવી નાણાકીય સેવાઓનો ઉપયોગ કરે છે. આ માત્ર તેમની ઉત્પાદકતા અને આવકમાં વધારો કરે છે પરંતુ ગ્રામીણ વિસ્તારોના એકંદર આર્થિક વિકાસમાં પણ ફાળો આપે છે.

- આરોગ્ય અને સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપવું

ગ્રામીણ સમુદાયોમાં આરોગ્ય અને સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે શિક્ષણ પણ એક મહત્વપૂર્ણ પરિબલ છે. આરોગ્ય શિક્ષણ, જે મોટાભાગે વ્યાપક અભ્યાસક્રમમાં સંકલિત કરવામાં આવે છે, તે વ્યક્તિઓને સ્વચ્છતા, પોષણ, રોગ નિવારણ અને પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય વિશે શીખવે છે. આ જ્ઞાન ગ્રામીણ વસ્તીના આરોગ્ય પરિણામોને સુધારવા માટે જરૂરી છે, જેમની પાસે આરોગ્યસંભાળ સેવાઓની મર્યાદિત એક્સેસ હોઈ શકે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, શિક્ષિત વ્યક્તિઓ રસીકરણ, યોગ્ય સ્વચ્છતા અને સંતુલિત આહારનું મહત્વ વધુ સમજે છે, જે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અટકાવી શકાય તેવા રોગોની ઘટનાઓને નોંધપાત્ર રીતે ઘટાડી શકે છે. મહિલાઓને તેમના પોતાના અને તેમના બાળકોના સ્વાસ્થ્યની કાળજી રાખવા માટે જરૂરી જ્ઞાન પ્રદાન કરીને શિશુ અને માતૃ મૃત્યુ દર ઘટાડવામાં શિક્ષણ પણ ભૂમિકા ભજવે છે.

શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ઉપરાંત, શિક્ષણ વ્યક્તિઓને હેતુ, આત્મસન્માન અને સામાજિક અને સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાવાની ક્ષમતા પ્રદાન કરીને માનસિક સુખાકારીમાં ફાળો આપે છે. શાળાઓ અને શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો ઘણીવાર સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયા માટે કેન્દ્ર તરીકે સેવા આપે છે, જ્યાં વ્યક્તિઓ સંબંધો બનાવી શકે છે, અનુભવો શેર કરી શકે છે અને એકબીજાને ટેકો આપી શકે છે. આ સામાજિક જોડાણ એ સંબંધની ભાવનાને ઉત્તેજન આપવા અને અલગતા ઘટાડવા માટે નિર્ણાયક છે જે ક્યારેક ગ્રામીણ વસ્તીને અસર કરી શકે છે.

- સામાજિક સમન્વયને પ્રોત્સાહન આપવું

શિક્ષણ ગ્રામીણ સમુદાયોમાં વ્યક્તિઓ વચ્ચે સહિયારા મૂલ્યો, સહિષ્ણુતા અને સમજણને પ્રોત્સાહન આપીને સામાજિક સમન્વયને પ્રોત્સાહન આપે છે. ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, સમુદાયો ઘણીવાર જાતિ, વંશીયતા, ધર્મ અથવા આર્થિક સ્થિતિના આધારે વિભાજિત થાય છે. આ વિભાજન સામાજિક તણાવ, તકરાર અને સહકારના અભાવ તરફ દોરી શકે છે, જે વિકાસના પ્રયત્નોને અવરોધે છે.

શિક્ષણ દ્વારા, વ્યક્તિઓ સામાજિક સંવાદિતા, પરસ્પર આદર અને વિવિધતાના મૂલ્ય વિશે શીખે છે. શાળાઓ ઘણીવાર વિવિધ પૃષ્ઠભૂમિના બાળકોને એકસાથે લાવે છે, તેમને સામાજિક વિભાજનમાં વાર્તાલાપ, સહયોગ અને મિત્રતા બાંધવાની તક પૂરી પાડે છે. વિવિધતાનો આ પ્રારંભિક સંપર્ક પૂર્વગ્રહોને તોડવામાં મદદ કરે છે અને સમુદાયમાં એકતાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

વધુમાં, શિક્ષણ વ્યક્તિઓને સામુદાયિક જીવનમાં વધુ સક્રિય રીતે ભાગ લેવા માટે સશક્ત કરી શકે છે. શિક્ષિત વ્યક્તિઓ નાગરિક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાય તેવી શક્યતા વધુ હોય છે, જેમ કે મતદાન, સમુદાયની મીટિંગમાં હાજરી આપવી અથવા સ્થાનિક શાસનમાં ભાગ લેવો. આ વધેલી ભાગીદારી ગ્રામીણ સમુદાયોના સામાજિક માળખાને મજબૂત બનાવે છે અને સુનિશ્ચિત કરે છે કે વિકાસના પ્રયાસો વધુ સમાવિષ્ટ છે અને સમુદાયના તમામ સભ્યોની જરૂરિયાતો અને આકાંક્ષાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

- હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોનું સશક્તિકરણ

મહિલાઓ, નીચલી જાતિના વ્યક્તિઓ અને વંશીય લઘુમતીઓ સહિત ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોના સશક્તિકરણમાં શિક્ષણ નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. આ જૂથો ઘણીવાર સામાજિક ભેદભાવ, આર્થિક મુશ્કેલીઓ અને શાળાઓમાં મર્યાદિત પ્રવેશ સહિત શિક્ષણમાં હલુવિધ અવરોધોનો સામનો કરે છે. જો કે, જ્યારે આ અવરોધો દૂર થાય છે, ત્યારે શિક્ષણ તેમના સશક્તિકરણ માટે એક શક્તિશાળી સાધન બની શકે છે.

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મહિલાઓ માટે શિક્ષણ ખાસ કરીને પરિવર્તનકારી છે. શિક્ષિત સ્ત્રીઓ લગ્નમાં વિલંબ કરે છે, ઓછા બાળકો ધરાવે છે અને તેમના અને તેમના પરિવારના સ્વાસ્થ્ય વિશે માહિતગાર નિર્ણયો લે છે. તેઓ શ્રમ દળમાં ભાગ લેવાની, આવક મેળવવાની અને તેમના સમુદાયોના આર્થિક વિકાસમાં ફાળો આપે તેવી શક્યતા પણ વધુ છે. વધુમાં, શિક્ષિત મહિલાઓ સામુદાયિક નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં વધુ સામેલ થાય છે, પોતાના અને તેમના પરિવારના અધિકારો અને જરૂરિયાતોની હિમાયત કરે છે.

શિક્ષણ નીચલી જાતિના વ્યક્તિઓ અને વંશીય લઘુમતીઓને ભેદભાવપૂર્ણ પ્રથાઓને પડકારવા અને તેમના અધિકારો પર ભાર મૂકવા માટે જરૂરી જ્ઞાન અને કૌશલ્યો પ્રદાન કરીને સશક્ત બનાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, શિક્ષણ કાનૂની અધિકારો અને ઉપલબ્ધ સામાજિક સેવાઓની જાગરૂકતા વધારી શકે છે, જેનાથી હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલ વ્યક્તિઓને સંસાધનો એક્સેસ કરવામાં સક્ષમ બનાવે છે જે અગાઉ પહોંચની બહાર હતા. આ રીતે, શિક્ષણ હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોની સામાજિક અને આર્થિક ગતિશીલતામાં ફાળો આપે છે, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અસમાનતા ઘટાડવા અને સામાજિક ન્યાયને પ્રોત્સાહન આપવામાં મદદ કરે છે.

- ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણના મુખ્ય લાભો:

આર્થિક સશક્તિકરણ: શિક્ષણ વ્યક્તિઓને રોજગાર અને આવક નિર્માણ માટે જરૂરી કૌશલ્યોથી સજ્જ કરે છે, જેનાથી ગરીબી ઘટે છે અને આર્થિક સ્થિરતામાં સુધારો થાય છે. વ્યાવસાયિક તાલીમ અને પુખ્ત શિક્ષણના કાર્યક્રમો ખાસ કરીને ગ્રામીણ વસ્તી માટે મહત્વપૂર્ણ છે, જે આજીવન શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસની તકો પૂરી પાડે છે.

આરોગ્ય અને સુખાકારી: શિક્ષણ આરોગ્ય સાક્ષરતાને પ્રોત્સાહન આપે છે, વ્યક્તિઓને તેમના સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી વિશે માહિતગાર નિર્ણયો લેવા સક્ષમ બનાવે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, જ્યાં આરોગ્યસંભાળ સેવાઓની પહોંચ મર્યાદિત હોઈ શકે છે, શિક્ષણ રોગ નિવારણ, માતા અને બાળ આરોગ્ય અને પોષણમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

સામાજિક ગતિશીલતા: શિક્ષણ સામાજિક ગતિશીલતા માટેનો માર્ગ પૂરો પાડે છે, જે વ્યક્તિઓને સામાજિક-આર્થિક અવરોધોને પાર કરવા અને વધુ સામાજિક દરજ્જો પ્રાપ્ત કરવાની મંજૂરી આપે છે. આ ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મહત્વપૂર્ણ છે, જ્યાં સામાજિક અસમાનતા ઉચ્ચારી શકાય છે.

નાગરિક ભાગીદારી: શિક્ષણ નાગરિક જાગૃતિ અને સહભાગિતાને પ્રોત્સાહન આપે છે, વ્યક્તિઓને સમુદાય નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં જોડાવવા અને તેમના અધિકારોની હિમાયત કરવા માટે સશક્તિકરણ કરે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, જ્યાં શાસનનું માળખું ઓછું પારદર્શક હોઈ શકે છે, શિક્ષણ જવાબદારી અને સુશાસનને પ્રોત્સાહન આપવામાં મદદ કરી શકે છે.

4.7.2 ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શૈક્ષણિક પડકારો

ગ્રામીણ વિકાસમાં શિક્ષણની નિર્ણાયક ભૂમિકા હોવા છતાં, ગ્રામીણ વિસ્તારો ઘણીવાર નોંધપાત્ર શૈક્ષણિક પડકારોનો 'મનો કરે છે જે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણની પહોંચને અવરોધે છે. આ પડકારોમાં શામેલ છે:

ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની ખામીઓ: ઘણી ગ્રામીણ શાળાઓમાં વર્ગખંડો, સ્વચ્છતા સુવિધાઓ અને શીખવાની સામગ્રી જેવી મૂળભૂત માળખાકીય સુવિધાઓનો અભાવ છે. અપૂરતી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ભીડભાડવાળા વર્ગખંડો, નબળા શિક્ષણ વાતાવરણ અને ડ્રોપઆઉટના ઊંચા દર તરફ દોરી શકે છે.

શિક્ષકોની અછત: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઘણીવાર લાયકાત ધરાવતા શિક્ષકોની અછત અનુભવાય છે, ખાસ કરીને ગણિત, વિજ્ઞાન અને ભાષાઓ જેવા વિષયોમાં. ઈશિક્ષકોની ગેરહાજરી અને ઊંચા ટર્નઓવર દર આ 'મસ્યાને વધુ વકરી રહ્યા છે, જે અગત અને નબળી-ગુણવત્તાવાળા શિક્ષણ તરફ દોરી જાય છે.

શિક્ષણમાં 'સંસ્કૃતિક અવરોધો: કેટલાક ગ્રામીણ 'મુદાયોમાં, સાંસ્કૃતિક ધોરણો અને પ્રથાઓ શિક્ષણમાં અવરોધો ઉભી કરી શકે છે, ખા' કરીને છોકરીઓ અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથો માટે. પ્રારંભિક લગ્ન, બાળ મજૂરી અને લિંગ ભેદભાવ એ કેટલાક 'સંસ્કૃતિક પરિબળો છે જે શિક્ષણની એક્સસને મર્યાદિત કરી શકે છે.

આર્થિક અવરોધો: ગરીબી એ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણ માટે એક નોંધપાત્ર અવરોધ છે, ઘણા પરિવારો શાળાની ફી, ગણવેશ અથવા શીખવાની 'મત્રી પરવડી શકતા નથી. ઓછી આવક ધરાવતા પરિવારોના

બાળકોને તેમના પરિવારને ટેકો આપવા માટે કામ કરવાની જરૂર પડી શકે છે, જેના કારણે ડ્રોપઆઉટનો દર ઊંચો અને ઓછી શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિ તરફ દોરી જાય છે.

ભાષા અને અભ્યાસક્રમના મુદ્દાઓ: ગ્રામીણ શાળાઓમાં શિક્ષણનું માધ્યમ મોટાભાગે સ્થાનિક ભાષા હોતું નથી, જેના કારણે વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસક્રમ સમજવો મુશ્કેલ બને છે. વધુમાં, અભ્યાસક્રમ સ્થાનિક સંદર્ભને અનુરૂપ ન પણ હોઈ શકે, જે છૂટાછવાયા અને નબળા શિક્ષણ પરિણામો તરફ દોરી જાય છે.

4.7.3 ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણ વધારવા માટેની રણનીતિઓ

ગ્રામીણ સમુદાયો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા શૈક્ષણિક પડકારોને સંબોધવા માટે, સામાજિક કાર્યકરો વિવિધ વ્યૂહરચનાઓ અમલમાં મૂકી શકે છે જે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણની એક્સેસને પ્રોત્સાહન આપે છે અને શીખવાના પરિણામોમાં સુધારો કરે છે.

શાળા ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરમાં સુધારો: સામાજિક કાર્યકર્તાઓ વર્ગખંડોનું બાંધકામ, શિક્ષણ સામગ્રીની જોગવાઈ અને સ્વચ્છતા સુવિધાઓના વિકાસ સહિત શાળાના ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરમાં રોકાણની હિમાયત કરી શકે છે. તેઓ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકાસને ટેકો આપવા માટે સમુદાય અને બાહ્ય દાતાઓ પાસેથી સંસાધનો પણ એકત્ર કરી શકે છે.

શિક્ષક તાલીમ અને સમર્થન: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા માટે શિક્ષકોને ચાલુ તાલીમ અને સહાય પૂરી પાડવી જરૂરી છે. સામાજિક કાર્યકરો શિક્ષક તાલીમ કાર્યક્રમોની સુવિધા આપી શકે છે, નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓના ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે અને શિક્ષકો માટે વધુ સારી કાર્યકારી પરિસ્થિતિઓ માટે હિમાયત કરી શકે છે.

સમાવેશ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવું: સામાજિક કાર્યકરો સમાવેશી શિક્ષણ પ્રથાઓને પ્રોત્સાહન આપીને શિક્ષણમાં સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક અવરોધોને દૂર કરવા માટે કામ કરી શકે છે. આમાં છોકરીઓ, વિકલાંગ બાળકો અને અન્ય હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોના શિક્ષણને ટેકો આપતી નીતિઓની હિમાયત તેમજ શિક્ષણના મહત્ત્વ પર સામુદાયિક જાગૃતિ ઝુંબેશનો અમલ કરવાનો સમાવેશ થાય છે.

સંબંધિત અભ્યાસક્રમનો વિકાસ: સામાજિક કાર્યકરો સ્થાનિક સંદર્ભને અનુરૂપ અને ગ્રામીણ વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ એવા અભ્યાસક્રમની રચના કરવા માટે શિક્ષકો અને અભ્યાસક્રમ વિકાસકર્તાઓ સાથે સહયોગ કરી શકે છે. આમાં સ્થાનિક જ્ઞાન, ભાષાઓ અને સાંસ્કૃતિક પદ્ધતિઓનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ થઈ શકે છે.

બિન-ઔપચારિક શિક્ષણને સહાયક: બિન-ઔપચારિક શિક્ષણ કાર્યક્રમો, જેમ કે પપ્ત સાક્ષરતા વર્ગો, વ્યાવસાયિક તાલીમ અને સામુદાયિક શિક્ષણ પહેલ, ઔપચારિક શિક્ષણને પૂરક બનાવી શકે છે અને તમામ ઉંમરના વ્યક્તિઓ માટે મૂલ્યવાન શિક્ષણની તકો પૂરી પાડી શકે છે જેમને ઔપચારિક શાળામાં પ્રવેશ ન હોય. સામાજિક કાર્યકરો આ બિન-ઔપચારિક શિક્ષણ કાર્યક્રમોના આયોજન અને સમર્થનમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી શકે છે, તે સુનિશ્ચિત કરી શકે છે કે તેઓ સમુદાયની જરૂરિયાતો માટે સુલભ, સુસંગત અને પ્રતિભાવશીલ છે.

4.7.4 ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ક્ષેત્રીય કાર્ય: શૈક્ષણિક હસ્તક્ષેપ

- શૈક્ષણિક અભિયાનો અને જાગૃતિ કાર્યક્રમો

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણને વધારવાની સૌથી અસરકારક રીતોમાંની એક શૈક્ષણિક અભિયાનો અને જાગૃતિ કાર્યક્રમો છે. આ પહેલોનો હેતુ સમુદાયના સભ્યોને શિક્ષણના મહત્ત્વ વિશે માહિતગાર કરવાનો અને તેમને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં ટેકો આપવા અને ભાગ લેવા પ્રોત્સાહિત કરવાનો છે.

- શૈક્ષણિક ઝુંબેશના મુખ્ય ફોકસ વિસ્તારો:

શિક્ષણનું મહત્ત્વ: ઝુંબેશમાં શિક્ષણના લાંબા ગાળાના ફાયદાઓ પર ભાર મૂકવો જોઈએ, જેમ કે સુધારેલ આરોગ્ય, આર્થિક સ્થિરતા અને સામાજિક ગતિશીલતા. આ સંદેશાઓ સમુદાયની મીટિંગ્સ, પોસ્ટરો, રેડિયો બ્રોડકાસ્ટ્સ અને સોશિયલ મીડિયા દ્વારા પ્રસારિત કરી શકાય છે.

શિક્ષણમાં લિંગ સમાનતા: શૈક્ષણિક ઝુંબેશોએ છોકરીઓને શિક્ષિત કરવાના મહત્ત્વને પ્રોત્સાહન આપીને શિક્ષણમાં લિંગ અસમાનતાઓને સંબોધિત કરવી જોઈએ અને કન્યાઓની શિક્ષણમાં પ્રવેશને અવરોધે છે તેવી પ્રથાઓ સામે હિમાયત કરવી જોઈએ, જેમ કે વહેલા લગ્ન અને બાળ મજૂરી.

માતા-પિતાની સંડોવણી: શૈક્ષણિક પરિણામોમાં સુધારો કરવા માટે તેમના બાળકોના શિક્ષણમાં માતાપિતાની સંડોવણીને પ્રોત્સાહિત કરવી મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ઝુંબેશ માતા-પિતાને તેમના બાળકોના ઘરે અભ્યાસમાં કેવી રીતે ટેકો આપવો અને શાળામાં નિયમિત હાજરીના ફાયદા વિશે શિક્ષિત કરી શકે છે.

આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા શિક્ષણ: આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા શિક્ષણને વ્યાપક શૈક્ષણિક ઝુંબેશમાં એકીકૃત કરવાથી માંદગીના કારણે શાળામાં ગેરહાજરી જેવા મુદ્દાઓને ઉકેલવામાં મદદ મળી શકે છે. આમાં હાથ ધોવા, યોગ્ય સ્વચ્છતા અને રસીકરણના મહત્ત્વને પ્રોત્સાહન આપવાનો સમાવેશ થાય છે.

- શાળા-સમુદાય ભાગીદારી

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સહાયક શૈક્ષણિક વાતાવરણ બનાવવા માટે શાળા-સામુદાયિક ભાગીદારી આવશ્યક છે. આ ભાગીદારી શાળાઓ, માતા-પિતા, સ્થાનિક નેતાઓ અને સામુદાયિક સંસ્થાઓને શિક્ષણમાં વધારો કરતી પહેલ પર સહયોગ કરવા માટે એકસાથે લાવે છે.

- અસરકારક શાળા-સમુદાય ભાગીદારીના ઘટકો:

1. શાળા સંચાલનમાં સમુદાયની સંડોવણી: સમુદાયના સભ્યોને શાળા સંચાલનમાં ભાગ લેવા પ્રોત્સાહિત કરવા, જેમ કે શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિઓ અથવા માતા-પિતા-શિક્ષક સંગઠનો દ્વારા, શાળાઓ સ્થાનિક જરૂરિયાતો માટે જવાબદાર અને સમુદાય પ્રત્યે જવાબદાર છે તેની ખાતરી કરવામાં મદદ કરે છે.
2. સંસાધનોનું એકત્રીકરણ: સમુદાયો શાળાઓ માટે સંસાધનોને એકત્ર કરવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે, પછી ભલે તે નાણાકીય યોગદાન દ્વારા, પ્રકારની દાન દ્વારા અથવા સ્વયંસેવક શ્રમ દ્વારા હોય. સામાજિક કાર્યકરો શાળાઓને સંભવિત દાતાઓ સાથે જોડીને અને ભંડોળ ઊભુ કરવાના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરીને આ પ્રયાસોને સરળ બનાવી શકે છે.

3. **શિક્ષકો માટે સમર્થન:** સમુદાયો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં લાયકાત ધરાવતા શિક્ષકોને આકર્ષવા અને જાળવી રાખવા માટે આવાસ, પરિવહન અથવા અન્ય પ્રોત્સાહનો આપીને શિક્ષકોને સમર્થન આપી શકે છે. સામાજિક કાર્યકરો આ પહેલો માટે હિમાયત કરી શકે છે અને સમુદાયના પ્રયત્નોનું સંકલન કરવામાં મદદ કરી શકે છે.
4. **શાળા પછીના કાર્યક્રમો અને અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ:** શાળા-સમુદાયની ભાગીદારીમાં શાળા પછીના કાર્યક્રમો અને અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન પણ સામેલ હોઈ શકે છે જે વિદ્યાર્થીઓ માટે વધારાની શીખવાની તકો પૂરી પાડે છે. આ કાર્યક્રમોમાં ટ્યુટરિંગ, રમતગમત, કળા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે જે વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક અનુભવોને સમૃદ્ધ બનાવે છે.

- **શિક્ષકો માટે ક્ષમતા નિર્માણ**

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા માટે શિક્ષકોની ક્ષમતાનું નિર્માણ કરવું મહત્વપૂર્ણ છે. સામાજિક કાર્યકરો તાલીમ વર્કશોપનું આયોજન કરીને, માર્ગદર્શન પૂરું પાડીને અને શિક્ષકોમાં પીઅર લર્નિંગની સુવિધા આપીને ક્ષમતા-નિર્માણના પ્રયત્નોમાં યોગદાન આપી શકે છે.

- **ક્ષમતા નિર્માણ માટે ફોકસના ક્ષેત્રો:**

શિક્ષણશાસ્ત્રીય કૌશલ્યો: શિક્ષકો અસરકારક શિક્ષણ વ્યૂહરચનાથી સજ્જ હોવા જોઈએ જે વિદ્યાર્થીઓને જોડે છે અને વિવિધ શિક્ષણની જરૂરિયાતોને સમાવી શકે છે. આમાં સક્રિય શિક્ષણ તકનીકો, વિભિન્ન સૂચનાઓ અને વર્ગખંડ વ્યવસ્થાપનની તાલીમનો સમાવેશ થાય છે.

અભ્યાસક્રમ વિકાસ: શિક્ષકોને અભ્યાસક્રમના વિકાસમાં તાલીમ આપવી જોઈએ, જેથી તેઓ સ્થાનિક સંદર્ભને અનુરૂપ અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ધોરણો સાથે સુસંગત હોય તેવા પાઠ યોજનાઓ અને સામગ્રીઓ બનાવવા માટે સક્ષમ બને.

ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ: શિક્ષણમાં ટેકનોલોજીનો સંકલન કરવાથી સંસાધન-અવરોધિત ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પણ શિક્ષણ અને શિક્ષણમાં વધારો થઈ શકે છે. સામાજિક કાર્યકરો વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણને ટેકો આપવા માટે શિક્ષકોને શૈક્ષણિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવામાં મદદ કરી શકે છે, જેમ કે ડિજિટલ સંસાધનો, ઓનલાઇન પ્લેટફોર્મ અને મલ્ટીમીડિયા સાધનો.

વ્યાવસાયિક વિકાસ: શિક્ષકોને નવીનતમ શૈક્ષણિક વલણો, સંશોધનો અને શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિઓ સાથે અદ્યતન રાખવા માટે ચાલુ વ્યાવસાયિક વિકાસ જરૂરી છે. સામાજિક કાર્યકરો વ્યાવસાયિક વિકાસની તકોની ઍક્સેસની સુવિધા આપી શકે છે, જેમ કે પરિષદોમાં હાજરી આપવી, ઓનલાઇન અભ્યાસક્રમોમાં નોંધણી કરવી અને શિક્ષક નેટવર્ક્સમાં ભાગ લેવો.

- **સમાવેશી શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવું**

સમાવિષ્ટ શિક્ષણ એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે તમામ બાળકો, તેમની પૃષ્ઠભૂમિ અથવા ક્ષમતાઓને ધ્યાનમાં લીધા વિના, ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણની ઍક્સેસ ધરાવે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, જ્યાં હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોને શિક્ષણમાં નોંધપાત્ર અવરોધોનો સામનો કરવો પડી શકે છે, સમાવિષ્ટતાને પ્રોત્સાહન આપવું ખાસ કરીને મહત્વપૂર્ણ છે.

4.7.5 સમાવેશી શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા માટેની રણનીતિઓ

સમાવેશી શિક્ષણ એ સામાજિક ન્યાયનું એક મૂળભૂત પાસું છે જે તમામ વિદ્યાર્થીઓને, તેમની પૃષ્ઠભૂમિ અથવા ક્ષમતાઓને ધ્યાનમાં લીધા વિના, ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણની એક્સેસ હોય તેની ખાતરી કરવા માંગે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોના વિદ્યાર્થીઓ માટે, ખાસ કરીને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોના વિદ્યાર્થીઓ માટે, ગરીબી અને સામાજિક બાકાતના ચક્રને તોડવા માટે સમાવેશી શિક્ષણ આવશ્યક છે. નીચેની વ્યૂહરચનાઓ રૂપરેખા આપે છે કે સામાજિક કાર્યકરો, શિક્ષકો અને સમુદાયના નેતાઓ સર્વસમાવેશક શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે કેવી રીતે સહયોગ કરી શકે છે, તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે દરેક બાળકને સફળ થવા માટે જરૂરી સમર્થન અને તકો મળે.

● નબળા વિદ્યાર્થીઓની ઓળખ અને સમર્થન

સર્વસમાવેશક શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાના પ્રથમ પગલાંઓમાંનું એક એ નબળા વિદ્યાર્થીઓની ઓળખ છે કે જેમને શૈક્ષણિક રીતે વિકાસ કરવા માટે વધારાના સમર્થનની જરૂર પડી શકે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં નબળા વિદ્યાર્થીઓમાં મોટાભાગે વિકલાંગ, ઓછી આવક ધરાવતા પરિવારોના બાળકો, અભ્યાસ છોડી દેવાના જોખમમાં રહેલી છોકરીઓ અને નીચલી જાતિના જૂથો અથવા વંશીય લઘુમતીઓ જેવા હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા સમુદાયોના વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થાય છે.

આ વિદ્યાર્થીઓને ઓળખવા માટેની પદ્ધતિઓ વિકસાવવા માટે શાળાઓ સાથે નજીકથી કામ કરીને સામાજિક કાર્યકરો આ પ્રક્રિયામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. આમાં દરેક બાળક દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા ચોક્કસ પડકારોને સમજવા માટે સર્વેક્ષણ, મુલાકાતો અને ઘરની મુલાકાત લેવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે. એકવાર ઓળખાઈ ગયા પછી, સામાજિક કાર્યકરો આ પડકારોને સંબોધતા લક્ષ્યાંકિત હસ્તક્ષેપો વિકસાવવા માટે શિક્ષકો સાથે સહયોગ કરી શકે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિગત શિક્ષણ યોજનાઓ (ઈઈજ) થી લાભ મેળવી શકે છે જે વિશિષ્ટ સવલતો અને સહાયક સેવાઓની રૂપરેખા આપે છે, જેમ કે વિશેષ શિક્ષણ શિક્ષકોની એક્સેસ, સહાયક તકનીકો અથવા અનુરૂપ શિક્ષણ સામગ્રી. ઓછી આવક ધરાવતા પરિવારોના બાળકોને શિષ્યવૃત્તિ, મફત શાળા ભોજન અથવા શાળા પુરવઠાની જોગવાઈના સ્વરૂપમાં નાણાકીય સહાયની જરૂર પડી શકે છે. છોડી દેવાના જોખમમાં રહેલી છોકરીઓને તેમના સતત શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે માર્ગદર્શન કાર્યક્રમો, શાળામાં સલામત પરિવહન અથવા લક્ષિત સુંબેશની જરૂર પડી શકે છે.

નબળા વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા માટે કાઉન્સેલિંગ સેવાઓ પણ મહત્વપૂર્ણ છે. સામાજિક કાર્યકરો આઘાત, ચિંતા અથવા સામાજિક કલંક જેવા મુદ્દાઓને સંબોધવા માટે વ્યક્તિગત અથવા જૂથ પરામર્શ સત્રો પ્રદાન કરી શકે છે, જે વિદ્યાર્થીની શીખવાની ક્ષમતાને અવરોધે છે. આ સર્વગ્રાહી સમર્થન ઓફર કરીને, સામાજિક કાર્યકરો નબળા વિદ્યાર્થીઓને અવરોધો દૂર કરવામાં અને તેમના શિક્ષણમાં સંપૂર્ણ રીતે ભાગ લેવામાં મદદ કરી શકે છે.

- એક સમાવિષ્ટ શાળા પર્યાવરણનું નિર્માણ

તમામ વિદ્યાર્થીઓને આવકાર્થ, મૂલ્યવાન અને સમર્થિત અનુભવાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે સમાવિષ્ટ શાળાનું વાતાવરણ બનાવવું જરૂરી છે. આમાં વિદ્યાર્થી સંસ્થાની વિવિધ જરૂરિયાતોને સમાવવા માટે શાળામાં ભૌતિક અને સાંસ્કૃતિક બંને ફેરફારો કરવાનો સમાવેશ થાય છે.

શારીરિક રીતે, શાળાઓએ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે સુવિધાઓ સુલભ છે. આમાં રેમ્પ અને એલિવેટર્સ સ્થાપિત કરવા, ળીલચેર સુલભ કરવા માટે વર્ગખંડો અને આરામખંડમાં ફેરફાર કરવા અને દ્રશ્ય અથવા શ્રવણની ક્ષતિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ માટે વિશિષ્ટ સાધનો પૂરા પાડવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે. ભૌતિક સુલભતા ઉપરાંત, શાળાઓએ એ પણ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે શિક્ષણ સામગ્રી એવા ફોર્મેટમાં ઉપલબ્ધ છે જે તમામ વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરે છે, જેમ કે બ્રેઇલ, મોટી પ્રિન્ટ અથવા ઓડિયો ફોર્મેટ.

સાંસ્કૃતિક રીતે, શાળાઓએ આદર, સહિષ્ણુતા અને સમાવેશની સંસ્કૃતિને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. આ વિવિધ પહેલો દ્વારા હાંસલ કરી શકાય છે, જેમ કે વિવિધતા પરના પાઠનો સમાવેશ કરવો અને અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરવો, વિવિધ સમુદાયોના સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક તહેવારોની ઉજવણી કરવી અને ગુંડાગીરી વિરોધી નીતિઓ અમલમાં મૂકવી જે ખાસ કરીને વિકલાંગતા, લિંગ અથવા સામાજિક આર્થિક સ્થિતિ પર આધારિત ભેદભાવને સંબોધિત કરે છે.

શિક્ષકો અને કર્મચારીઓએ વિવિધ પૃષ્ઠભૂમિના વિદ્યાર્થીઓને અસરકારક રીતે ટેકો આપવા માટે તેમને કૌશલ્ય અને જ્ઞાનથી સજ્જ કરીને સમાવિષ્ટ શિક્ષણ પ્રથાઓ પર તાલીમ મેળવવી જોઈએ. આ તાલીમમાં વિભિન્ન સૂચનાઓ, વિવિધ શીખનારાઓ માટે વર્ગખંડ વ્યવસ્થાપન તકનીકો અને સકારાત્મક અને સમાવિષ્ટ વર્ગખંડના વાતાવરણને પ્રોત્સાહન આપવા માટેની વ્યૂહરચના જેવા વિષયોને આવરી લેવામાં આવી શકે છે.

વધુમાં, સમાવિષ્ટ શાળાઓ પીઅર સપોર્ટ સિસ્ટમ્સને પ્રોત્સાહિત કરીને સમાવેશને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વિદ્યાર્થીઓને સક્રિયપણે જોડે છે. બડી સિસ્ટમ્સ અથવા પીઅર ટ્યુટરિંગ જેવા પ્રોગ્રામ્સ વિદ્યાર્થીઓને તેમના ક્લાસના મિત્રો સાથે સંબંધો બાંધવામાં મદદ કરી શકે છે, સંબંધ અને પરસ્પર આદરની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે. એવું વાતાવરણ ઊભું કરીને જ્યાં દરેક વિદ્યાર્થીનો સમાવેશ થાય છે, શાળાઓ એકંદરે શીખવાના અનુભવને વધારી શકે છે અને બધા માટે શૈક્ષણિક પરિણામોને સુધારી શકે છે.

- પરિવારો અને સમુદાયોને સામેલ કરવા

સમાવિષ્ટ શિક્ષણની સફળતા માટે કૌટુંબિક અને સામુદાયિક જોડાણ મહત્વપૂર્ણ છે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં જ્યાં સમુદાયના સંબંધો મજબૂત હોય છે અને પરંપરાગત માન્યતાઓ શૈક્ષણિક પ્રથાઓને પ્રભાવિત કરી શકે છે. સામાજિક કાર્યકર્તાઓ શાળાઓ, પરિવારો અને સમુદાયો વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી શકે છે, તેની ખાતરી કરીને કે તમામ હિસ્સેદારો શૈક્ષણિક પ્રક્રિયામાં સામેલ છે.

એક અસરકારક વ્યૂહરચના એ છે કે વિકલાંગ બાળકોના માતાપિતા માટે વર્કશોપ અને સહાયક જૂથોનું આયોજન કરવું. આ કાર્યશાળાઓ માતાપિતાને તેમના બાળકના અધિકારો, ઉપલબ્ધ સહાયક સેવાઓ અને તેમના બાળકના શિક્ષણને ઘરે સહાય કરવા માટેની વ્યૂહરચનાઓ વિશેની માહિતી પ્રદાન કરી શકે છે. માતા-પિતાને જ્ઞાન અને કૌશલ્યો સાથે સશક્ત કરીને, સામાજિક કાર્યકરો તેમને તેમના બાળકોના શિક્ષણ માટે હિમાયતી બનવામાં મદદ કરી શકે છે.

કન્યા કેળવણીના મહત્વ વિશે જાગૃતિ કેળવવી એ સામુદાયિક જોડાણનું બીજું મહત્વનું પાસું છે. ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, સાંસ્કૃતિક ધોરણો અને આર્થિક દબાણને કારણે છોકરીઓને વહેલા લગ્ન કરવા અથવા ઘરના કામકાજમાં મદદ કરવા માટે શાળામાંથી પાછી ખેંચી લેવામાં આવી શકે છે. સામાજિક કાર્યકરો આ ધોરણોને પડકારવા અને છોકરીઓને શિક્ષિત કરવાના મૂલ્યને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સમુદાયના નેતાઓ, ધાર્મિક વ્યક્તિઓ અને સ્થાનિક સંસ્થાઓ સાથે કામ કરી શકે છે. આમાં છોકરીઓના શિક્ષણની હિમાયત કરવા માટે સામુદાયિક સભાઓનું આયોજન, મીડિયા ઝુંબેશ ચલાવવા અથવા સ્થાનિક મહિલા જૂથો સાથે કામ કરવું સામેલ હોઈ શકે છે.

સમુદાયના નેતાઓ પણ સમાવેશને પ્રોત્સાહન આપવા માટે જરૂરી સહયોગી છે. સામાજિક કાર્યકરો આ નેતાઓ સાથે સાંસ્કૃતિક અવરોધોને દૂર કરવા માટે સહયોગ કરી શકે છે જે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણમાં અવરોધ લાવી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જે સમુદાયોમાં જ્ઞાતિ ભેદભાવ ચાલુ રહે છે, ત્યાં સામાજિક કાર્યકર્તાઓ સામાજિક સંકલનને પ્રોત્સાહન આપવા અને શૈક્ષણિક તકોમાં નીચલી જાતિના બાળકોના સમાવેશને પ્રોત્સાહિત કરવા નેતાઓ સાથે કામ કરી શકે છે.

સમગ્ર સમુદાયને શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવાથી માત્ર સમાવેશને પ્રોત્સાહન મળતું નથી પરંતુ શૈક્ષણિક પહેલ ટકાવે અને સાંસ્કૃતિક રીતે યોગ્ય છે તેની પણ ખાતરી કરે છે. જ્યારે કુટુંબો અને સમુદાયો સક્રિય રીતે સંકળાયેલા હોય છે, ત્યારે તેઓ શૈક્ષણિક સુધારાને સમર્થન અને ટકાવી રાખવાની વધુ શક્યતા ધરાવે છે, જે વિદ્યાર્થીઓ માટે વધુ સારા પરિણામો તરફ દોરી જાય છે.

● નીતિ ફેરફારો માટે હિમાયત

નીતિની હિમાયત એ સર્વસમાવેશક શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે એક નિર્ણાયક વ્યૂહરચના છે, કારણ કે તે પ્રણાલીગત અવરોધોને સંબોધે છે જે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ મેળવવાથી અટકાવે છે. સામાજિક કાર્યકરો, શિક્ષકો અને સમુદાયના નેતાઓ સાથે, સ્થાનિક, પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે નીતિઓની હિમાયત કરી શકે છે જે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓના અધિકારો અને જરૂરિયાતોને સમર્થન આપે છે.

હિમાયતનું એક મુખ્ય ક્ષેત્ર એ કાયદા અને નિયમોનું અમલીકરણ છે જે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ, છોકરીઓ અને અન્ય સંવેદનશીલ જૂથોના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે. સામાજિક કાર્યકરો ભારતમાં શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ (R.T.E.) જેવા વર્તમાન કાયદાના અમલ માટે લોબી કરી શકે છે, જે તમામ બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો આદેશ આપે છે. તેઓ નવી નીતિઓની રચના માટે પણ હિમાયત કરી શકે છે જે વર્તમાન કાયદાકીય માળખામાં અંતરને દૂર કરે છે, જેમ કે શાળાઓમાં ભેદભાવ સામે મજબૂત સુરક્ષાની જરૂરિયાત.

શિક્ષણ ભંડોળનું સમાન વિતરણ એ નીતિની હિમાયતનું બીજું મહત્વનું ક્ષેત્ર છે. ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, શાળાઓનું ભંડોળ ઓછું છે અને ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ આપવા માટે જરૂરી સંસાધનોનો અભાવ છે. સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામીણ શાળાઓ માટે વધારાના ભંડોળ માટે દબાણ કરી શકે છે, તેની ખાતરી કરીને કે તેમની પાસે જરૂરી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, શિક્ષણ સામગ્રી અને તમામ વિદ્યાર્થીઓને ટેકો આપવા માટે સ્ટાફ છે. આમાં હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓની ઊંચી ટકાવારીને સેવા આપતી શાળાઓ માટે વિશેષ અનુદાન અથવા સબસિડી માટેની હિમાયતનો સમાવેશ થાય છે.

શિક્ષક પ્રશિક્ષણ એ પણ નીતિ હિમાયતનું મહત્વનું પાસું છે. સામાજિક કાર્યકરો શિક્ષક તાલીમ કાર્યક્રમોમાં સમાવિષ્ટ પ્રથાઓના એકીકરણને પ્રોત્સાહન આપવા શૈક્ષણિક સત્તાવાળાઓ સાથે કામ કરી શકે છે. આમાં તમામ શિક્ષકો માટે સમાવિષ્ટ શિક્ષણ પર ફરજિયાત તાલીમની હિમાયત તેમજ વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ અથવા હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા સમુદાયો સાથે કામ કરતા શિક્ષકો માટે વિશિષ્ટ તાલીમ કાર્યક્રમોના વિકાસનો સમાવેશ થાય છે.

છેલ્લે, સામાજિક કાર્યકરો સર્વસમાવેશક શિક્ષણ નીતિઓ માટે વ્યાપક સમર્થન બનાવવા માટે જનજાગૃતિ અભિયાનમાં જોડાઈ શકે છે. આમાં મીડિયા સાથે કામ કરવું, જાહેર મંચોનું આયોજન કરવું અથવા સમાવેશી શિક્ષણના મહત્વ અને પ્રણાલીગત પરિવર્તનની જરૂરિયાત વિશે જાગૃતિ લાવવા માટે ટ્રેઈ સાથે ભાગીદારીનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

4.8 સારાંશ

ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ફિલ્ડવર્ક, ખાસ કરીને સામાજિક અને શૈક્ષણિક વિકાસના સંદર્ભમાં, નોંધપાત્ર પડકારો અને તકો બંને રજૂ કરે છે. સામાજિક કાર્યકરો સમુદાયો સાથે જોડાઈને, સામાજિક મૂડીનું નિર્માણ કરીને અને ગ્રામીણ વિસ્તારોની અનન્ય જરૂરિયાતોને અનુરૂપ શૈક્ષણિક હસ્તક્ષેપોનો અમલ કરીને આ પડકારોનો સામનો કરવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે.

અસરકારક સામુદાયિક જોડાણ દ્વારા, સામાજિક કાર્યકરો વિશ્વાસ અને સહયોગને ઉત્તેજન આપી શકે છે, તેની ખાતરી કરીને કે દરમ્યાનગીરીઓ ટકાઉ અને સાંસ્કૃતિક રીતે યોગ્ય છે. સામાજિક મૂડીનો લાભ ઉઠાવીને, તેઓ સંસાધનો એકત્ર કરી શકે છે અને ગ્રામીણ વિકાસને આગળ ધપાવતા સામૂહિક પગલાંને સરળ બનાવી શકે છે. શૈક્ષણિક પહેલો, જેમ કે જાગૃતિ ઝુંબેશ, શાળા-સમુદાય ભાગીદારી, શિક્ષકો માટે ક્ષમતા નિર્માણ અને સમાવેશી શિક્ષણ, ગ્રામીણ સમુદાયોને સશક્ત બનાવવા અને તેમના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

આખરે, ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યની સફળતા સામાજિક કાર્યકરોની પ્રતિબદ્ધતા અને સર્જનાત્મકતા પર આધાર રાખે છે, જેમણે જટિલ સામાજિક ગતિશીલતાની શોધખોળ કરવી જોઈએ, સંસાધનની મર્યાદાઓ દૂર કરવી જોઈએ અને ગ્રામીણ વસ્તીના અધિકારો અને જરૂરિયાતો માટે હિમાયત કરવી જોઈએ. સામાજિક અને શૈક્ષણિક પાસાંઓને સંકલિત કરતા સર્વગ્રાહી અભિગમ અપનાવીને, સામાજિક કાર્યકરો તેઓ જે સમુદાયો સેવા આપે છે તેના પર કાયમી અસર કરી શકે છે, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામાજિક ન્યાય અને ટકાઉ વિકાસ હાંસલ કરવાના વ્યાપક ધ્યેયમાં યોગદાન આપી શકે છે.

4.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

- આજીવિકા કાર્યક્રમો : કૌશલ્ય-નિર્માણ અને સંસાધનની જોગવાઈ દ્વારા આર્થિક સ્થિરતા અને જીવનની ગુણવત્તા વધારવાના હેતુથી પહેલ.
- સામુદાયિક મૂલ્યાંકન : હસ્તક્ષેપને માર્ગદર્શન આપવા માટે સમુદાય વિશે માહિતી એકત્ર કરવાની અને તેનું વિશ્લેષણ કરવાની પદ્ધતિસરની પ્રક્રિયા.
- સામાજિક માળખું : ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને સંસાધન એક્સેસને આકાર આપતી સામાજિક સંબંધો અને સંસ્થાઓની સંગઠિત પેટર્ન.
- જાતિ વ્યવસ્થા : સંસાધન વિતરણ અને સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓને પ્રભાવિત કરતી આનુવંશિકતા અને વ્યવસાય પર આધારિત પરંપરાગત ભારતીય સામાજિક વંશવેલો.
- લિંગભાવ ભૂમિકાઓ : લિંગભાવ પર આધારિત વર્તન અને જવાબદારીઓને વ્યાખ્યાયિત કરતા સામાજિક ધોરણો, આર્થિક અને સામાજિક ગતિશીલતાને અસર કરે છે.
- આર્થિક પાસા : : ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મુખ્યત્વે કૃષિ આધારિત અર્થવ્યવસ્થા, જેમાં અન્ય સાનિત્યેદી વ્યવસાયો પણ શામેલ છે.
- સાંસ્કૃતિક પાસા : પરંપરાગત પ્રથાઓ અને તહેવારો સામુદાયિક જીવનમાં કેન્દ્રિય ભૂમિકા ભજવે છે.
- શૈક્ષણિક પડકારો : શાળાઓની મર્યાદિત પહોંચ, અપૂરતા સંસાધનો, અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અવરોધો.
- શિક્ષણની ગુણવત્તા : શિક્ષકની ઉપલબ્ધતા, તાલીમ, અભ્યાસક્રમ અને ટેકનોલોજી સંબંધ પડકારો.
- લિંગભાવ અસમાનતાઓ : છોકરીઓને શિક્ષણમાં અવરોધોનું સામનો કરવું પડે છે.
- જાતિ અને સામાજિક બાકાત : નીચલી જાતિઓ અથવા હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોની શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિ પર અસર.
- માતા-પિતાની સંલગ્નતા : માતા-પિતા અને સમુદાયને શૈક્ષણિક પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવું મહત્વપૂર્ણ છે.
- માહિતગાર સંમતિ (જાણકારી સંમતિ) : હસ્તક્ષેપના હેતુ, જોખમો અને લાભો સમજાવ્યા પછી વ્યક્તિઓ પાસેથી પરવાનગી મેળવવામાં આવે છે.
- ગોપનીયતા : વ્યક્તિઓ દ્વારા શેર કરેલી વ્યક્તિગત માહિતીને ખાનગી અને સુરક્ષિત રાખવાનું અને સુરક્ષિત રાખવું.
- સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા : સમુદાયના સાંસ્કૃતિક ધોરણો અને પ્રથાઓને માન આપવું અને અનુકૂલન કરવું.
- બિન-ભેદભાવ : લિંગ, ધર્મ અથવા સામાજિક દરજ્જાને ધ્યાનમાં લીધા વિના, દરેક સાથે સમાન વર્તન કરવું.
- પારદર્શિતા : ધ્યેયો, પદ્ધતિઓ અને હસ્તક્ષેપના પરિણામો વિશે ખુલ્લું અને સ્પષ્ટ હોવું.
- સામાજિક મૂડી : નેટવર્ક અને સંબંધો કે જે સમુદાયની અંદર સામૂહિક કાર્યવાહીની સુવિધા આપે છે.
- ભૌગોલિક અલગતા : મર્યાદિત પરિવહન અને સંદેશાવ્યવહાર માળખાને કારણે સમુદાયોનું ભૌતિક અલગતા

	અલગતા.
સંસાધન મર્યાદાઓ :	નાણાંકીય, માનવીય અને ભૌતિક સંસાધનોમાં અવરોધો જે હસ્તક્ષેપની અસરકારકતાને અસર કરે છે.
સાંસ્કૃતિક અવરોધો:	સાંસ્કૃતિક તફાવતોથી ઉદ્ભવતા અવરોધો જે અસરકારક સંચાર અને હસ્તક્ષેપને અવરોધે છે.
પરિવર્તન સામે પ્રતિકાર	નવી પદ્ધતિઓ અથવા તકનીકો અપનાવવા માટે અનિચ્છા અથવા વિરોધ.
ગરીબી ચક્ર	એક ચક્ર જ્યાં મર્યાદિત શિક્ષણ અને તકો પેઢીઓ સુધી ગરીબીને કાયમી બનાવે છે.
સામાજિક સમન્વય	સમુદાયમાં એકતા અને પરસ્પર સમર્થનની ભાવના.
અસરકારક મૂલ્યાંકન	હસ્તક્ષેપોની અસરનું મૂલ્યાંકન કરવું અને પ્રતિસાદ અને પરિણામોના આધારે ગોઠવણો કરવી.

4.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. સામાજિક કાર્ય પ્રેક્ટિસમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યનું પ્રાથમિક ધ્યેય શું છે?
 - A) પરંપરાગત ધોરણો જાળવવા
 - B) શહેરીકરણને પ્રોત્સાહન આપવું
 - C) ગ્રામીણ સમુદાયોને તેમના જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો કરીને સશક્તિકરણ કરવા
 - D) કૃષિ ઉત્પાદકતા વધારવા માટે
2. ગ્રામીણ ભારતમાં સામાજિક વંશવેલા માટે કયા પરિબળ મહત્વપૂર્ણ નિર્ણાયક છે?
 - A) શૈક્ષણિક સ્તર
 - B) જમીનની માલિકી
 - C) તકનીકી પ્રગતિ
 - D) ભૌગોલિક સ્થાન
3. ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામાન્ય રીતે લિંગભાવ ભૂમિકાઓને કેવી રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે?
 - A) પુરૂષો નિર્ણય લેવામાં અને સ્ત્રીઓ સંભાળની ભૂમિકામાં વ્યસ્ત રહે છે
 - B) પુરૂષો ઘરના કામમાં અને સ્ત્રીઓ ખેતીના કામમાં વ્યસ્ત રહે છે
 - C) બંને જાતિઓ તમામ જવાબદારીઓ સમાનરૂપે વહેંચે છે
 - D) મહિલાઓ આવક પેદા કરતી તમામ પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરે છે.
4. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સમાવિષ્ટ નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સામાજિક કાર્યકરો માટે નીચેનામાંથી કઈ વ્યૂહરચના આવશ્યક છે?
 - A) નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાઓમાંથી હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોને બાકાત રાખવું
 - B) સ્થાનિક શાસન અને સામુદાયિક આયોજન પ્રક્રિયાઓમાં હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોની સહભાગિતાને ટેકો આપવો
 - C) પરંપરાગત નેતૃત્વ માળખાને અવગણવું
 - D) સામુદાયિક સંસાધનોના ખાનગીકરણને પ્રોત્સાહિત કરવું

5. આબોહવા પરિવર્તન, બજારની વધઘટ અને જમીનના અધોગતિ માટે ગ્રામીણ જીવનનું કયું પાસું સૌથી વધુ સંવેદનશીલ છે? તે જણાવો.
 - A) સાંસ્કૃતિક વ્યવહાર
 - B) શૈક્ષણિક સિસ્ટમ્સ
 - C) કૃષિ પ્રવૃત્તિઓ
 - D) તકનીકી નવીનતાઓ
6. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં છોકરીઓને સામાન્ય રીતે કયા પડકારનો સામનો કરવો પડે છે જે તેમની શૈક્ષણિક સિદ્ધિને અસર કરે છે?
 - A) શિક્ષણમાં રસનો અભાવ
 - B) સાંસ્કૃતિક ધોરણો, પ્રારંભિક લગ્ન અને ઘરેલું જવાબદારીઓ
 - C) શૈક્ષણિક સંસાધનોની અતિશયતા
 - D) રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓ પર વધુ પડતું ધ્યાન
7. ગ્રામીણ ક્ષેત્રીય કાર્યમાં કયા પડકારમાં ભૌગોલિક રીતે અલગ સમુદાયો સુધી પહોંચવામાં મુશ્કેલીનો સમાવેશ થાય છે, ખાસ કરીને પ્રતિકૂળ હવામાન પરિસ્થિતિઓમાં. તે જણાવો.
 - A) સંસાધન અવરોધો
 - B) સાંસ્કૃતિક અવરોધો
 - C) ભૌગોલિક અલગતા
 - D) પરિવર્તન માટે પ્રતિકાર
8. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં આરોગ્ય અને સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપવામાં શિક્ષણ શું ભૂમિકા ભજવે છે?
 - A) તે મનોરંજન અને મનોરંજક પ્રવૃત્તિઓ પૂરી પાડે છે.
 - B) તે વ્યક્તિઓને સ્વચ્છતા, પોષજ અને રોગ નિવારણ વિશે શીખવે છે.
 - C) તે આર્થિક વિકાસ અને નાણાકીય સાક્ષરતા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.
 - D) તે વ્યક્તિઓને રાજકીય સક્રિયતામાં જોડાવામાં મદદ કરે છે.
9. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગરીબીનું ચક્ર તોડવામાં શિક્ષણ મુખ્યત્વે કેવી રીતે ફાળો આપે છે?
 - A) સામાજિક સંવાદિતા અને સંવાદિતાને પ્રોત્સાહન આપીને
 - B) વધુ સારી રોજગાર માટે વ્યક્તિઓને કૌશલ્યોથી સજ્જ કરીને
 - C) આરોગ્યસંભાળ સેવાઓની એક્સેસ પ્રદાન કરીને
 - D) પરંપરાગત ખેતી પદ્ધતિઓને પ્રોત્સાહન આપીને
10. નીચેનામાંથી કયો મહત્વનો શૈક્ષણિક પડકાર ગ્રામીણ વિસ્તારો દ્વારા સામનો કરવામાં આવે છે?
 - A) લાયકાત ધરાવતા શિક્ષકોની વધુ પડતી ઉપલબ્ધતા
 - B) શીખવાની સામગ્રીની વિપુલતા
 - C) અપૂરતી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર જેમ કે વર્ગખંડો અને સ્વચ્છતા સુવિધાઓ
 - D) અભ્યાસક્રમમાં સાંસ્કૃતિક વિવિધતા પર વધુ પડતો ભાર
11. એક એવી વ્યૂહરચના શું છે જે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સમાવિષ્ટ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવામાં મદદ કરી શકે?
 - A) સામાજિક સંવાદિતા અને સંવાદિતાને પ્રોત્સાહન આપીને
 - B) વધુ સારી રોજગાર માટે વ્યક્તિઓને કૌશલ્યોથી સજ્જ કરીને
 - C) આરોગ્યસંભાળ સેવાઓની એક્સેસ પ્રદાન કરીને
 - D) પરંપરાગત ખેતી પદ્ધતિઓને પ્રોત્સાહન આપીને

- A) બિન-ઔપચારિક શિક્ષણ કાર્યક્રમોની એક્સેસને મર્યાદિત કરવી
- B) પરામર્શ સેવાઓ પ્રદાન કરવી અને નબળા વિદ્યાર્થીઓ માટે વ્યક્તિગત શિક્ષણ યોજનાઓ બનાવવી
- C) નાના વર્ગના કદનું સંચાલન કરવા માટે શિક્ષકોની સંખ્યા ઘટાડવી
- D) સ્થાનિક સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓને એકીકૃત કર્યા વિના માત્ર પરંપરાગત વિષયો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું
12. સમાવિષ્ટ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે નીચેનામાંથી કયું સામાજિક કાર્યકર્તાઓ માટે નીતિની હિમાયતનું મુખ્ય ક્ષેત્ર છે?
- A) હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓના અધિકારોનું રક્ષણ કરતા કાયદા અને નિયમોનો અમલ કરવો
- B) ખર્ચ ઘટાડવા માટે ગ્રામીણ શાળાઓ માટે ભંડોળ ઘટાડવું
- C) શિક્ષકની તાલીમને પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ સુધી મર્યાદિત કરવી
- D) સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષોને ટાળવા માટે સમુદાયના જોડાણને નિરુત્સાહિત કરવું
13. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સમાવિષ્ટ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવામાં સામાજિક કાર્યકરો શું ભૂમિકા ભજવી શકે છે?
- A) પરંપરાગત માન્યતાઓ સાથેના સંઘર્ષને ટાળવા માટે સમુદાયની સંડોવણીને મર્યાદિત કરવી
- B) શૈક્ષણિક ખર્ચ બચાવવા શિક્ષકોની સંખ્યા ઘટાડવી
- C) શૈક્ષણિક તકોમાંથી હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોને બાકાત રાખવાની હિમાયત કરવી
- D) વિકલાંગ બાળકોના માતાપિતા માટે વર્કશોપ અને સહાયક જૂથોનું આયોજન કરવું

● તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. C) ગ્રામીણ સમુદાયોને તેમના જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો કરીને સશક્તિકરણ કરવા
2. B) જમીનની માલિકી
3. A) પુરૂષો નિર્ણય લેવામાં અને સ્ત્રીઓ સંભાળની ભૂમિકામાં વ્યસ્ત રહે છે
4. B) સ્થાનિક શાસન અને સામુદાયિક આયોજન પ્રક્રિયાઓમાં હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથોની સહભાગિતાને ટેકો આપવો
5. C) કૃષિ પ્રવૃત્તિઓ
6. B) સાંસ્કૃતિક ધોરણો, પ્રારંભિક લગ્ન અને ઘરેલું જવાબદારીઓ
7. D) ભૌગોલિક અલગતા
8. B) તે વ્યક્તિઓને સ્વચ્છતા, પોષણ અને રોગ નિવારણ વિશે શીખવે છે.
9. B) સારી રોજગાર માટે વ્યક્તિઓને કૌશલ્યથી સજ્જ કરીને
10. C) અપૂરતી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર જેમ કે વર્ગખંડો અને સ્વચ્છતા સુવિધાઓ
11. B) પરામર્શ સેવાઓ પ્રદાન કરવી અને નબળા વિદ્યાર્થીઓ માટે વ્યક્તિગત શિક્ષણ યોજનાઓ બનાવવી
12. A) હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓના અધિકારોનું રક્ષણ કરતા કાયદા અને નિયમોનો અમલ કરવો
13. D) વિકલાંગ બાળકોના માતાપિતા માટે વર્કશોપ અને સહાયક જૂથોનું આયોજન કરવું

● (સૈદ્ધાંતિક અને વ્યવહારુ)

1. ગ્રામીણ સમુદાયો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા મુખ્ય શૈક્ષણિક પડકારો શું છે અને આ પડકારો આ વિસ્તારોના સર્વાંગી વિકાસને કેવી રીતે અસર કરે છે?
2. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સાંસ્કૃતિક ધોરણો અને પ્રથાઓ શિક્ષણની અંકસેસને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે, ખાસ કરીને છોકરીઓ અને સીમાંત જૂથો માટે?
3. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સમાવિષ્ટ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવામાં સામાજિક કાર્યકરોની ભૂમિકાની ચર્ચા કરો. હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા તેઓ કઈ વ્યૂહરચનાઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે?
4. ગ્રામીણ સમુદાયોના સ્થાનિક સંદર્ભને વધુ સારી રીતે અનુરૂપ અભ્યાસક્રમ વિકાસને કેવી રીતે અનુકૂલિત કરી શકાય? શૈક્ષણિક પરિણામો સુધારવા માટે આ કેમ મહત્વનું છે?
5. સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં કુટુંબો અને સમુદાયોને કેવી રીતે જોડે છે તેનું વર્ણન કરો. સમાવિષ્ટ શિક્ષણ પહેલની સફળતા સુનિશ્ચિત કરવા તેઓ કયા ચોક્કસ પગલાં લઈ શકે છે?
6. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શાળાના ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરને સુધારવા માટે કેટલાંક વ્યવહારુ પગલાં લઈ શકાય છે અને સામાજિક કાર્યકરો આ સુધારાઓને કેવી રીતે સુવિધા આપી શકે છે?
7. શાળા-સમુદાયની ભાગીદારી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શૈક્ષણિક પરિણામોને કેવી રીતે વધારી શકે છે તે સમજાવો. આ ભાગીદારીમાં સામાજિક કાર્યકરો, શિક્ષકો અને સમુદાયના સભ્યો શું ભૂમિકા ભજવે છે?
8. સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સર્વસમાવેશક શિક્ષણને ટેકો આપતા નીતિ ફેરફારોની અસરકારક હિમાયત કેવી રીતે કરી શકે? તેઓએ કયા ચોક્કસ નીતિ ક્ષેત્રો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ?

4.11 સંદર્ભો

1. “ગ્રામ્ય શિક્ષણ: ગ્રામીણ શાળાઓમાં શિક્ષણ માટે આવશ્યક માર્ગદર્શિકા”
લેખકો: ચાર્લ્સ એચ. બી. મેકકાર્થી અને કારેન એલ. રોજર્સ
પ્રકાશક: રૂટલેજ
વર્ષ: 2017
વર્ણન: આ પુસ્તક ગ્રામીણ શિક્ષણમાં પડકારો અને તકોની વ્યાપક ઝાંખી પૂરી પાડે છે, આ સેટિંગ્સમાં કામ કરતા શિક્ષકો માટે વ્યવહારુ સલાહ આપે છે.
2. “શિક્ષણ અને ગ્રામીણ વિકાસ: વિકાસશીલ દેશોમાંથી આંતરદષ્ટિ”
સંપાદકો: જી.ડી. માયર્સ અને એસ. જે. ઈલિયટ
પ્રકાશક: સ્પ્રિંગર
વર્ષ: 2019
વર્ણન: આ સંપાદિત વોલ્યુમ વિવિધ વિકાસશીલ દેશોના કેસ સ્ટડી અને સંશોધન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને ગ્રામીણ વિકાસમાં શિક્ષણની ભૂમિકાની શોધ કરે છે.
3. “ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સામાજિક કાર્ય: સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર”
લેખક: વિલિયમ સી. હર્સ્ટ

પ્રકાશક: ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ

વર્ષ: 2020

વર્ણન: અસરકારક હસ્તક્ષેપ માટે અનન્ય પડકારો અને વ્યૂહરચનાઓને સંબોધતા, ગ્રામીણ સેટિંગ્સમાં સામાજિક કાર્ય પદ્ધતિઓનું વિગતવાર સંશોધન.

4. “ગ્રામીણ સમુદાય વિકાસ: વ્યૂહરચના અને વ્યવહાર”

લેખક: જેન એસ. એડમ્સ

પ્રકાશક: સેજ પબ્લિકેશન્સ

વર્ષ: 2018

5. “ગ્રામીણ સેટિંગ્સમાં સમાવિષ્ટ શિક્ષણ: પડકારો અને ઉકેલો”

લેખક: રિચાર્ડ એ. થોમ્પસન

પ્રકાશક: પાલગ્રેવ મેકમિલન

વર્ષ: 2021

6. “સામુદાયિક જોડાણ અને સશક્તિકરણ: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણને વધારવું”

લેખકો: લિન્ડા જી. કાર્લસન અને બ્રાયન જે. રોબર્ટ્સ

પ્રકાશક: રૂટલેજ

વર્ષ: 2022

વર્ણન: આ પુસ્તક સામુદાયિક જોડાણ વ્યૂહરચનાઓ અને ગ્રામીણ સમુદાયોમાં શૈક્ષણિક સુધારણા પર તેમની અસર પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, સામાજિક કાર્યકરો અને શિક્ષકો માટે વ્યવહાર અભિગમો પર ભાર મૂકે છે.

-: રૂપરેખા :-

5.0 હેતુઓ

5.1 પ્રસ્તાવના

5.2 ભૂમિ સમસ્યા અને ભૂમિ સમસ્યાના કારણો

5.3 શિક્ષણની અછત તેના કારણો અને બેરોજગારી

5.4 સ્વાસ્થ્ય સેવાઓનો અભાવ

5.5 ખેતીની મુશ્કેલીઓ

5.6 પાણી અને સ્વચ્છતાની સમસ્યાઓ

5.7 યાતાયાત અને બાંધકામની અછત

5.8 ગરીબી

5.9 મહિલાઓની અસ્થાયી સ્થિતિ

5.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

5.11 સારાંશ

5.12 ચાવીરૂપ શબ્દો

5.13 સ્વાધ્યાય લેખન

5.14 સંદર્ભ – સૂચિ

5.0 હેતુઓ

- વિદ્યાર્થીઓ ગ્રામીણ સમુદાયની સમજણ મેળવી શકશે.
- ગ્રામીણ સમુદાયની સમસ્યાઓ વિશે જાણકારી મેળવશે.
- વર્તમાનમા ગ્રામીણ સમુદાયની જે સમસ્યાઓ છે તેના વિશે વિદ્યાર્થી જાણકારી મેળવશે.
- ગ્રામીણ સમસ્યાઓ જેવી કે ભૂમિસમસ્યા, ગરીબી, બેરોજગારી જેવી સમસ્યાના કારણો વિશે માહિતી મેળવશે.

5.1 પ્રસ્તાવના

સને 1951ની વસ્તીગણતરીમાં ગામડાને સામાજિક કે વસવાટના એકમ (Unit of settlement) તરીકે નહીં ગણતાં વહીવટી એકમ ગણવામાં આવ્યું છે તેમજ વસ્તીના પ્રમાણને આધારે ગામડાનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓએ વ્યવસાય, જીવનરીતિ વગેરેના પાયા પર ગ્રામસમુદાયની સમજૂતી આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જ્યારે, અન્ય સમાજશાસ્ત્રીઓએ ગામડાને વસવાટના એકમ તરીકે વ્યાખ્યાબદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ આ વ્યાખ્યા ભારતનાં સર્વ ગામડાને પરિભાષિત કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે ભારતનાં કેટલાંક ગામડાં વસવાટના એકમ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવતાં નથી.

ગામડાંને વહીવટી એકમ તરીકે, મુખ્યત્વે ખેતી પર આધાર રાખતા સમુદાય તરીકે, અમુક વિશિષ્ટ જીવનરીતિ ધરાવતા લોકોના સમુદાય તરીકે કે વસવાટના એકમ તરીકે ઓળખાવવાથી ગ્રામસમુદાયનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થઈ શકતો નથી.

• વ્યાખ્યાઓ ;

શ્રીનિવાસ ભારતીય ગામડાની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવે છે કે, “ગામડું એ જ્ઞાતિ જેવા ભિન્ન ભિન્ન આડા સ્તરોનો બનેલો ઊભો એકમ છે.”

મજુમદાર ગામડાની જીવનશૈલી (Way of life)ને એક ખ્યાલ (Concept) તરીકે વર્ણવે છે.

પરંતુ આવી સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાથી ગ્રામસમુદાયનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ રજૂ કરી શકાતું નથી. ઉપરોક્ત સમજૂતી તેમજ ભારતના વિવિધ ગ્રામસમુદાયોના થયેલા અભ્યાસોને આધારે ભારતીય ગ્રામસમુદાયની વ્યાખ્યા કંઈક આ પ્રમાણે આપી શકાય :

‘ગામડું એ પ્રકૃતિની નિકટ વસતા તથા મુખ્યત્વે ખેતી ઉપર આધાર રાખતા વિશિષ્ટ જીવનશૈલી ધરાવતા લોકોનો બનેલો પ્રાથમિક સમુદાય છે કે જેમાં એક પ્રકારની એકવિધતા અને ઐક્ય હોય છે. આ સમુદાય સામાન્ય રીતે જ્ઞાતિ અને કૃષિ અર્થવ્યવસ્થાના પાયા પર સ્તરીકૃત થયેલો હોય છે, જેમાં સામાજિક ગતિશીલતા પ્રમાણમાં ઓછી જોવા મળે છે.

ગ્રામસમુદાયના લોકો પ્રકૃતિની અત્યંત નિકટના સંબંધમાં જીવન જીવે છે. તેમની આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન ખેતી છે. ખેતીની જમીન સાથે તે સતત સંપર્કમાં રહે છે. ખેતી માટે વરસાદ, સૂર્ય, વનસ્પતિ, પશુ, નદી, તળાવ, પવન વગેરે પ્રકૃતિનાં વિવિધ તત્ત્વો ઉપર ખેડૂતને આધાર રાખવો પડે છે. આથી તેની આજીવિકા માટે ઘણી અચોક્કસતા હોય છે. વાવણી માટે તે વરસાદ ઝંખતો હોય છે.

આ વ્યાખ્યાના સંદર્ભમાં તેમાંથી ફલિત થતાં લક્ષણોની ચર્ચા દ્વારા ભારતના વિભિન્ન પ્રાંતોના ગ્રામસમુદાયના અભ્યાસોને આધારે આપણે ભારતીય ગ્રામસમુદાયનું સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કરીશું.

5.2 ભૂમિસમસ્યા અને ભૂમિ સમસ્યાના કારણો

ભૂમિ સમસ્યાઓ એક પ્રકારની સામાજિક સમસ્યા છે. સામાજિક સમસ્યા એ સામાજિક પરિસ્થિતિ છે. આ પરિસ્થિતિ સમાજમાં અનિચ્છનીય ગણાતી હોય છે અને સમાજના નોંધપાત્ર સંખ્યાના લોકોના જીવન ઉપર તે વિપરીત અસર ઉપજાવે છે, તેથી આવી પરિસ્થિતિનું નિવારણ કરવાની જરૂર છે. તે અંગે સામૂહિક પગલાં દ્વારા કંઈક કરી શકાય તેમ છે તેવી માન્યતા પ્રવર્તતી હોય ત્યારે એવી પરિસ્થિતિને સામાજિક સમસ્યા કહેવાય. ભૂમિ- સમસ્યા એ એવી પરિસ્થિતિ છે જે ભારતીય સમાજમાં અનિચ્છનીય ગણાય છે અને સમાજના નોંધપાત્ર સંખ્યાના નાના ખેડૂતો, ગણોતિયા, ખેતમજૂરો વગેરેના જીવન ઉપર વિપરીત અસર ઉપજાવે છે. એટલે કે આવા લોકોનું શોષણ થાય છે. તેઓ અન્યાયનો ભોગ બને છે, ગરીબીની અવસ્થામાં રહેવા પામે છે. અસમાનતાભરી પરિસ્થિતિમાં જીવન જીવે છે તથા કેટલાક લોકશાહી અધિકારો ભોગવવા શક્તિમાન રહેતા નથી. આથી આવી પરિસ્થિતિનું નિવારણ કરવાનું ભારત સ્વતંત્ર થયું તે પહેલાંથી જરૂરી માનવામાં આવ્યું છે. કારણ કે આવી પરિસ્થિતિને અનિચ્છનીય માનવામાં આવી છે. આથી આવી પરિસ્થિતિનું નિવારણ કરવા સામૂહિક પગલાં લેવામાં

આવ્યાં છે. આવાં સામૂહિક પગલાંરૂપે ભૂમિસુધારણા કાનૂનો અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા, ભૂદાન ચળવળ શરૂ થવા પામી તેમજ ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા.

ગ્રામીણ સમુદાયોમાં આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન ભૂમિ અર્થાત્ ખેતીની જમીન છે.

• ભૂમિ સમસ્યાનાં કારણો (Causes of Land Problems)

અગાઉ વર્ણવેલી વિભિન્ન ભૂમિ સમસ્યાઓ માટે મુખ્યત્વે નીચે મુજબનાં કારણો જવાબદાર છે :

- (1) બ્રિટિશ સમયની જમીનદારી પ્રથા
- (2) બ્રિટિશ સરકારની કૃષિનીતિ
- (3) જ્ઞાતિપ્રથા
- (4) વસ્તીવૃદ્ધિ
- (5) જૂની શાહુકારી પ્રથા

ભૂમિ-સમસ્યાઓનાં ઉપરોક્ત કારણોની નીચે મુજબ સમજૂતી આપી શકાય :

(1) બ્રિટિશ સમયની જમીનદારી પ્રથા :

બ્રિટિશ સરકારે ભારતમાં રાજકીય અને આર્થિક હેતુ માટે જમીનદારી પ્રથા દાખલ કરી. આ પ્રથા દ્વારા જમીનદારનો જમીન ઉપર ખાનગી મિલકત તરીકેનો હક્ક સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો. બ્રિટિશ સરકારે કાયમી જમાબંધી નક્કી કરી. આથી જમીનદારે દર વર્ષે જમીન- મહેસૂલ તરીકે વાર્ષિક રકમ ભરવાની રહેતી. બ્રિટિશ ભારતનો એકંદરે 20 ટકા વિસ્તાર આ પ્રથા નીચે આવરી લેવામાં આવ્યો હતો. બીજી બાજુ બ્રિટિશ સરકારે હંગામી જમાબંધી પ્રથા દાખલ કરી. આ પ્રથા અનુસાર જમીનદારનો જમીન ઉપર ખાનગી મિલકત તરીકેનો હક્ક સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો. આ પ્રથામાં જમીનદારે મહેસૂલ તરીકે સરકારને ભરવાની વાર્ષિક રકમ અમુક નક્કી કરેલા સમય બાદ નવેસરથી નક્કી કરવામાં આવતી બ્રિટિશ ભારતનો એકંદર 20 ટકા વિસ્તાર આ પ્રથા નીચે આવરી લેવામાં આવ્યો હતો.

(2) બ્રિટિશ સરકારની કૃષિનીતિ :

ભારતમાં બ્રિટિશ સરકારની કૃષિનીતિ બાહ્ય દૃષ્ટિએ સુધારાલક્ષી હતી, પરંતુ આંતરિક રીતે તથા વ્યવહારમાં તે સંદિગ્ધ, દુર્લક્ષતાવાળી, અમલમાં મંદ અને શોષણાત્મક સ્વરૂપની હતી. ખેતસુધારણા પાછળ બ્રિટિશ સત્તાનાં આર્થિક હિતો સંતોષાય તેવી દૃષ્ટિ હતી. તે ભારતના રાષ્ટ્રીય હિતની યોજના વિનાની હતી. આવી નીતિ અનુગામી ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થશે. અઢારમી અને ઓગણીસમી સદી દરમ્યાન ભારતમાં ઘણા દુષ્કાળો પડ્યા. આથી ખેડૂતવર્ગમાં ગરીબીની સમસ્યા વિકટ બનવા લાગી. બ્રિટિશ સરકારે દુષ્કાળ કમિશન, સિંચાઈ કમિશન તથા સહકાર સમિતિની રચના કરી. આવાં કમિશનોએ અને સમિતિઓએ ખેતસુધારણા તથા ખેડૂતોની આબાદી માટે રચનાત્મક સૂચનો કર્યાં. ત્યારથી બ્રિટિશ સરકારે ભારતમાં ખેતીના પુનરુદ્ધારમાં રસ દાખવવા માંડ્યો. તેમાં ખેડૂતોના કલ્યાણની દૃષ્ટિ હોવા ઉપરાંત બ્રિટિશ સરકારનાં આર્થિક હિતોની જાળવણીની દૃષ્ટિ પણ હતી. ખાસ કરીને ભારતના કપાસના પાકની સુધારણા કરવા તથા ભારતમાં વિદેશી પાકોના અખતરા કરવા પ્રયત્નો કર્યાં.

(3) જ્ઞાતિપ્રથા :

ખેતીની જમીનની અસમાન વહેંચણી અને તેના કેન્દ્રકરણની સમસ્યાને જ્ઞાતિપ્રથા સાથે ગાઢ સંબંધ છે તે આપણે અગાઉ સામાજિક સ્તરીકરણના મુદ્દામાં જોઈ ગયા. પરંપરાગત રીતે ઊંચી ગણાતી જ્ઞાતિઓ હસ્તક જમીનનું કેન્દ્રીકરણ થયેલું છે. નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતો તથા ભૂમિહીન ખેતમજૂરો પરંપરાગત રીતે નિમ્ન જ્ઞાતિઓના છે. પરંપરાગત રીતે ઊંચી ગણાતી જ્ઞાતિઓ પ્રભાવી જ્ઞાતિ તરીકેનું સ્થાન પણ ધરાવતી હોય છે. તેઓ પોતાના ખેતરમાં જાતે ખેતી કરતા હોતા નથી, પરંતુ નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતો પાસે કે ભૂમિહીન ખેતમજૂરો પાસે ખેતીકામ કરાવતા હોય છે. તેઓ પોતાની પરંપરાગત સત્તાના જોરે કે સામાજિક-આર્થિક ઊંચા દરજ્જા અને પ્રતિષ્ઠાને લીધે આવા નબળા વર્ગનું એક યા બીજી રીતે શોષણ કરતા હોય છે. હાળીપ્રથા, ગણોતપ્રથા, સાથીપ્રથા, બંધવા મજૂરપ્રથા વગેરે તેનાં ઉદાહરણો છે. આ ઉપરાંત આ પ્રભાવી જ્ઞાતિઓ ભૂમિ સુધારણા કાનૂનો તથા ભૂમિ સુધારણા કાર્યક્રમોના લાભોથી આ નબળા વર્ગને વંચિત રાખવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે ભારતના ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ભૂમિ-સમસ્યાઓ અથવા તો આ કાર્યક્રમોના અમલમાં અવરોધરૂપ બનતા હોય છે. આમ, જ્ઞાતિપ્રથા ભૂમિસંબંધો સાથે અને ભૂમિ સમસ્યાઓ સાથે એવી રીતે સંકળાયેલી છે કે ભૂમિસંબંધોમાં સુધારણા કરવાનું તેમજ ભૂમિ-સમસ્યાઓ હલ કરવાનું મુશ્કેલ બને છે. અર્થાત્ ભૂમિ-સમસ્યાઓને ટકાવી રાખવામાં જ્ઞાતિપ્રથા મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. તેમજ જ્ઞાતિપ્રથા ભૂમિ સમસ્યાઓના નિવારણના માર્ગમાં અવરોધરૂપ બને છે.

(4) વસ્તીવૃદ્ધિ :

ખેતીની જમીનનો વિસ્તાર મર્યાદિત છે, જ્યારે ગ્રામીણ વસ્તી ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. ખેતકુટુંબ પાસે જે જમીન છે તે મર્યાદિત રહે છે, જ્યારે ખેતકુટુંબમાં સભ્યસંખ્યા વધતી જાય છે. નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતોનું પ્રમાણ વધુ છે. આવા ખેડૂતોના કુટુંબનું કદ વધતાં તેઓ વધુ ગરીબ બને છે, કારણ કે તેમની જમીન ઉપર કુટુંબનો બોજ વધે છે. લાંબે ગાળે આવાં કુટુંબો ખેતમજૂરમાં રૂપાંતર પામે છે. નાનાં અને મધ્યમ ખેતરોનું પ્રમાણ વધુ છે. ખેડૂત કુટુંબનું કદ વધવાની સાથે તેમની ખેતીની જમીનનાં નાના નાના ટુકડામાં વારસાગત ધોરણે વહેંચાતી જાય છે. આથી જમીનની ઉત્પાદકતા પણ ઘટતી જાય છે અને જમીન ઉપર વસ્તીનું ભારણ વધતું જાય છે. નીચી ઉત્પાદકતા નાના કૃષિ એકમો અને તેનું વધતું જતું પ્રમાણ ખેડૂતો અને ખેતમજૂરોની સમસ્યાને વધુ વિકટ બનાવે છે. ખેતમજૂરોનું વધતું જતું પ્રમાણ તેનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

પરંપરાગત ખેતી કૌટુંબિક વ્યવસાય રહ્યો છે, જેમાં કુટુંબના બધા સભ્યો ખેતીકામમાં રોકાયેલા રહે છે. તેમજ કુટુંબના વધતા જતા સભ્યો પણ ખેતીકામમાં રોકાતા જાય છે. આથી જમીન ઉપર વસ્તીનો બોજો વધે છે. બીજી બાજુ, કુટુંબની મર્યાદિત ખેતજમીન અમર્યાદિત રીતે ઉત્તરોત્તર વારસાગત ધોરણે વિભાજિત થતી જાય છે. આથી નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતોનું તથા ખેતમજૂરોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. સાથોસાથ તેમના પ્રશ્નો પણ વધતા જાય છે. આમ, ભૂમિ સમસ્યા માટે વસ્તીવૃદ્ધિ એક સહાયક પરિબળ છે.

(5) શાહુકારી પ્રથાનું સાતત્ય :

અગાઉ જોઈ ગયા તેમ બ્રિટિશ યુગમાં ગ્રામીણ સમુદાયોમાં શાહુકાર વર્ગનો ઉદભવ અને વિકાસ થયો. બ્રિટિશ યુગમાં શાહુકારી પ્રથા ઉપર મર્યાદિત નિયંત્રણ મૂકીને ખેડૂતો અને અન્ય દેવાદાર ગરીબોને

અમુક અંશે રક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવ્યું. સ્વતંત્ર ભારતમાં શાહુકાર ધારો શોષણ સામે દેવાદારને રક્ષણ પૂરું પાડે છે, પરંતુ ગરીબ દેવાદારો કાનૂની રક્ષણ મેળવવા અશક્તિમાન હોય છે. વ્યાપક ગરીબીને લીધે ગ્રામીણ સમુદાયોમાં જૂની શાહુકારી પ્રથા એક યા બીજા સ્વરૂપે ચાલુ રહેવા પામી છે. સ્થાનિક વેપારીઓ કે સમૃદ્ધ ખેડૂતો નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતોને તથા ખેતમજૂરોને ધિરાણ કરતા હોય છે. તેઓ ઊંચું વ્યાજ લેતા હોય છે અથવા તો ધિરાણના બદલામાં ખેતમજૂરીકામ કરાવતા હોય છે. હાળીપ્રથા તથા બંધવા મજૂરપ્રથા જૂની શાહુકારી પ્રથા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. નિર્વાહની જરૂરિયાત, આકસ્મિક જરૂરિયાત, લગ્ન, બીમારી, ગાય, બળદ કે ભેંસનું મૃત્યુ વગેરે કારણોસર નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતો, નિમ્ન મધ્યમ વર્ગના ખેડૂતો, ખેતમજૂરો સ્થાનિક શાહુકાર કે સમૃદ્ધ ખેડૂત પાસેથી ઊંચા દરે ધિરાણ મેળવતા હોય છે: તેઓ ધિરાણના બદલામાં પોતાનો શ્રમ વેચતા હોય છે.

ગ્રામીણ સમુદાયોની અનેક મુખ્ય સમસ્યાઓ છે, જે તેમના સમાજિક અને આર્થિક વિકાસમાં અવરોધરૂપ બની છે. નીચે કેટલીક મુખ્ય સમસ્યાઓનું વર્ણન છે:

5.3 શિક્ષણની અછત તેના કારણો અને બેરોજગારી

• શિક્ષણની અછત:

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણની સુવિધાઓનો અભાવ છે. ઘણી શાળાઓમાં પ્રાથમિક સુવિધાઓ, સંરચનાઓ અને ગુણવત્તાવાળા શિક્ષણનો અભાવ જોવા મળે છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં શિક્ષણની અછત એક મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો છે, જે દેશના વિકાસમાં મોટો અવરોધ સર્જી શકે છે. તેના કેટલાક મુખ્ય કારણો છે:

1. **આર્થિક મુશ્કેલીઓ:** ઘણા ગરીબ પરિવારોના બાળકોને શિક્ષણ મેળવવા બદલે તેમના જીવનને ટેકો આપવા માટે નોકરી કે ઘરકામમાં જોડાવું પડે છે. અને નાની ઉંમરના બાળકો ખેતીકામ, નાના બાળકોને સંભાળવું નાના ભાઈ બહેનો અભ્યાસ કરી શકે એટલા માટે થઈને પોતાની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોય તેથી અભ્યાસ છોડતા હોય છે. જે આર્થિક મુશ્કેલી એક શિક્ષણની અછતનું એક કારણ છે.
2. **શાળાઓની અભાવ:** ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગુણવત્તાવાળી શાળાઓની અભાવ છે. કેટલીક વાર શાળાઓ દૂર હોય છે, જે વિદ્યાર્થીઓ માટે વધારાનો અવરોધ છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં વસવાટ કરતાં લોકો મુખ્યત્વે કૃષિ સાથે સંકળાયેલ છે, તેથી બાળકો શાળા દૂર હોવાથી તેમજ પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ આગળ અભ્યાસ માટે જે ગ્રામીણ સમુદાયમાં આગળ શિક્ષણની સુવિધા અને શાળાઓનો અભાવ છે તે શિક્ષણ લેવાનું છોડી દેતા શિક્ષણમાં અછતની સમસ્યા સર્જાય છે.
3. **અભણતા અને જાગૃતિની ખોટ:** ગ્રામીણ સમુદાયમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી તે અંગેની જાગૃતિ કેળવાઈ હોતી નથી. ઘણીવાર પિતાઓ અને માતાઓ શિક્ષણના મહત્વને ઓળખતા નથી, તો અભ્યાસ કાર્ય આગળ વધુ ચાલે તો એમના કુટુંબની ભરણપોષણની સમસ્યાઓ થાય અને આ કારણે તેઓ તેમના બાળકોને શાળામાં મોકલતાં નથી.
4. **શિક્ષકની ખોટ :** ગ્રામીણ શાળાઓમાં શિક્ષકોની ઉણપ છે, જેથી કરીને શિક્ષણમાં અછત જોવા મળે છે અને ઘણી વાર કેટલીકવાર શિક્ષકો પણ ગ્રામીણ સમુદાયમાં નોકરી કરવા જવાનું પસંદ

કરતાં નથી જેથી કરીને ગ્રામીણ સમુદાયમાં શિક્ષકોની ખોટ પડતા ત્યાં શિક્ષણમાં અછત જોવા મળે છે.

5. સુવિધાઓની ઉણપ: ખૂબ જ શાળાઓમાં શૈક્ષિક માળખાકીય સુવિધાઓ નથી, જેમ કે નિમ્ન કક્ષાની, સ્વચ્છ પાણી અને સ્વચ્છતાની સુવિધાઓ, જે શિક્ષણમાં અવરોધ બની શકે છે.

આ સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે સરકાર અને સામાજિક સંસ્થાઓ દ્વારા શૈક્ષિક સુવિધાઓમાં સુધારો, જાગૃતિ અભિયાન અને ખાસ યોજના અમલમાં લાવવાની જરૂર છે.

• બેરોજગારી

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારની તકો ઓછી હોય છે, જેની અસર આર્થિક વિકાસ પર પડે છે. આનો પરિણામ એવા છે કે મોટા પ્રમાણમાં લોકો ખેતી કે શ્રમકાર્ય પર નિર્ભર રહે છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં બેરોજગારીની સમસ્યા સમાજના વિકાસ માટે મોટી ચિંતાનો વિષય બની રહે છે. ગામડાઓમાં યથાર્થમાં રોજગારીની તકો, શિક્ષણ અને તાલીમની ખામીઓ, ખેતી પર વધારે નિર્ભરતા અને મજૂરીના કૌશલ્યનો અભાવ જેવી સમસ્યાઓ ગ્રામીણ સમુદાયમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ વધારી રહી છે.

ગ્રામીણ સમુદાયમાં બેરોજગારીની સમસ્યા દેશના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે મોટી અડચણ છે. ઘણાં લોકો ખેતર સાથે જોડાયેલા હોય છે, પરંતુ કૃષિ ક્ષેત્રની મર્યાદિત તકો, સંસાધનોની અછત, અને ખેતીની જમીનના ટુકડા નાના થવાને કારણે તમામ લોકોને પુરતા રોજગાર મળે તે શક્ય નથી.

• ગ્રામીણ બેરોજગારીના મુખ્ય કારણો:

1. કૃષિ ઉપર વધારે નિર્ભરતા: ગામડાઓમાં મોટા ભાગના લોકો કૃષિ આધારિત રોજગાર પર નિર્ભર છે, પણ મોસમી ખેતી અને મર્યાદિત આવક લોકોને સંપૂર્ણ રોજગાર પૂરો પાડવામાં નિષ્ફળ જાય છે.
2. શિક્ષણ અને તાલીમનો અભાવ: અનેક ગામડાઓમાં ગુણવત્તાવાળી શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક તાલીમની સુવિધાઓની ઉણપ છે, જે લોકોમાં યોગ્ય કૌશલ્ય વિકસાવતી નથી અને રોજગારની તકો મર્યાદિત બનાવે છે.
3. ઉદ્યોગોની અછત: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઉદ્યોગો અને કારખાનાઓ ઓછા હોવાથી સ્થાનિક સ્તરે રોજગારીની તકો પણ ઓછી છે.
4. ખેતી માટે મર્યાદિત સંસાધનો: જેમ કે યોગ્ય જળસંચય, અદ્યતન ખેતી પદ્ધતિઓ અને મશીનરીની અછત, જે ખેતીમાં મર્યાદિત ઉત્પાદન અને નફામાં ઘટાડો કરે છે.
5. વસ્તીનો વધારો: વસ્તી વધતા, રોજગારીની તકો ઓછા લોકો સુધી મર્યાદિત રહે છે, અને આવી પરિસ્થિતિમાં લોકો મજૂરી શોધવા શહેર તરફ જવા મજબૂર થાય છે.

• ઉકેલ માટે પગલાં:

સરકાર દ્વારા રોજગારલક્ષી અભિયાનો, કાફ્ટ ટ્રેનિંગ, ઔદ્યોગિક વિકાસ, અને કૃષિ સુધારણા જેવા પ્રયાસો લેવામાં આવે તો આ સમસ્યામાં ઘટાડો શક્ય છે.

5.4 સ્વાસ્થ્ય સેવાઓનો અભાવ તેના કારણો :

ગ્રામીણ સમુદાયમાં સ્વાસ્થ્ય સેવાઓનો અભાવ ગામડાના લોકો માટે મોટી સમસ્યા છે, અને આ સમસ્યાનો સામનો કરવા માટે અસરકારક પગલાં લેવાની જરૂર છે. મુખ્ય કારણો અને સમસ્યાઓ છે, જેનાથી ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓ સત્વરે પ્રદાન કરવી મુશ્કેલ બની રહી છે.

• ગ્રામીણ સમુદાયમાં સ્વાસ્થ્ય સેવાઓના અભાવના મુખ્ય કારણો:

1. આરોગ્ય કેન્દ્રોની અછત: ઘણાં ગામડાઓમાં સરકારી આરોગ્ય કેન્દ્રો અને હોસ્પિટલોનું મર્યાદિત જાણું છે, જેથી લોકોને નિકટના આરોગ્ય કેન્દ્ર સુધી પહોંચવા માટે લાંબા અંતરે જવું પડે છે.
2. ડોક્ટર અને તબીબી સ્ટાફની અછત: ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ડોક્ટર્સ, નર્સ અને અન્ય તબીબી સ્ટાફ ઓછા હોવાથી લોકોને યોગ્ય સારવાર મળતી નથી, અને ઉપલબ્ધ તબીબી સેવાઓની ગુણવત્તા પણ ઘણી વખત બરાબર હોતી નથી.
3. મૂળભૂત સુવિધાઓનો અભાવ: આરોગ્ય સેવાઓ માટે જરૂરી મેડિકલ સાધનો, દવાઓ અને અન્ય સુવિધાઓ પણ પ્રમાણમાં ઓછા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે, જેનાથી તાત્કાલિક સારવારમાં વિલંબ થાય છે.
4. પ્રવૃત્તિ અને જાગૃતતાનો અભાવ: ગ્રામ્ય સમુદાયમાં સ્વાસ્થ્ય સંબંધી જાગૃતિનો અભાવ હોવાથી ઘણા લોકો લક્ષણોનું પ્રારંભિક નિદાન અથવા આરોગ્ય પ્રત્યે યોગ્ય ધ્યાન આપતા નથી.
5. આર્થિક મર્યાદાઓ: ઘણીવાર આર્થિક પરિસ્થિતિ કમજોરીને કારણે લોકો પાસે ખાનગી સારવાર માટે ખર્ચ કરવાનો વિકલ્પ પણ નથી, અને તેથી તેઓ સરકારી સેવાઓ પર જ નિર્ભર રહે છે.
6. ટ્રાન્સપોર્ટ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સમસ્યાઓ: કેટલાક ગામડાઓમાં રસ્તાઓ અને ટ્રાન્સપોર્ટેશનના અભાવને કારણે સમયસર આરોગ્ય સેવાઓ ન મળી શકતી હોવાના કારણે ગંભીર પરિસ્થિતિઓ ઉભી થાય છે.

• ઉકેલ માટે પગલાં:

1. ગ્રામીણ આરોગ્ય કેન્દ્રોનું સુધારણ: સરકારી આરોગ્ય કેન્દ્રોની સંખ્યા વધારી અને તબીબી સ્ટાફની ભરતીને પ્રોત્સાહિત કરવી.
2. મૂળભૂત તબીબી સાધનો અને દવાઓની ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત કરવી: તાત્કાલિક સારવાર માટે જરૂરી દવાઓ અને સાધનોના વ્યવસ્થિત પુરવઠાની વ્યવસ્થા કરવી.
3. જાગૃતિ અભિયાન ચલાવવું: આરોગ્ય શિક્ષણ અને સંચાલન દ્વારા સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ વધારવા માટે કાર્યક્રમો ચલાવવા, લોકોમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય જ્ઞાન વિકસાવવામાં મદદરૂપ બની શકે.
4. દૂરસ્થ મેડિકલ સેવાઓ (ટેલિમેડિસિન): આ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને દૂરસ્થ વિસ્તારોમાં તબીબી સલાહ સરળતાથી પૂરી પાડી શકાય છે.

આ પગલાં લઈને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આરોગ્ય સેવાઓની ઉપલબ્ધતા અને ગુણવત્તામાં સુધારો શક્ય છે, જેથી ગામડાના લોકોની તંદુરસ્તી વધારે સારી રીતે સાચવી શકાય.

5.5 ખેતીની મુશ્કેલીઓ :

ખેતીનો આધુનિક ટેકનોલોજી અને સાધનો સુધી ગ્રામ્ય ખેડૂતનું પહોંચવું મુશ્કેલ હોય છે. પૂરતી સિંચાઈની વ્યવસ્થા ન હોવી, કાયમી પાક નુકસાન, અને બજારમાં યોગ્ય કિંમત ન મળવી ખેતીને અનિષ્ટ બનાવે છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં ખેતી આજેય મુખ્ય જીવનજ્ઞાન છે, પરંતુ આધુનિક સમયમાં આ ક્ષેત્રે અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ છે. આ પડકારોનો સામનો કરવાથી કૃષિ ઉત્પાદન વધારીને ગ્રામ્ય અર્થતંત્રને મજબૂત બનાવવું શક્ય છે.

• ખેતીની મુખ્ય મુશ્કેલીઓ:

1. જલસંચય અને સિંચાઈનો અભાવ: અનેક ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સિંચાઈ માટે પૂરતા પાણીની સુવિધા નથી. વરસાદ પર મોટું નિર્ભરતા હોવાના કારણે પાકના ઉત્પાદનમાં અસ્થિરતા આવે છે.
2. આધુનિક ખેતી પદ્ધતિઓનો અભાવ: ઘણા ખેડૂતોએ આદ્યતન ટેકનોલોજી અને સાધનોનો ઉપયોગ કરવાની જરૂરી માહિતી મેળવી નથી, જેના કારણે તેઓ સાંસ્કૃતિક પદ્ધતિઓ પર નિર્ભર રહે છે, અને આ ઉપાયો ઓછી ઉપજ આપે છે.
3. મૂડીની અછત: ખેડૂતોને ખેતી માટે પૂરતું મૂડી વિતરણ મળતું નથી, અને ઘણીવાર તેઓને વ્યાજમાં ઊંચી કિંમતે લોન લેવી પડે છે, જેનાથી તેઓ આવકમાં ઘટાડો અનુભવતા હોય છે.
4. જૈવિક અને રાસાયણિક ખાતરની મર્યાદિત ઉપલબ્ધતા: ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પ્રાકૃતિક ખાતર અને જૈવિક ખેતી માટે જરૂરી સંસાધનોની અછત છે, અને અન્ય ખાતર ખરીદવા માટે પણ આર્થિક મર્યાદા છે.

• મુશ્કેલીઓના ઉકેલ:

1. જલસંચય અને સિંચાઈ સુવિધાઓમાં સુધારો: નદી અને કૂવા પર આધારિત સિંચાઈ સિસ્ટમોનું વિકાસ કરીને પાણીની સમસ્યાને હળવી કરી શકાય છે.
2. ટેકનોલોજી અને તાલીમ: ટેકનોલોજીના આધુનિક ઉપાયો, જેમ કે ડ્રિપ સિંચાઈ, સંવર્ધન પદ્ધતિઓ, અને ટ્રેક્ટર અને મશીનરીના ઉપયોગ માટે તાલીમ પૂરી પાડવી.
3. લોન અને સબસિડીમાં વધારો: કૃષિ સબસિડી અને ઓછા વ્યાજ પર લોન જેવી સહાય સાથે ખેડૂતોને મોલિયાની મદદ મળી શકે.
4. જૈવિક ખેતીને પ્રોત્સાહન: પ્રાકૃતિક ખાતર અને જૈવિક પાક ઉગાડવા માટેની તાલીમ અને મદદ, જે જમીનની ગુણવત્તામાં સુધારો કરી શકે છે.

આ બધા પગલાંથી ગ્રામીણ સમુદાયમાં ખેતી સંબંધિત મુશ્કેલીઓમાં ઘટાડો કરી, ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ અને ખેતી ક્ષેત્રનો વિકાસ શક્ય છે.

5.6 પાણી અને સ્વચ્છતાની સમસ્યાઓ:

શુદ્ધ પીવાના પાણીની અછત અને સ્વચ્છતા અંગેની જાગૃતાના અભાવને કારણે અનેક રોગો ફેલાય છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બાયોટ્રમ અને શૌચાલયની અસંખ્ય સમસ્યાઓ છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં પાણી અને સ્વચ્છતાની સમસ્યાઓ ખાસ કરીને સ્વાસ્થ્ય, આરોગ્ય અને ગુણવત્તાવાળા જીવન માટે મોટા

પડકારો ઉભા કરે છે. પૂરતું સ્વચ્છ પીવાનું પાણી અને સુવિધાજનક સ્વચ્છતા તંત્રોની અછતના કારણે ગામડાના લોકો સ્વાસ્થ્ય સંબંધી અનેક સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે.

• ગ્રામીણ સમુદાયમાં પાણી અને સ્વચ્છતાની મુખ્ય સમસ્યાઓ:

1. પીવાના સ્વચ્છ પાણીની અછત: ઘણાં ગામડાઓમાં સ્વચ્છ અને શુદ્ધ પાણી ઉપલબ્ધ નથી. નદીઓ, કૂવામાંથી પાણી મેળવવામાં આવે છે, જે પ્રાયઃ પ્રદૂષિત હોય છે. એથી પોટેશિયમ, લોખંડ જેવા ઝેરી તત્ત્વોની મિલાવટ પાણીમાં રહે છે.
2. સિંચાઈ માટે પાણીની અછત: કૃષિ માટે જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં સિંચાઈ માટે પૂરતા પાણીની ઉપલબ્ધતા નથી, જેના કારણે ખેતરમાં પેદાશની ક્ષમતા ઓછી રહે છે.
3. અપૂર્ણ સ્વચ્છતા સુવિધાઓ: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં હજી પણ ઘણાં પરિવારો પાસે ઘરમાં શૌચાલય નથી, જેના કારણે ખુલ્લામાં શૌચ જવું પડતું હોવાથી અનેક તંદુરસ્તી સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે.
4. પાણીના સંસાધનોનું પ્રદૂષણ: ઔદ્યોગિક કચરો, રસાયણ અને પ્લાસ્ટિકનો ઉપયોગ, અને નદી-તળાવના પ્રદૂષણના કારણે પાણીના સ્ત્રોતોમાંથી સ્વચ્છ પાણી મેળવવું મુશ્કેલ બની રહ્યું છે.
5. અજાણ અથવા અવગણના: પાણી અને સ્વચ્છતા વિશે જાણકારીનો અભાવ હોવાથી લોકો સ્વચ્છ પાણી, શૌચાલયનો ઉપયોગ અને સ્વચ્છતા વિશે જાગરૂકતા દાખવતા નથી, જેના કારણે બીમારીઓ ફેલાય છે.

• પાણી અને સ્વચ્છતા માટે ઉકેલ:

1. સુરક્ષિત પીવાનું પાણી પ્રદાન: સરકારી યોજનાઓ અંતર્ગત ગામડાઓમાં સસ્તા ફિલ્ટર, હેન્ડપંપ, પાણી શુદ્ધિકરણ પ્લાન્ટ જેવી સુવિધાઓની વ્યવસ્થા કરવી.
2. વોટર હાર્વેસ્ટિંગ (જળસંચય): ગામડાઓમાં વરસાદના પાણીનું સંગ્રહણ અને પુનઃપ્રાપ્તિ માટે સાધનો સ્થાપિત કરવા, જેથી પાણીની અછતમાંથી મોકળું થવામાં મદદ મળી શકે.
3. શૌચાલય સુવિધાઓમાં સુધારો: સરકારી પ્રોત્સાહનથી ઘરે-ઘરે શૌચાલય બાંધવા માટે સહાય પૂરી પાડવી અને ખુલ્લામાં શૌચ જવાનું ટાળવું.
4. જાગરૂકતા અભિયાન: ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં લોકોમાં સ્વચ્છ પાણી, સિનિટેશન અને હાઈજીન વિશે જાગૃત બનાવવા માટે શાળા, આરોગ્ય કેન્દ્રો, અને પંચાયતો દ્વારા અભિયાન ચલાવવું.
5. જળ સંસાધનોનું સંરક્ષણ: પ્રાકૃતિક પાણીના સ્ત્રોતોને પ્રદૂષણમુક્ત રાખવા માટે સમજણ ફેલાવવી અને યોગ્ય નિયંત્રણો લાગુ કરવા.

આ તમામ ઉપાયોનો અમલ કરીને ગ્રામ્ય સમુદાયમાં પાણી અને સ્વચ્છતા સુવિધાઓમાં સુધારો કરીને લોકોનું આરોગ્ય અને જીવનશૈલી સુધારી શકાય.

5.7 યાતાયાત અને બાંધકામની અછત:

ઘણી જગ્યાએ યોગ્ય માર્ગો, વાહનવ્યવસ્થા, અને વિજળી જેવી સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ નથી, જે ગ્રામ્ય વિકાસમાં અવરોધરૂપ છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં યાતાયાત અને બાંધકામની સમસ્યાઓ વિસ્તારોના વિકાસમાં મોટા અવરોધ રૂપ બની છે. ગામડાઓમાં રસ્તા, પુલો અને પરિવહનની મર્યાદિત સુવિધાઓના કારણે યાતાયાતમાં મુશ્કેલી પડે છે, જેનાથી ગ્રામ્ય વિકાસ પ્રભાવિત થાય છે.

1. રસ્તાઓની ખરાબ સ્થિતિ: ઘણા ગામડાઓમાં કચ્છા રસ્તા છે કે જેમાં પાવડ, ગટરો કે પથ્થર ભરવામાં આવ્યા નથી, જેનાથી વરસાદમાં રસ્તાઓ ખાડામાં ફેરવાઈ જાય છે. નાદુરસ્ત માર્ગ વ્યવસ્થાથી વાહનવ્યવહાર મુશ્કેલ બને છે.
2. વાહનવ્યવહાર સુવિધાની અછત: શહેરોની તુલનામાં ગામડાઓમાં સરકારી બસ, પ્રાઈવેટ વાહનો કે અન્ય પરિવહન સગવડ મર્યાદિત છે, જેના કારણે લોકોનું વ્યવસાય, શિક્ષણ, અને આરોગ્ય કેન્દ્ર સુધી પહોંચી શકવું મુશ્કેલ બને છે.
3. મુખ્ય માર્ગના જોડાણનો અભાવ: ઘણા ગામડાઓના મુખ્ય હાઈવે અથવા નિક્ટના શહેરો સાથે જોડાણ સારું નથી, જેના કારણે અવરજવર માટે સમય અને ખર્ચ વધે છે.
4. બાંધકામ અને નિર્ધારિત રચનાનો અભાવ: ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પાણીની નિકાસ માટે ગટરો, પુલો અને અન્ય બાંધકામનો અભાવ છે, જેના કારણે વરસાદમાં પાણી ભરાઈને પરિવહન અટવાય છે.
5. સાંસ્કૃતિક અને પર્યટન સ્થળોની પ્રાપ્યતામાં મુશ્કેલીઓ: ઘણા વારસો સ્થાનોએ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં મુશ્કેલાઈથી પહોંચી શકાય છે, જેથી પર્યટન વિકાસ માટેની તકો મર્યાદિત થાય છે.

• ઉકેલો:

1. માર્ગ સુધારણા અને જોડાણ: ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પક્કા રસ્તા બનાવવાં અને મુખ્ય શહેરો અથવા હાઈવે સાથે જોડાણ માટે નવા રસ્તા વિકસાવવાં.
2. સરકારી ટ્રાન્સપોર્ટેશન વધારવું: ગામડાઓમાં સરકારી બસો અને લોકલ પરિવહન વધારીને યાતાયાતની ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત કરવી.
3. પુલો અને નિકાસ સુવિધાઓ: ખાસ કરીને બેઝ ગટર, નદી ઉપર પુલ, અને પાણીની નિકાસ માટે પાઈપલાઈન બાંધકામથી સમસ્યાઓમાં ઘટાડો થશે.
4. પર્યટન માટે સગવડ: વારસો અને પર્યટન સ્થળો સુધી પહોંચવું સરળ બનાવવામાં રાજ્ય સરકારો દ્વારા રૂટો પર માર્ગો અને અન્ય સુવિધાઓ વિકસાવવી.

આ પગલાંથી ગામડાઓના લોકો માટે વ્યવહાર અને જીવનશૈલીમાં સુધારો થાય, તેમજ આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ મજબૂત બનાવવામાં મદદ મળે.

5.8 ગરીબી:

ગરીબી એ સૌથી મોટી સમસ્યાઓમાંની એક છે. આર્થિક સ્ત્રોતો, જીવન જાગૃક્તા અને પુરવઠાની અનિયમિતતાઓને કારણે લોકો પ્રાથમિક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવામાં નિષ્ફળ થાય છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં ગરીબી દેશના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસમાં એક મોટો અવરોધ છે. આ ગરીબીનું મુખ્ય કારણ મર્યાદિત આવક, રોજગારીના ઓછી તકો અને આધુનિક સંસાધનોનો અભાવ છે. ગામડાના લોકોની આર્થિક સ્થિતિને મજબૂત કરવા માટે ગરીબી નિવારણ એ મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન છે.

• ગ્રામીણ ગરીબીના મુખ્ય કારણો:

1. રોજગારીની મર્યાદિત તકો: ગામડાઓમાં રોજગારીનાં સાધનો મર્યાદિત છે અને મોટાભાગના લોકો કૃષિ ઉપર નિર્ભર રહે છે, જેનાથી સીઝનલ રોજગારી મલે છે અને ઉચિત આવક થતી નથી.

2. શિક્ષણ અને કૌશલ્યનો અભાવ: ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ગુણવત્તાવાળા શિક્ષણની અછત અને વ્યાવસાયિક તાલીમ ન મળવાના કારણે લોકોમાં કૌશલ્ય વિકસિત નથી થતું, જેના કારણે તેમને સારા રોજગારની તકો મળતી નથી.
3. આધુનિક ટેકનોલોજી અને ખેતી પદ્ધતિઓનો અભાવ: ખેડૂતોએ વધુ પડતી જૂની પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, જેનાથી પાકનું ઉત્પાદન ઓછું થાય છે અને આવક મર્યાદિત રહે છે.
4. મૌસમી પરિસ્થિતિઓ અને કુદરતી આપત્તિ: વરસાદની અનિશ્ચિતતા, સૂકો, પૂરની પરિસ્થિતિઓ અને કુદરતી આપત્તિઓ ખેતીને નુકસાન પહોંચાડે છે, જેનાથી ખેડૂતોને આર્થિક નુકસાન થાય છે.
5. લોન અને આર્થિક મર્યાદાઓ: ઘણા ખેડૂતો અને ગ્રામ્ય સમુદાયના લોકો પાસે મર્યાદિત મૂડી છે, અને તેઓ ઊંચા વ્યાજે લોન લેતા હોય છે, જેનાથી કરજ બોજ વધારે થાય છે અને ગરીબીમાં વધારો થાય છે.
6. આધારભૂત સુવિધાઓનો અભાવ: સારું આરોગ્ય, માર્ગ, વીજળી, અને પાણી જેવી જરૂરી સેવાઓમાં ઉણપ હોવાથી જીવનશૈલીમાં ઘટાડો રહે છે.
7. ગ્રામીણ સમુદાયમાં ગરીબી દૂર કરવા માટે ઘણી સરકારી યોજનાઓ અને પગલાં લેવામાં આવી રહ્યા છે, પરંતુ સાથે સાથે કેટલાક વ્યાવહારિક ઉકેલો પણ મહત્વપૂર્ણ છે, જે લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી શકે. નીચે કેટલાક મુખ્ય ઉકેલો છે:
 1. રોજગારી સર્જન અને કૌશલ્ય વિકાસ: ગામડાઓમાં કૌશલ્ય વિકાસ કેન્દ્રો અને તાલીમ કાર્યક્રમો શરૂ કરવાથી લોકોમાં વિવિધ વ્યાવસાયિક કૌશલ્ય વિકસાવી શકાય છે, જેમ કે હસ્તકલા, શિલ્પ, બાંધકામ કૌશલ્ય, અને મશીન ઉપકરણોનું સંચાલન. આ કુશળતા સાથે લોકો નવા રોજગાર મેળવી શકે છે.
 2. શિક્ષણ અને જાગરૂકતા વધારવી: ગ્રામ્ય સમુદાયમાં શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવી જરૂરી છે, જેથી બાળકોમાં શૈક્ષણિક પાયાની મજબૂતી થાય અને ભવિષ્યમાં તેઓ વધુ સારી નોકરીઓ મેળવી શકે. સાથે જ મહિલાઓ અને પુખ્ત વયના લોકો માટે સાક્ષરતા અભિયાન ચલાવીને તેમને પણ શિક્ષિત બનાવવું જોઈએ.
 3. કૃષિમાં આધુનિક ટેકનોલોજી અને પદ્ધતિઓનો સમાવેશ: ગામડાઓમાં ખેતીના આધુનિક ઉપાયો જેમ કે ડ્રિપ સિંચાઈ, ફર્ટિલાઈઝર મેનેજમેન્ટ, હાઈબ્રિડ બીજ, અને મશીનરીનો ઉપયોગ પ્રોત્સાહિત કરવો, જેથી પાકની ઉપજમાં વધારો થાય અને ખેડૂતોની આવક વધે.
 4. માર્ગ અને વાહન વ્યવસ્થા સુધારવી: સારી માર્ગ વ્યવસ્થા અને યાતાયાતની સુવિધાઓ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ઉપલબ્ધ કરાવી શકાય, જેથી લોકો કામના સ્થળ, બજાર, આરોગ્ય કેન્દ્રો અને શિક્ષણ સંસ્થાઓ સુધી પહોંચે.
 5. ઋણ સુવિધાઓ સરળ બનાવવી: સરકાર દ્વારા નાના ઉદ્યોગો માટે સબસિડીવાળી લોન, સહકાર બંકો અને પોર્ટેબલ લોન યોજનાઓની શરૂઆત કરીને લોકોને લોનની સહાય પૂરી પાડવી, જેથી વ્યાજના વધુ બોજ વગર સ્વરોજગાર શરૂ કરી શકે.
 6. મહિલા સશક્તિકરણ: મહિલાઓને સ્વ-સહાય જૂથો અને નાના ઉદ્યોગોમાં જોડીને આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર બનાવવા, જેથી પરિવારના આવકના સ્ત્રોતમાં વધારો થાય.
 7. મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામિણ રોજગાર ગેરંટી યોજના (MGNREGA): આ યોજના હેઠળ ગામડાંઓમાં સ્થાનિક સ્તરે રોજગાર ઉપલબ્ધ કરાવવો, જેથી દરેકને ઓછામાં ઓછું મર્યાદિત રોજગાર મળી શકે.

8. સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય સુવિધાઓમાં સુધારો: આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરવી, જેથી લોકો આરોગ્યમાં સુધારો થઈ શકે અને તેમનો આર્થિક બોજ ઘટી શકે.
9. પર્યટન અને હસ્તકલા વિકાસ: ગામડાંના પર્યટન સ્થળો અને હસ્તકલા વિકસાવીને પર્યટકોને આકર્ષવા, જેનાથી સ્થાનિક લોકોને નવો રોજગાર મળી શકે.

આ તમામ ઉપાયો ગ્રામીણ ગરીબીને હળવી કરવા માટે એક વ્યાપક દિશામાં માર્ગદર્શન આપે છે.

5.9 મહિલાઓની અસ્થિર સ્થિતિ:

સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણ, આરોગ્ય, અને રોજગારની તકો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ખાસ કરીને ઓછી છે. તેમના માટે આર્થિક સશક્તિકરણ અને સ્વતંત્રતા હજી પણ ચિંતાનો વિષય છે. આ સમસ્યાઓને દૂર કરવા માટે સરકાર અને બિનસરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા વિવિધ કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ ચલાવવામાં આવી રહી છે, પણ હજી પણ સુધારો માટે ઘણું કાર્ય બાકી છે.

ગ્રામીણ સમુદાયમાં મહિલાઓની અસ્થિર સ્થિતિ સમાજના વિકાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ અવરોધ છે. આ વિસ્તારમાં મહિલાઓને રોજિંદા જીવનમાં વિવિધ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે, જેમ કે શૈક્ષણિક મર્યાદાઓ, આર્થિક અસ્થિરતા, આરોગ્ય સંભાળનો અભાવ અને સામાજિક પરિબંધો.

• મહિલાઓની અસ્થિર સ્થિતિના મુખ્ય કારણો:

1. શિક્ષણની અછત: ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં મહિલાઓને યોગ્ય શિક્ષણ મળતું નથી. એમાંથી ઘણીવાર લાયકાત અને અશક્તિનો ભાવ તેમને સમાજમાં પોતાની ઓળખ માટે અવરોધરૂપ બને છે.
2. આર્થિક સ્વતંત્રતા અને રોજગારની મર્યાદાઓ: મહિલાઓને આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર બનાવવામાં અવરોધો છે. અણઉપજના કૌશલ્ય, કામના સીમિત વિકલ્પો, અને સમુદાયમાં માનસિક અવરોધો તેમને આત્મનિર્ભરતા તરફ જવા દેતા નથી.
3. સામાજિક પ્રતિકૂળતાઓ અને માનસિક અભિગમ: સમાજમાં સ્ત્રી માટે નકારાત્મક માનસિકતા અને પેઢીની જૂની પરંપરાઓના કારણે મહિલાઓને અયોગ્ય રીતે નિરોધવામાં આવે છે. આને કારણે મહિલાઓને પોતાનું સ્થળ પ્રભાવશાળી રીતે સ્થાપિત કરવા માટે સીમિતતા ભોગવવી પડે છે.
4. આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાની અછત: મહિલાઓના આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાને ઉપેક્ષિત કરવામાં આવે છે, ખાસ કરીને ગર્ભાવસ્થા અને માતૃત્વ સમયગાળા દરમિયાન. આ સમસ્યા આર્થિક બોજ વધારવા ઉપરાંત સ્વાસ્થ્ય માટે પણ જોખમરૂપ છે.
5. ગૃહકર્તવ્ય પર આધાર: સામાન્ય રીતે મહિલાઓ ઘરના કામ, બાળકોની સંભાળ અને વૃદ્ધોની દેખરેખ માટે મર્યાદિત રહે છે, જેના કારણે તેમની કારકિર્દીના વિકલ્પો ખૂબ જ ઓછા છે.

• મહિલાઓની અસ્થિર સ્થિતિ સુધારવા માટેના ઉપાયો:

1. શૈક્ષણિક સુધારો: ગ્રામ્ય સ્તરે મહિલાઓ માટે શિક્ષણની સુવિધાઓ વધારી શકાય છે અને લોક જાગૃતિ અભિયાન દ્વારા વાલીઓને તેમની દીકરીઓને શાળામાં ભણવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકાય છે.

2. કૌશલ્ય વિકાસ અને સ્વરોજગાર: કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમો અને મહિલાઓ માટે ઘરઘર નોકરી યોજના દ્વારા સ્વતંત્રતાની ફળતી તકો પૂરી પાડવી. સહયોગ, લોન અને સબસિડી સહિતનું સહાય દ્વારા મહિલાઓ નાના ઉદ્યોગો શરૂ કરી શકે છે.
3. મહિલા આરોગ્ય માટે ખાસ સેવા કેન્દ્રો: આરોગ્ય અને વિશેષત્વે માતૃત્વ આરોગ્ય સુવિધાઓ સહિત મહિલા આરોગ્ય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું.
4. જાગૃતિ અભિયાન: સમાજમાં મહિલાઓની સશક્તિ પર જાગૃતિ લાવવા માટે શાળા, પંચાયત, અને આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં સક્ષમ મહિલા ગ્રુપ અને સશક્તિકરણ અભિયાન ચલાવવું.
5. કાયદાકીય સુરક્ષા: મહિલાઓના અધિકારોની રક્ષા માટે કાયદાકીય જાગૃતતા અભિયાન અને આદેશોની પુષ્ટિથી મહિલાઓ સુરક્ષિત અનુભવી શકે.
6. સામાજિક માન્યતાઓ અને મનોવૃત્તિમાં પરિવર્તન: સમાજમાં મહિલાઓ પ્રત્યેના દ્રષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન લાવવા માટે સહકાર અને શિક્ષણ દ્વારા સમાજમાં લિંગ સમાનતાની ભાવના જાગૃત કરવી.

આ ઉકેલો અમલમાં મૂકવાથી ગ્રામીણ સ્તરે મહિલાઓ માટે સશક્ત અને સ્થિર ભવિષ્ય બનાવવા સહાય થઈ શકે, અને તેઓ સમાજમાં આત્મવિશ્વાસ સાથે જીવવાની યોગ્યતા મેળવી શકે.

5.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

1. _____ વિદ્વાન ગામડાની જીવનશૈલીને એક ખ્યાલ તરીકે વર્ણવે છે ?
 (A) મજુમદાર (B) શ્રીનિવાસ
 (C) દુબે (D) મેરીયટ
2. ભૂમિ સમસ્યાના કેટલા કારણો છે ?
 (A) 3 (B) 4
 (C) 5 (D) 7
3. ખેતીની મુશ્કેલીઓ કેટલી છે ?
 (A) 4 (B) 3
 (C) 5 (D) 2

5.11 સારાંશ

ગ્રામીણ સમુદાયની મુખ્ય સમસ્યાઓમાં મુખ્યત્વે ભૂમિ સમસ્યા, શિક્ષણની અછત, બેરોજગારી, ગરીબી, સ્વાસ્થ્ય અંગેની સમસ્યાઓ અને ખેતીની મુશ્કેલીઓ જેવી કે સિંચાઈને લગતા પ્રશ્નો યાતાયાતના પ્રશ્નો અને બાંધકામને લગતા પ્રશ્નોમાં તેના કારણો તેમજ તેમના ઉકેલોની વિગતે સમજૂતી આપીને ગ્રામીણ સમુદાયમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ક્યા છે ? તે અંગેની વિગતે ચર્ચા કરીને તેના ઉકેલો તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે. મહિલાઓની સા, સામાજિક અને કાનૂની બંને વાસ્તવિકતાઓ તપાસી છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં પરિવર્તન આવતા વર્તમાનમાં તેમની સમસ્યાનું સ્વરૂપ પણ બદલાયેલ જોવા મળે છે.

- તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

(A) મજુમદાર

(B) 5

5.12 ચાવીરૂપ શબ્દો :

- બેરોજગારી : રોજગારથી વંચિત રહેતી વ્યક્તિ
શાહુકારી પ્રથા : બ્રિટીશયુગમાં ઉદ્ભવેલ શાહુકાર વર્ગ
વસ્તી વૃદ્ધિ : સતત વસ્તીમાં થતો વધારો
જીવનશૈલી : જીવન જીવવાની રીત
-

5.13 સ્વાધ્યાય લેખન

1. ભૂમિ સમસ્યાનો અર્થ આપી ભૂમિ સમસ્યાના કારણો જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

2. શિક્ષણની અછત અને તેના કારણો અંગે ચર્ચા કરો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

3. ગ્રામીણ ગરીબીના કારણો જણાવી તેના ઉકેલો જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

4. મહિલાઓની અસ્થિર સ્થિતિના કારણો અને ઉકેલો જણાવો.

.....

-: રૂપરેખા :-

- 6.1 પ્રસ્તાવના
- 6.2 ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યના હેતુઓ
- 6.3 ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યની પ્રક્રિયા
- 6.4 દૈનિક અહેવાલ લેખનનું માળખું
- 6.5 દૈનિક અહેવાલ લેખનની સમજૂતી
- 6.6 સત્રાંત અહેવાલના મુદ્દા
- 6.7 સત્રાંત અહેવાલની વિગતવાર સમજૂતી
- 6.8 ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યના બીજા સત્રની પ્રવૃત્તિઓ
- 6.9 ઉપસંહાર
- 6.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 6.11 ચાવી રૂપ શબ્દો
- 6.12 સ્વાધ્યાય
- 6.13 સંદર્ભ ગ્રંથો

6.1 પ્રસ્તાવના

ક્ષેત્રકાર્ય એ સમાજકાર્ય શિક્ષણનો અગત્યનો ભાગ છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યમાં ગામડું એ વિદ્યાર્થી માટે પ્રયોગશાળા છે. વર્ગખંડમાં શીખેલ સૈધાંતિક બાબતોનું પ્રેક્ટીસ કરવા માટે વિદ્યાર્થીએ ક્ષેત્રકાર્ય કરવા ગામડામાં જવું અનિવાર્ય છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન વિદ્યાર્થી લોક સંપર્ક, ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ સંબંધ સ્થાપન, સ્થાનિક સંસાધનો મેળવવા, કાર્યક્રમો આયોજિત કરવા, પ્રત્યાયન, વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાયની સમસ્યાઓનું સમાજકાર્યની વિવિધ પદ્ધતિઓના જ્ઞાન દ્વારા નિવારણ કરવું. વગેરે જેવી બાબતો શીખે છે. પ્રથમ સત્રમાં સમાજકાર્યના સૈધાંતિક જ્ઞાનની સમજ મેળવવાનો ઉદ્દેશ્ય હોય છે, જ્યારે બીજા સત્રમાં સૈધાંતિક જ્ઞાનના ઉપયોગ દ્વારા વ્યક્તિ, જૂથ કે સમુદાયને સામાજિક, આર્થિક, મનો-સામાજિક વગેરે સમસ્યાઓના નિવારણ માટે પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

6.2 ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યના હેતુઓ

દિલ્હી યુનિવર્સિટી સંલગ્ન દિલ્હી સ્કૂલ ઓફ સોશ્યલ વર્ક દ્વારા 16 થી 19 માર્ચ 1981માં આયોજિત ફિલ્ડવર્ક ઈન સોશ્યલ વર્ક એજ્યુકેશન (સમાજકાર્ય શિક્ષણમાં ક્ષેત્રકાર્ય) વિષય પરના ફેકલ્ટી ડેવલોપમેન્ટ પ્રોગ્રામમાં ક્ષેત્રકાર્ય તાલીમ માટેના નીચેના ચોક્કસ હેતુઓ નિર્ધારિત કરવામાં આવેલા છે.

1. જ્ઞાન, કુશળતા અને વલણોના સંદર્ભમાં વ્યાવસાયિક વૃદ્ધિ માટે સુપરવાઈઝરના માર્ગદર્શન હેઠળ આંતરક્રિયાના માધ્યમથી જીવનની સ્થિતિઓ સાથે હેતુપૂર્ણ શીખવાનો અનુભવ પૂરો પાડવો.
2. જ્ઞાન, કુશળતા અને વલણના સંદર્ભમાં વ્યાવસાયિક વૃદ્ધિ માટે વિદ્યાર્થીઓના વલણોનો વિકાસ કરવો.
3. સમાજકાર્યની પદ્ધતિઓના ઉપયોગ અને સંસ્થાકીય કાર્ય દ્વારા જરૂરિયાતમંદોને સહાયતા પૂરી પાડવા માટે જરૂરી કુશળતાઓનો વિદ્યાર્થીમાં વિકાસ કરવો.
4. વિદ્યાર્થીની સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનની પ્રેક્ટિસ સાથે અનુભવોની અને સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન સાથે અનુબંધ જોડાણ કરવાની ક્ષમતાને મજબૂત બનાવવી.

મૂળભૂત રીતે સમાજકાર્ય ક્ષેત્રકાર્ય તાલીમનું હાર્દ સમાજકાર્ય શિક્ષણ અને સેવાના હેતુઓ પર આધારિત છે. જે જ્ઞાન, કુશળતા અને વલણો સાથે સંબંધિત છે. ક્ષેત્રકાર્યના અનુભવના માધ્યમથી વિદ્યાર્થીઓને નીચેની બાબતો શીખવા મળે છે.

- સહાયતા-મદદ અને પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં ભાગીદારી.
- પોતાના અને બીજાઓને માટે હકારાત્મક વલણોનો વિકાસ
- ટીમવર્ક આયોજન અને સંગઠનની કુશળતાનો વિકાસ.
- કટોકટીની સ્થિતિઓમાં ખભેખભા મિલાવીને જવાબદારી નિભાવવાનો અનુભવ

મોટેભાગે BSW કરનાર વિદ્યાર્થીને સમાજકાર્ય વિશે કોઈપણ સ્પષ્ટતા હોતી નથી, તેવી જ રીતે MSW માં પ્રવેશ મેળવનાર વિદ્યાર્થી પણ આર્ટ્સ, કોમર્સ, સાયન્સ, એન્જનીયરીંગ, કે અન્ય કોઈ વિદ્યાશાખાના વિષયો ભણીને આવે છે ત્યારે તેને સમાજકાર્યના વ્યાવસાયિક જ્ઞાન વિશે કોઈ ખ્યાલ હોતો નથી. સમાજકાર્યના અભ્યાસક્રમ દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓને વર્ગખંડમાં સમાજકાર્યની જે વ્યાવસાયિક તાલીમ આપવામાં આવે છે તેની પ્રેક્ટીસ કરવી જરૂરી બની રહે છે તેથી સમાજકાર્યના અભ્યાસક્રમ દરમ્યાન મોટેભાગે પ્રથમ વર્ષ એટલે કે પહેલા અને બીજા સત્ર દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય સાથે જોડવામાં આવે છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યના હેતુઓ દ્વારા ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યની વધુ સ્પષ્ટતા મેળવવાનો પ્રયાસ કરીએ

- ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન ગામડાના સ્થાનિક લોકો સાથે સંબંધ સ્થાપન કરતા શીખવું.
- ગામના આગેવાનોની ઓળખ કરવી અને તેમની સાથે ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ સંબંધ સ્થાપન કરવો.
- ગામના સ્થાનિક સંસાધનોની ઓળખ કરવી.
- ગામની જાહેર સંસ્થાઓ જેવી કે પંચાયત, શાળા, આંગણવાડી, આરોગ્ય કેન્દ્ર, દૂધ મંડળી, બેંક, પોસ્ટ ઓફીસની ઓળખ કરવી અને તેમની સાથે પરિચય કેળવવો.

- ગામમાં કાર્યરત મહિલા મંડળ, યુવક મંડળ, ગામમાં કાર્યરત સ્વ સહાય જૂથોની ઓળખ કરવી.
- નિયમિત સંપર્ક દ્વારા વધુમાં વધુ લોકસંપર્ક વધારવાનો હેતુ
- ગામની સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક રાજકીય તેમજ સંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ વિશેના જ્ઞાનમાં વધારો કરવો, આ વિવિધ પરિસ્થિતિ ગામ લોકોના જીવન પર કેવી અસરો ઉપજાવે છે, તેની સમજ મેળવવાનો હેતુ
- ગામના સ્થાનિક સમુદાયમાં જ્ઞાતિ કે વર્ગ આધારિત ઊંચ-નીચના પ્રશ્નો કેવા છે તેની સમજ કેળવવી.
- ગામમાં કોઈ સરકારી કે બિન સરકારી સંસ્થા (NGO) કાર્યરત હોય તો તેની કામગીરી, વિચારધારા તેમજ કાર્યપદ્ધતિની સ્થાનિક સમાજ પર કેવી અસર છે તે સમજવાનો પ્રયાસ કરવો,
- ગ્રામીણ સમુદાયમાં વ્યક્તિ, જૂથ કે સમુદાયની કેવી-કેવી સમસ્યાઓ છે ? તેની ઓળખ કરવી.
- સમસ્યા નિવારણ માટે લોકોનો અભિગમ કેવો છે તે સમજવાનો પ્રયાસ કરવો.
- ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન સ્થાનિક સમુદાયની સમસ્યાઓને સમજીને તેના નિવારણ માટે સમાજકાર્યના સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન અને કુશળતાઓનો ઉપયોગ કરતા શીખવું.
- સમસ્યા નિવારણ દરમ્યાન સ્થાનિક સંસાધનોનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરવો.
- સમસ્યા નિવારણ તેમજ કાર્યક્રમ આયોજન અને વિકાસ દરમ્યાન સ્થાનિક આગેવાનો અને સ્થાનિક જાહેર સંસ્થાઓને સંસાધન તરીકે કામમાં જોડવાનો પ્રયાસ કરવો
- સમાજકાર્યના મૂલ્યો, પદ્ધતિઓ, સિદ્ધાંતો તેમજ સમાજકાર્યની વ્યાવસાયિક વિચારધારાને પોતાના ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન આત્મસાત કરવાનો પ્રયાસ કરવો.
- ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન અહેવાલ લેખનની કુશળતાનો વિકાસ કરવો
- ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન નિરીક્ષણ, મુલાકાત લેવાની કુશળતા, સુપરવિઝનની કુશળતા તેમજ વહીવટી કુશળતાઓનો વિકાસ કરવો.
- પોતાના સાથી મિત્રો સાથે જૂથમાં રહેવું તેમજ સાથે મળીને ટીમવર્કથી કામ કરતા શીખવું.

આમ, ગ્રામીણ સમુદાય આધારિત ક્ષેત્રકાર્ય વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. ઉપરોક્ત જણાવેલ હેતુઓની પ્રાપ્તિ માટે દરેક સમાજકાર્યની કોલેજોએ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ક્ષેત્રકાર્ય આધારિત વિવિધ કાર્યપ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરે છે.

6.3 ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યની પ્રક્રિયા

લોક સંપર્ક

ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ સબંધ સ્થાપન અને વિશ્વાસ સંપાદન

ગામની જાહેર સંસ્થાઓ / આગેવાનોની ઓળખ

પંચાયત
આંગણવાડી
કેન્દ્ર
આરોગ્ય કેન્દ્ર

સ્થાનિક સંસાધનોની જાણકારી

વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાયની
સમસ્યાઓ ઓળખવી

સરપંચ
જ્ઞાતિના આગેવાન
રાજકીય આગેવાન
ગામની કોઈપ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ

ગામનો સામાજિક આર્થિક અભ્યાસ-□ □ □
કાર્યક્રમ આયોજન

પ્રથમ સત્ર

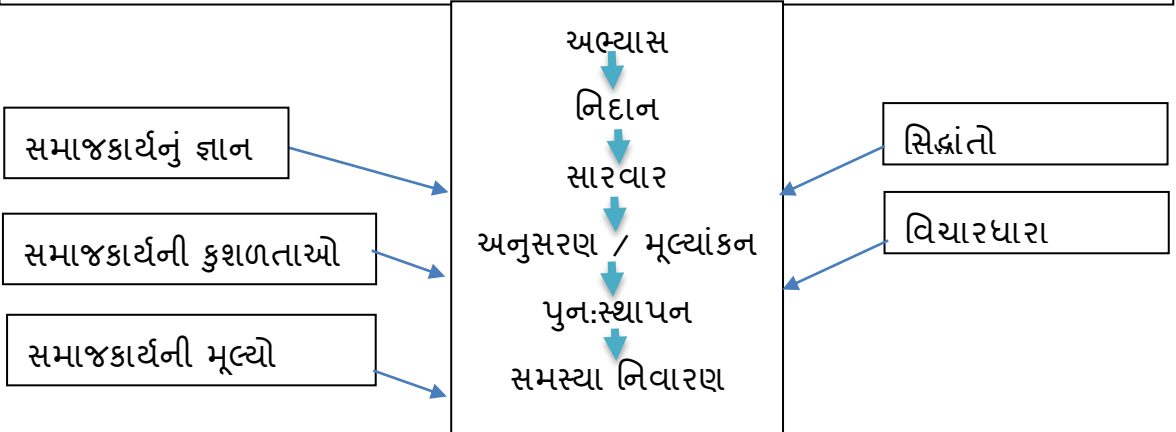
સમસ્યાનો અગ્રતાક્રમ નક્કી કરવો

સમય, શ્રમ અને સંસાધનોની મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યક્તિ, જૂથ કે સમુદાયની
સમસ્યા ઠાંચ ધરવી

સમસ્યા નિવારણમાં જાહેર સંસ્થાઓ અને આગેવાનોની મદદ મેળવવી/
ગામ બહારના નિષ્ણાંત વ્યક્તિ/ સંસ્થાઓની મદદ મેળવવી

લોક સંપર્ક વધારવાના તેમજ ગામમાં જાગૃતિ માટે જરૂરિયાત આધારિત કાર્યક્રમો
આયોજિત કરવા તેમજ કાર્યક્રમો માટે સ્થાનિક સંસાધનોનો ઉપયોગ કરવો

સમસ્યા નિવારણ કે વિકાસના કામો માટે સમાજકાર્યના સૈધાંતિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો
જેમકે વૈયેક્તિક સેવાકાર્ય પદ્ધતિ માટે નીચે જણાવેલ પ્રક્રિયા અનુસરવી

6.4 દૈનિક અહેવાલ લેખનનું માળખું

1. અહેવાલ નંબર
2. તારીખ
3. વાર
4. સમય
5. સ્થળ
6. હેતુ
7. કાર્યપ્રક્રિયા
8. સ્વમૂલ્યાંકન
9. ભાવી આયોજન

દૈનિક અહેવાલનું માળખું

અહેવાલ નંબર

તારીખ :.....

વાર:.....

સમય :.....

સ્થળ:.....

હેતુ :

કાર્ય પ્રક્રિયા

સ્વ મૂલ્યાંકન :

ભાવિ આયોજન

6.5 દૈનિક અહેવાલ લેખન ની સમજૂતી

સમાજકાર્યની કોલેજોમાં અઠવાડિયાના બે અથવા ત્રણ દિવસ ક્ષેત્રકાર્ય માટે ફાળવવામાં આવે છે. UGCના નિયમ મુજબ અઠવાડિયાના 15 કલાક ક્ષેત્રકાર્ય વિદ્યાર્થીઓએ કરવાનું થાય છે. જેને આપણે બે અથવા ત્રણ દિવસમાં વિભાજિત કરી શકીએ. વિદ્યાર્થી ક્ષેત્રકાર્યના ગામમાં જઈને જે કઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેનો અહેવાલ (report) તેણે તેના માર્ગદર્શકને લેખિત સ્વરૂપે આપવાનો હોય છે. આ અહેવાલ બિડાણ-1 મુજબ અહેવાલ લેખનના માળખામાં આપવાનો હોય છે. અહેવાલ લેખનના માળખામાં આપવામાં આવેલ વિવિધ મુદ્દાઓની અહીં આપણે વિગતવાર સમજૂતી મેળવીએ.

● અહેવાલ નંબર :

અહેવાલ નંબર એ અહેવાલ માટે આપવામાં આવેલ ક્રમ છે. સામાજિક કાર્યકર્તા પ્રથમ વખત ક્ષેત્રકાર્ય માટે ફાળવવામાં આવેલ ગામમાં જાય છે ત્યારે તે પ્રથમ અહેવાલ લખે છે. જેને અહેવાલ નંબર -1 આપી શકાય. આમ વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા જેમ જેમ ક્ષેત્રકાર્યના ફાળવેલા દિવસો દરમિયાન ગામની મુલાકાત લે છે તેમ ક્રમ બદલ રીતે અહેવાલ નંબર 1...2...3...4..આપવો જોઈએ. ક્ષેત્રકાર્યના ફાળવેલા દિવસો દરમિયાન જો વિદ્યાર્થી ક્ષેત્રકાર્ય માટે જઈ શકતો નથી તો તેણે જે તે દિવસનો રજા રીપોર્ટ અહેવાલ નંબરના ક્રમને વિક્ષેપ પડ્યા વગર વચ્ચે મૂકી દેવો, જેથી માર્ગદર્શક જ્યારે અહેવાલની ચકાસણી કરે ત્યારે તેઓ વિદ્યાર્થીની રજા અંગેની વિગત સાથે સાથે મેળવી લે. રજા રીપોર્ટ અંગેનાં માળખા માટે જુઓ

બિડાણ-૨.

● તારીખ અને વાર :

દરેક અહેવાલ બિડાણ-1 માં જણાવેલ માળખા પ્રમાણે લખવાનો હોય છે. વિદ્યાર્થી જે દિવસે ગામમાં ક્ષેત્રકાર્ય માટે જાય છે. તે દિવસની તારીખ અને વાર અહીં લખવાના હોય છે.

● સમય :

વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા ક્ષેત્રકાર્યના ગામમાં પહોંચે તેમજ ગામમાંથી પોતાની કામગીરી કે પૂર્ણ કરીને ગામની બહાર નીકળે ત્યાં સુધીનો સમય અહીં લખવાનો હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે મહેશ ઘરેથી સવારે 10 કલાકે નીકળે છે. તે બસ સ્ટેશન પર 15 મિનિટ બસની રાહ જુએ છે. બસ આવ્યા પછી 30 મિનિટ બસમાં મુસાફરી કરે છે. બસ માંથી ઉતરીને ક્ષેત્રકાર્ય માટેના ગામમાં જતા પહેલા પોતના અન્ય સાથી મિત્રોની 10 મિનિટ રાહ જુએ છે. મિત્રો આવ્યા પછી તે ગામમાં પંચાયતની મુલાકાત માટે જાય છે — આમ અહીં બસમાં મુસાફરી તેમજ મિત્રોની રાહ જોવા માટે વિતાવેલ સમય એ ક્ષેત્રકાર્ય નથી, તેથી મહેશના ગામમાં પ્રવેશતા પહેલાના 55 મિનિટનો સમય ક્ષેત્રકાર્ય માટે ગણતરીમાં લેવામાં આવશે નહિ.

ગામમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ગામમાં કામગીરી માટે પ્રસાર કરેલ સમય એજ ક્ષેત્રકાર્યનો સમય ગણવામાં આવશે. હા, છેલ્લે જ્યારે તમે સમય સારણી તૈયાર કરો છો ત્યારે સમય સારણીના ચાર્ટમાં ક્ષેત્રકાર્યમાં જવાનો સમય અને આવવાનો સમય તમે અલગથી દર્શાવી શકો છો.

- સ્થળ :

ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે વિદ્યાર્થીને કોઈ ચોક્કસ ગામ ફાળવવામાં આવેલ હોય છે. તેથી તેના ક્ષેત્રકાર્યનું મુખ્ય “સ્થળ” જે તે ગામ છે. પરંતુ ગામમાં કામગીરીના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થી જુદી જુદી જગ્યાએ જાય છે. જેમકે કોઈ દિવસ શાળાની મુલાકાત લે છે, કોઈ દિવસ આંગણવાડી કે પંચાયતની મુલાકાત કરે છે. આમ અહીં શાળા, આંગણવાડી કે પંચાયત ઘરને વિદ્યાર્થી ક્ષેત્રકાર્યના સ્થળ તરીકે દર્શાવી શકાય

આ ઉપરાંત, ક્યારેક ક્ષેત્રકાર્યના કામથી ગામની બહાર કોઈ સંસ્થાની મુલાકાત લેવાની થાય તો ત્યારે જે તે સંસ્થા ‘સ્થળ’ તરીકે ગણવામાં આવશે જેમકે ગામમાં કોઈ વિધવા બહેનનું કેસવર્ક હાથમાં લીધા પછી વિધવા બહેનને આર્થિક સહાય મળી રહે તે માટે સરકારી કચેરીની મુલાકાત લેવાની થાય, આમ અહીં જે તે સરકારી કચેરી ને સ્થળ તરીકે ગણવામાં આવશે. ટૂંકમાં સ્થળ એટલે ક્ષેત્રકાર્ય જે જગ્યાએ કર્યું છે તે સ્થળ એવો સીધો સાદો અર્થ કરી શકાય.

- હેતુ :

ક્ષેત્રકાર્યના દરેક દિવસે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ તે શા માટે ક્ષેત્રકાર્ય માટે જઈ રહ્યો છે ? આજે ગામમાં જઈને શું કામગીરી કરવાની છે ? કોને મળવાનું છે ? કઈ કઈ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવાની છે? તેની સ્પષ્ટતા માટે ક્ષેત્રકાર્ય માટે જતા પહેલા પોતાના ક્ષેત્રકાર્યમા જવાનો હેતુ નક્કી કરી લેવાનો હોય છે.

કેટલીક વાર એવું બને છે કે જે હેતુ નક્કી કરીને ક્ષેત્રકાર્ય માટે ગયા હોઈએ, એ હેતુ પૂર્ણ ના થઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે “ગામમાં તલાટી સાહેબને મળવું તેમજ ગામમાં કાર્યરત સરકારી યોજનાઓ વિશે માહિતી મેળવવી” – આ પ્રમાણે હેતુ નક્કી કર્યો હોય પણ ગામમાં પહોંચ્યા પછી ખ્યાલ આવે છે કે તલાટી સાહેબ અગત્યના કામથી બહાર ગયા હોવાથી આજે પંચાયત ઓફિસે મળી શકશે નહિ. – આવા સંજોગોમાં વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ તાત્કાલિક એ દિવસ માટેની કામગીરી ગોઠવી લેવી જોઈએ જેમકે તલાટી કમ મંત્રીની મુલાકાત થઈ શકે એમ નથી ત્યારે શાળાના આચાર્યશ્રીને મળીને બાળકો સાથે કોઈ વકૃત્વ સ્પર્ધાનું આયોજન થઈ શકે ? તેની ચર્ચા કરી શકાય. ટૂંકમાં જે હેતુ માટે ફિલ્ડમાં ગયા હોય અને તે હેતુ સિદ્ધ થતો નથી તેવા સંજોગોમાં વૈકલ્પિક કામની વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઈએ.

આમ, જ્યારે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાને લાગે કે પોતે નક્કી કરેલ હેતુ પૂર્ણ થાય એમ નથી ત્યારે તાત્કાલિક કોઈ નવી પ્રવૃત્તિ ગોઠવી લેવી જોઈએ. પરંતુ ક્યારેય કામગીરી કર્યા વગર ક્ષેત્રકાર્ય માંથી પાછા ન આવવું કે રજા ન પાડવી જોઈએ.

- કાર્યપ્રક્રિયા

કાર્યપ્રક્રિયાના મુદ્દા માં વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા ગામમાં પ્રવેશે તેમજ ગામમાં ક્ષેત્રકાર્ય પૂર્ણ કરીને પરત નીકળે તે સમય દરમિયાન તેણે જે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરી છે તેની વિગતવાર નોંધ આ મુદ્દામાં લખવાની હોય છે. જેમકે ગામમાં ગયા પછી તલાટી કમ મંત્રીની મુલાકાત કરી હોય, પંચાયતના અન્ય સભ્યો સાથે ચર્ચા થઈ હોય, ત્યારબાદ આંગણવાડીની મુલાકાત લીધી હોય, ગામના કોઈ સ્થાનિક વ્યક્તિના ઘરે જઈને બેઠક – ચર્ચા કરી હોય, અને છેલ્લે PHC સેન્ટરના આરોગ્ય કાર્યકર સાથે ગામમાં આરોગ્ય બાબતે શું કામગીરી કરી શકાય તેની ચર્ચા થયા પછી વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા ગામમાંથી પોતાના ઘરે કે હોસ્ટેલ પર પરત આવવા

માટે ગામમાંથી વિદાય લે છે. — આમ આ સમગ્ર કામગીરી વ્યવસ્થિત રીતે પોતાના દૈનિક અહેવાલના “કાર્યપ્રક્રિયા”ના મુદ્દામાં લખવી જોઈએ.

ક્ષેત્રકાર્ય માટેના ગામમાં પહોંચ્યા પછી તમે મિત્રો સાથે ક્યાંક રોકાઈને ચા-પાણી પીધા, મિત્રોએ ગામમાં પહોંચ્યા પછી પોતાના બસના મુસાફરી દરમ્યાન થયેલ અનુભવની વાતો કરી હોય. તમે મોટર સાયકલ લઈને ક્ષેત્રકાર્ય માટે જતા હોવ અને તમારું ક્યારેક બાઈક પંચર પડ્યું હોય — આવી અંગત બાબતોની ચર્ચા અહેવાલમાં કરવી નહિ.

● સ્વ મૂલ્યાંકન :

સ્વ મૂલ્યાંકન એટલે કે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન જે અનુભવ કર્યા તેમાં તેને શું સારું લાગ્યું ? શું યોગ્ય લાગ્યું ? ગામની તેમજ ગામના લોકો સ્થિતિ વિષે તેના મનમાં શું ધારણા બંધાઈ ? સરકારી યોજનાના અમલીકરણ વિશે જે માહિતી મળી છે તેના આધારે સરકારી યોજના વિશે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા પોતે શું વિચારે છે ? — આમ ગામમાં થયેલ વિવિધ અનુભવોની મુલવણી વિદ્યાર્થી કઈ રીતે કરે છે. તેની વિગત સ્વ મૂલ્યાંકનમાં લખવાની હોય છે.

સ્વ મૂલ્યાંકન એ દૈનિક અહેવાલ લેખનમાં ખૂબ અગત્યનો મુદ્દો છે. ક્ષેત્રકાર્ય માટે એકસાથે ગામમાં જતા પાંચ મિત્રોની “કાર્યપ્રક્રિયા” સમાન હોઈ શકે કારણ કે તેઓ ગામમાં બધીજ મુલાકાતો સમયે સાથે રહ્યા છે. તેમ છતાં દરેક વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાનું સ્વ મૂલ્યાંકન વિશિષ્ટ અને જુદું હોઈ શકે. કારણ કે દરેક વિદ્યાર્થી ઘટનાને જુદી રીતે જુએ છે, જુદી રીતે મૂલવે છે.

વિદ્યાર્થીએ પોતે સમાજકાર્યની કઈ પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કર્યું ? શું તેને કામ કરવામાં સમાજકાર્યના મૂલ્યો, સિદ્ધાંતો, તેમજ અન્ય સૈદ્ધાંતિક બાબતો ઉપયોગી બની શકી છે. તેની ચર્ચા સ્વ મૂલ્યાંકનમાં કરવી જોઈએ.

સ્વ મૂલ્યાંકનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય વિદ્યાર્થી ખરેખર સમાજકાર્યના સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનને સમજી શક્યો છે? તે વર્ગખંડમાં અભ્યાસ કરેલ બાબતોને ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન અમલમાં મૂકી શક્યો છે? તેની સામાજિક બાબતોને વૈજ્ઞાનિક રીતે જોવાની દ્રષ્ટિ વિકસી છે ? તે સમાજકાર્યના જ્ઞાન કુશળતા, મૂલ્યો પ્રમાણે વર્તન વ્યવહાર કરતો થયો છે. વગેરે બાબતો સ્વ મૂલ્યાંકનમાં ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

● ભાવી આયોજન

ભાવિ આયોજન શબ્દ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં કરવાના કામ માટેનું આયોજન છે. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન આજે જે કામગીરી પૂર્ણ કરે છે તે પછી આવતીકાલે અથવા ત્યારબાદ જ્યારે પણ તે ક્ષેત્રકાર્ય માટેના ગામમાં જશે ત્યારે તેણે શું કરવાનું છે ? તેની વિચારણા વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ કરી લેવાની હોય છે. તેમજ તેની લેખિન નોંધ અહીં ભાવિ આયોજનના મુદ્દામાં લખવાની હોય છે.

ભાવિ આયોજન એ બીજા દિવસના ક્ષેત્રકાર્ય માટેનો હેતુ બની શકે છે. ભાવી આયોજન મુજબ બીજા દિવસે ક્ષેત્રકાર્યમાં જઈએ ત્યારે ભાવિ આયોજન મુજબ કામ થાય જ તે શક્ય નથી. જેમકે ઉદાહરણ તરીકે બીજા દિવસે ગામના તલાટી કમ મંત્રીની મુલાકાત લેવાનું ભાવિ આયોજન નક્કી કર્યું હોય, બે દિવસ પહેલા તલાટી કમ મંત્રી સાથે તમારી મુલાકાત બાબત ચર્ચા પણ કરી હોય તેમ છતાં તમે જ્યારે ગામમાં જાવ છો ત્યારે તલાટી કમ મંત્રીને તાલુકામાં અગત્યની મિટિંગ આવતા તે તમને મળી શકતા

નથી — આમ ઘણીવાર ભાવિ આયોજન મુજબ કામ ના થાય એવું પણ બની શકે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ક્ષેત્રકાર્ય માટેના ગામમાંમાંથી ક્યારેય પરત ન આવવું પણ તાત્કાલિક ધોરણે શું પ્રવૃત્તિ ગોઠવી શકાય તેની ચર્ચા સાથી મિત્રો સાથે કરીને ક્ષેત્રકાર્ય માટેની અન્ય કામગીરી ગોઠવી લેવી

● સત્રાંત અહેવાલના મુદ્દાઓ

- 1 શીર્ષક પેજ
- 2 પ્રસ્તાવના
- 3 અનુક્રમણિકા
- 4 ક્ષેત્રકાર્ય માટેના ઉદ્દેશ્યો
 - ગામનો પરિચય- ગામનો ઇતિહાસ,
 - ગામની સામાજિક, આર્થિક માહિતી
 - સાંસ્કૃતિક વિગતો
 - ગામની જાહેર સંસ્થાઓનો પરિચય
- 5 ગામમાં જાણવા મળેલ વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાયની સમસ્યા વિશેની માહિતી
- 6 વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ સમસ્યા નિવારણ માટે કરેલા પ્રયાસો
- 7 સમસ્યા નિવારણ માટે ઉપયોગમાં લીધેલ સામાજિક કાર્યના સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનનું ઉપયોજન
- 8 ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન કરેલ વિવિધ કાર્યક્રમો અને લોક ભાગીદારી
- 9 ક્ષેત્રકાર્ય માટે સ્થાનિક સંસાધનો મેળવવા કરેલા પ્રયાસો
- 10 ગામના આગેવાનો અને તેમની ગામમાં ભૂમિકા વિશેની માહિતી
- 11 ક્ષેત્રકાર્ય માટે માર્ગદર્શકની ભૂમિકા
- 12 ગામ વિશેની આંકડાકીય માહિતી
- 13 પેપર કટિંગ અને ફોટોગ્રાફ

6.6 સત્રાંત અહેવાલ લેખનની વિગત વાર સમજૂતી

દરેક મુદ્દાની વિગતવાર સમજૂતી નીચે મુજબ છે.

1. શીર્ષક પેજ

શીર્ષક પેજ એટલે કે અહેવાલ ઉપરનું પ્રથમ પૃષ્ઠપેજ આ પેજમાં સૌથી ઉપરના ભાગે ““ સત્રાંત અહેવાલ” લખવું ત્યારબાદ આ પેજમાં વિદ્યાર્થીનું નામ, માર્ગદર્શકનું નામ ક્ષેત્રકાર્ય માટેના ગામનું નામ, ક્ષેત્રકાર્ય માટેનો સમયગાળો તેમજ કોલેજ કે સંસ્થાનું નામ તેમજ શૈક્ષણિક વર્ષ દર્શાવવું. આપની કોલેજ કે યુનિવર્સિટી જો સંમતિ આપે તો તેનો લૉગો આ પેજ પર દર્શાવી શકાય. (શીર્ષક પેજ માટે જુઓ બિડાણ-1)

2. પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તાવનામાં સમગ્ર અહેવાલ કઈ રીતે લખવામાં આવ્યો છે. તેમાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સમાજકાર્યમાં ક્ષેત્રકાર્યની અગત્યતા, વિદ્યાર્થીએ ક્ષેત્રકાર્ય અને અહેવાલ લેખન માટે શું પ્રયાસો કર્યા છે ? તેમાં તેને શું સફળતા —નિષ્ફળતા મળી છે તેની ટૂંકી રજૂઆત પ્રસ્તાવનામાં કરવી જોઈએ. પ્રસ્તાવના વધુમાં વધુ એક થી બે પેજની મર્યાદામાં લખવી જોઈએ. એક પેજ કરતા વધુ લાંબી

ના લખવી જોઈએ. પ્રસ્તાવનાના છેલ્લા પેરેગ્રાફમાં તમે કોઈનો આભાર વ્યક્ત કરવા માંગતા હોવ તો આભાર દર્શન/ ઋણ સ્વીકાર પણ કરી શકો છો.

3. અનુક્રમણિકા

અનુક્રમણિકાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય અહેવાલના વાચકને કોઈપણ માહિતી ઝડપથી મળી જાય તે છે. તેથી અનુક્રમણિકામાં ક્રમ મુખ્ય મુદ્દા, પેટા મુદ્દા પાના નંબર દર્શાવવા જોઈએ નીચેના કોષ્ટક પરથી અનુક્રમણિકાની સમજૂતી મળી રહેશે

ક્રમ	વિગત	પાના નંબર
1	પ્રસ્તાવના	01
2	ક્ષેત્રકાર્ય માટેના ઉદ્દેશ્યો	02
3	ગામનો પરિચય	03
	A. ગામનો ઇતિહાસ,	05
	B. ગામની સામાજિક, આર્થિક માહિતી	07
	C. ગામની સાંસ્કૃતિક માહિતી	08
4	ગામની જાહેર સંસ્થાઓનો પરિચય	09

1. ક્ષેત્રકાર્ય માટેના ઉદ્દેશો.

ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય માટે સત્ર દરમ્યાન કેટલાક ઉદ્દેશો માર્ગદર્શક અને વિદ્યાર્થીઓએ સાથે બેસીને /ચર્ચા કરીને નક્કી કરેલા હોય છે. વિદ્યાર્થી સત્ર / વર્ષ દરમ્યાન શું કામગીરી કરશે તેને મુદ્દાસર રીતે અહીં રજૂ કરવાનું હોય છે.

a. ગામનો પરિચય-

વિદ્યાર્થી જે ગામમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરે છે, તેના વિષે તેને પુરતી માહિતી હોવી જોઈએ તેથી પ્રથમ સત્રમાં શરૂઆતના ક્ષેત્રકાર્યના દિવસોમાં લોકસંપર્ક કરવામાં આવે છે. અહેવાલ લેખન દરમ્યાન ગામના પરિચયના મુદ્દામાં લોકસંપર્ક દરમ્યાન જાણવા મળેલી વિગતો ટૂંકમાં અને મુદ્દાસર લખવાની હોય છે જેમકે ગામનો ઇતિહાસ, ગામની વસ્તી વિષયક વિગતો, ગામના લોકોની સામાજિક માહિતી, આર્થિક અને રોજગારલક્ષી માહિતી, ગામની સાંસ્કૃતિક માહિતી અહીં મુદ્દાસર અને ટુકમાં રજૂ કરવી જોઈએ.

b. ગામની જાહેર સંસ્થાઓનો પરિચય.

જે જગ્યાએથી ગામના લોકોને જાહેર સુવિધાઓ / સેવાઓ મળી રહે છે. તેને જાહેર સંસ્થાઓ કહી શકાય જેમકે રસીકરણ , પોષણ, મહિલા અને બાળ આરોગ્ય સંબંધી સેવાઓ આંગણવાડી માંથી મળી રહે છે. તેવી જ રીતે શાળા માંથી શૈક્ષણિક વિકાસની તકો તેમજ સરકારી શૈક્ષણિક યોજનાઓનો લાભ મળી રહે છે. આમ જાહેર સંસ્થાઓ, એવા સરકારી કે બિનસરકારી વિભાગો છે, જ્યાં ગામના મોટાભાગના લોકોને જાહેર સુવિધાઓ / સેવાઓ / યોજનાઓનો લાભ મળી રહે છે.

અહેવાલ લેખન દરમ્યાન વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા જે ગામમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરે છે. તે ગામની જાહેર સંસ્થાઓની વિગતવાર માહિતી અહીં લખવી જોઈએ. આવી જાહેર સંસ્થાઓમાં, પંચાયત, આરોગ્ય કેન્દ્ર, આંગણવાડી કેન્દ્ર, શાળા, બેંક, પોસ્ટ ઓફિસ, ગામમાં કોઈ NGO કે સ્વ સહાય જૂથો (SHG) કાર્યરત હોય તો તેની માહિતી અહીં વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ મુકવી જોઈએ.

2. ગામમાં જાણવા મળેલ વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાયની સમસ્યા વિશેની માહિતી

સમાજકાર્યમાં મુખ્યત્વે વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાયની સમસ્યાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને ક્ષેત્રકાર્ય કરવામાં આવે છે. તેથી ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાને કઈ કઈ વ્યક્તિગત સમસ્યાઓ જાણવા મળી છે? કઈ કઈ જૂથની સમસ્યાઓ જાણવા મળી છે? તેમજ કઈ કઈ સામુદાયિક સમસ્યાઓ જાણવા મળી છે?- તેની માહિતી અહીં લખવી જોઈએ. અહીં સમસ્યાના ઉદભવ માટેના કારણો, સમસ્યા ટકી રહેવા માટે જવાબદાર પરિબળો તેમજ સમસ્યા નિવારણ માટેના વિકલ્પો શું હોઈ શકે તેની ચર્ચા સામાજિક કાર્યકર્તાએ કરવી જોઈએ

3. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ સમસ્યા નિવારણ માટે કરેલા પ્રયાસો

ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન જાણવા મળેલ વિવિધ વ્યક્તિ, જૂથ કે સમુદાયની સમસ્યાઓ માંથી બધી જ સમસ્યાઓનું નિવારણ કરવું તે સામાજિક કાર્યકર્તા માટે શક્ય નથી. તેમ છતાં પોતાના માર્ગદર્શક સાથે ચર્ચા કરીને તેમજ સમય, શ્રમ અને સંસાધનોની મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ સમસ્યા નિવારણ માટેના પ્રયાસો કરવાના હોય છે.

સમગ્ર સત્ર દરમ્યાન વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ સમસ્યા નિવારણ માટે જે પ્રયત્નો કર્યા હોય એટલે કે કેસવર્ક, ગ્રુપ વર્ક અથવા જે કોમ્યુનિટીવર્ક કર્યું હોય, તેની મુદ્દાસર રજૂઆત અહીં કરવાની હોય છે. સમસ્યા નિવારણ માટે કરેલ લોકસંપર્ક, સ્થાનિક સંસાધનોનો ઉપયોગ, સમસ્યા નિવારણમાં સ્થાનિક આગેવાનો તેમજ લોકભાગીદારી મેળવવા શું પ્રયાસો કર્યા ? તેની ટૂંકી વિગત સમસ્યા નિવારણની પ્રક્રિયા સાથે આ મુદ્દામાં લખવાની હોય છે.

4. સમસ્યા નિવારણ માટે ઉપયોગમાં લીધેલ સામાજિક કાર્યના સૈધાંતિક જ્ઞાનનું ઉપયોગન

ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન સામાજિક કાર્યકર્તા સામાજિક સેવાને લગતી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. તે વ્યક્તિ, જૂથ કે સમુદાયમાં રહેલ વ્યક્તિઓને મદદ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. સામાન્ય રીતે સમાજમાં સેવા કરવા માટે કોઈ ડીગ્રી કે કુશળતાપૂર્ણ જ્ઞાનની જરૂર છે એવું માનવામાં આવતું નથી. સેવાની ભાવના હોય તો કોઈપણ વ્યક્તિ સેવા કરી શકે એવી સમજ સમાજમાં વિકસેલી જોવા મળે છે.

પરંતુ સમાજકાર્ય એક વિશિષ્ટ વ્યવસાય છે. જેમાં સેવાકાર્ય માટેની વ્યાવસાયિક તાલીમ આપવામાં આવે છે. વર્ગકાર્ય દરમ્યાન સમાજકાર્ય માટેની કુશળતાઓ, સિદ્ધાંતો, મૂલ્યો, વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાય સાથે કામ કરવાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓની તાલીમ આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીએ વર્ગકાર્યમાં શીખેલ બાબતો તેના ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન સમસ્યા નિવારણ સમયે ઉપયોગમાં લેવાની હોય છે. આમ અહીં સેવા અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન સાથે જોડાય છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યનો મહત્વનો ઉદ્દેશ એ છે કે વિદ્યાર્થી સૈધાંતિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ પ્રાયોગિક કાર્ય માટે કરતો થાય.

ક્ષેત્રકાર્યની કામગીરી માટે સમાજકાર્યની કઈ પદ્ધતિઓ ઉપયોગમાં લીધી ? સમાજકાર્યના મૂલ્યો, આચારસંહિતા, તેમજ સમાજકાર્યના વિવિધ સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કઈ રીતે કર્યો તેની સમજૂતી સાથે અહેવાલ લેખન કરવું જોઈએ. આ ઉપરાંત અહેવાલના અંતે જે સમાજકાર્યના જે પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેની સંદર્ભ સૂચિ મુકવી જોઈએ.

5. ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન કરેલ વિવિધ કાર્યક્રમો અને લોક ભાગીદારી

ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા સમાજકાર્યની જુદીજુદી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને વ્યક્તિ, જૂથ અને સમુદાયને મદદ કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા માટે કોઈપણ નવા ગામમાં કામ કરતી વખતે સ્થાનિક સમુદાયની મદદ મળી રહે તે ખૂબ જ અગત્યની બાબત છે. તેથી સામાજિક કાર્યકર્તા માટે ક્ષેત્રકાર્યને સફળ બનાવવા સ્થાનિક લોકભાગીદારી મેળવવી એ ખૂબ જરૂરી બની રહે છે. લોકભાગીદારી દ્વારા ગામમાં સંબંધ સ્થાપન મજબૂત બને છે.

લોક ભાગીદારી કેળવવા માટે કાર્યક્રમો ખૂબ જ અગત્યનું માધ્યમ છે. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન કેટલા અને કેવા કાર્યક્રમો કર્યા છે ? આ કાર્યક્રમોનો ઉદ્દેશ્ય શું હતો ? કાર્યક્રમો દ્વારા શું લોકભાગીદારી અને સ્થાનિક લોકો સાથેના સંબંધો મજબૂત બન્યા છે ? વગેરે પ્રશ્નોના જવાબ અહેવાલ લેખનમાં વાચકને મળી રહેવા જોઈએ. આ ઉપરાંત દરેક કાર્યક્રમની વિગત લખતી વખતે કાર્યક્રમ આયોજન, કાર્યક્રમ નું વિષય વસ્તુ, કાર્યક્રમનું માધ્યમ અને કઈ પદ્ધતિ દ્વારા સમગ્ર કાર્યક્રમ આયોજિત કરવામાં આવ્યો હતો તેની વિગત અહેવાલમાં લખવી જોઈએ. કાર્યક્રમોની વિગત લખતી વખતે વચ્ચે કાર્યક્રમ દરમ્યાન કરવામાં આવેલ વિવિધ પ્રવૃત્તિના ફોટા મુકવા જોઈએ. સેલ્ફી કે પ્રવૃત્તિ સમજવામાં મુશ્કેલી પડે તેવા ફોટા મુકવા નહિ. તેમજ દરેક ફોટાની નીચે ફોટામાં શું પ્રવૃત્તિ દર્શાવવામાં આવી છે તેની વિગત દર્શાવવી જોઈએ.

6. ક્ષેત્રકાર્ય માટે સ્થાનિક સંસાધનો મેળવવા કરેલા પ્રયાસો

કોઈપણ કાર્યક્રમ કે સમસ્યા નિવારણની પ્રક્રિયાને સફળ બનાવવા પૈસા, સાધનો, લોકભાગીદારીથી શ્રમ, વગેરેની જરૂર પડે છે. આ બધી બાબતો (પૈસા, સાધનો, લોકભાગીદારીથી શ્રમ)ને સંસાધન કહી શકાય. ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન સમાજકાર્યકરે સંસાધનો મેળવવા સમાજકાર્યકરે પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન કરવામાં આવતી વિવિધ સમાજકાર્ય પ્રવૃત્તિ માટે સ્થાનિક સંસાધનો (Local Resources) મેળવવા શું પ્રયાસો કર્યા હતા? તેમાં કેટલી સફળતા મળી ? સંસાધનો મેળવવામાં મુશ્કેલી પડી હોય તો તેના કારણો શું હતા ? જે સંસાધનો મળ્યા તેનો ઉપયોગ સમાજ કાર્યકરે કઈ રીતે કર્યો? વગેરે બાબતોની નોંધ આ મુદ્દામાં કરવી જોઈએ.

આમ અહીં સંસાધનો મળે કે ના મળે તેના કરતા વિદ્યાર્થી એ સંસાધનો મેળવવા કરેલા પ્રયાસો અને તેમાંથી જે અનુભવો મળે છે તે તેના વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યકર તરીકેના ઘડતર માટે ઉપયોગી બની રહે છે.

7. ગામના આગેવાનો અને તેમની ગામમાં ભૂમિકા વિશેની માહિતી

ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન ગામના સ્થાનિક લોકો તેમજ આગેવાનો સાથેના વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાના સબંધો કેવા રહ્યા? સ્થાનિક આગેવાનો વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાને મદદરૂપ બની શક્યા? જો મદદરૂપ ના બન્યા હોય તો તે માટેના કારણો શું હતા? સ્થાનિક આગેવાનોની મદદ થી ક્ષેત્રકાર્યમાં સફળતા મળી હોય તો તેવી કોઈ કેસ સ્ટડી વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા એ તૈયાર કરવી જોઈએ. ગામના આગેવાનો સહકાર ના આપતા હોય તો તેના કારણો શું હતા? તેની છણાવટ આ મુદ્દામાં કરવી જોઈએ.

8. ક્ષેત્રકાર્ય માટે માર્ગદર્શકની ભૂમિકા

ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓને કોલેજ / યુનિવર્સિટીના વિભાગ તરફથી જે માર્ગદર્શક ફાળવવામાં આવ્યા હોય તેની ભૂમિકા અગત્યની બની રહે છે. કારણ કે ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન વિદ્યાર્થી મુશ્કેલીમાં મુકાય, તેને કોઈ બાબત ના સમજાય, વર્ગખંડમાં અભ્યાસ કરેલ સૈદ્ધાંતિક બાબતોનો ક્ષેત્રકાર્ય સાથે શું સબંધ છે? તેનો સહસબંધ કઈ રીતે જોડવો —વગેરે જેવી વિવિધ બાબતોની સ્પષ્ટતા માર્ગદર્શક સાથે થયેલ વિવિધ ચર્ચાઓ દરમ્યાન શીખવા મળે છે. વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ પોતાના માર્ગદર્શક સાથેના અનુભવો, તેની પાસેથી શીખવા મળેલી વિવિધ બાબતો, માર્ગદર્શક દ્વારા આપવામાં આવેલ માર્ગદર્શનને કારણે ક્ષેત્રકાર્યમાં મળેલી સફળતા- નિષ્ફળતા જેવી વિવિધ બાબતો આ મુદ્દામાં લખવી જોઈએ. દરેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના માર્ગદર્શક સાથે તેમને થયેલ અનુભવોને આધારે વિગતો જ લખવી જોઈએ, અન્યની વિગતો કોપી કરવી નહિ.

9. ગામ વિશેની આંકડાકીય માહિતી

અહેવાલ લેખનના અંતે ગામની વધારાની વિગતો, જેવી કે ગામની વસ્તી અંગે સરકારશ્રી દ્વારા પ્રકાશિત કરેલ વિગતો, ગ્રામસભાના ઠરાવો, મનરેગા તેમજ અન્ય યોજનાઓના લાભાર્થીઓની સંખ્યા, APL- BPL કાર્ડધારકો, ગામના અંત્યોદય કુટુંબો, ગામમાં વિધવાઓ, વૃદ્ધો અને વિકલાંગોની સંખ્યા, - વગેરે જેવી અગત્યની વિગતોની નોંધ અહેવાલ લેખન દરમ્યાન વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ કરવી જોઈએ.

10. પેપર કટિંગ અને ફોટોગ્રાફ

અહેવાલ લેખનના અંત ભાગમાં ગામમાં કરેલ કાર્યક્રમો સાથે સંબંધિત વિવિધ કાર્યક્રમો, સેવાર્થી જૂથ સાથે કરેલ કામગીરી વગેરેના ફોટોગ્રાફ મુકવા જોઈએ આ ઉપરાંત, તમારા ગામમાં કરેલા કાર્યક્રમ સંબંધિત પ્રેસનોટ આપી હોય તો તેના પેપર કટિંગ મુકવા જોઈએ. તમારા ગામના વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ અંગે કોઈ સમાચાર દૈનિકપત્રોમાં છપાયા હોય તો તેની પેપર કટિંગ અહીં અહેવાલમાં મુકવા જોઈએ.

11. સંદર્ભ સુચિ

સમાજકાર્ય અભ્યાસક્રમમાં “ક્ષેત્રકાર્ય” એક પ્રાયોગિક પેપર છે તેમ છતાં અહેવાલ લેખન કરતી વખતે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ વિવિધ સૈદ્ધાંતિક બાબતોને સાંકળવા સમાજકાર્યના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે. તેથી ક્ષેત્રકાર્યની કામગીરી ને સમજવા વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ જે પુસ્તકોનો પુયોગ કર્યો હોય તેની સંદર્ભ સૂચિ બનાવીને અહેવાલ લેખનમાં રજૂ કરવાની હોય છે. APA Styleમાં સંદર્ભ સૂચિ લખવામાં આવે તે ઈચ્છનીય બાબત છે.

આમ, અહેવાલ લેખન એ ખૂબ કુશળતા માંગે એવી બાબત છે. કાળજીપૂર્વક અહેવાલ લેખન કરવાથી આપણે જે કામગીરી કરી હોય તે યોગ્ય રીતે વાચકવર્ગ/ફંડિંગ એજન્સી વગેરેને ખ્યાલ આવે તે માટે અહેવાલ લેખન ખૂબ યોગ્ય રીતે થવું જોઈએ. અહેવાલ લેખન વખતે કઈ કઈ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી તે હવે પછીના મુદ્દામાં સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ.

● **અહેવાલ લેખન દરમ્યાન ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો**

સમાજકાર્યનાં સ્નાતક તેમજ અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમના દરેક સત્રના અંતે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના સમગ્ર સત્ર દરમ્યાન કરેલા કાર્યના સાર સ્વરૂપે સત્રાંત અહેવાલ લખવાનો હોય છે. સત્રાંત અહેવાલમાં સત્ર દરમ્યાન કરવામાં આવેલ દરેક પ્રવૃત્તિઓની વિગતવાર માહિતી સત્રાંત અહેવાલમાં રજૂ કરવાની હોય છે. અહીં રજૂ કરવામાં આવેલ માહિતી સચોટ હોવી જોઈએ માહિતીનું લંબાણ ટાળવું જોઈએ. અહેવાલ લેખન માટે નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

- પ્રવૃત્તિને ટૂંકમાં રજૂ કરવી જોઈએ.
- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તાએ કરેલ કામગીરીને સમાજકાર્યના સૈધાંતિક જ્ઞાન સાથે જોડીને અહેવાલમાં રજૂ કરવી જોઈએ.
- અહેવાલની ભાષા અને જોડણી ક્ષતિ રહિત હોવી જોઈએ
- અહેવાલ લેખન માટે રંગીન કે ખૂણા પર ડિઝાઇન દોરેલ હોય તેવા પેજ વાપરવા નહિ.
- અહેવાલ લેખન માટે સફેદ લીટીવાળા છઠ્ઠા સાઈઝના એકસરખા પેજ વાપરવા. શક્ય હોય તો કોમ્પ્યુટર પર ટાઈપ કરીને અહેવાલ લખવો.
- અહેવાલમાં જરૂર જણાય ત્યાં વચ્ચે કાર્યપ્રવૃત્તિના ફોટા મુકવા, ફોટાનો સંદર્ભ સ્પષ્ટ કરવો.
- અહેવાલમાં બિનજરૂરી પુનરાવર્તન ટાળવું જોઈએ.

સત્રાંત અહેવાલનું શીર્ષક પેજ
(બિડાણ-1)

સત્રાંત અહેવાલ-2024
 વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા
 રમેશ પટેલ

માર્ગદર્શક
 ડૉ. વિનોદ સોનવણે

ક્ષેત્રકાર્યનો સમયગાળો
 ૧ જાન્યુઆરી થી ૩૧ મે ૨૦૨૪

ક્ષેત્રકાર્ય માટેનું ગામ
 સિંગરવા, તા.દસકોઈ,જી.અમદાવાદ

ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
 જ્યોતિર્મય પરિસર, નિરમાં યુનિવર્સિટી
 પાસે એસ.જી.હાઈવે અમદાવાદ

6.8 ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્યના બીજા સત્રની પ્રવૃત્તિઓ

BSW અભ્યાસક્રમના પ્રથમ સત્રમાં આપણે ગ્રામીણ વિસ્તારનો પરિચય મેળવવાનો તેમજ લોકસંપર્ક કરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ. જ્યારે, બીજા સત્રમાં હવે પ્રત્યક્ષ કામગીરી કરવાની હોય છે. પ્રથમ સત્રમાં લોક સંપર્ક અને સ્થાનિક સંસાધનોને ઓળખવાની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ છે. સ્થાનિક સમસ્યાઓ તેમજ સમસ્યા નિવારણમાં ક્યાં લોકો સંસ્થાઓ ઉપયોગી બની શકે છે તેનો પરિચય વિદ્યાર્થીને મળી જાય છે. બીજા સત્રમાં હવે લોકો / સંસ્થાઓ / સ્થાનિક આગેવાનો સાથેના સંબંધોની મદદથી સમસ્યા ઓળખ તેમજ સમસ્યા નિવારણની પ્રક્રિયા હાથ ધરવાની હોય છે. સમસ્યા નિવારણના ભાગરૂપે વૈયક્તિક સેવાકાર્ય, સામાજિક જૂથકાર્ય કે સામુદાયિક સંગઠન પદ્ધતિ પ્રમાણે વ્યક્તિ, જૂથ કે સમુદાયની સમસ્યા નિવારણ માટે વિદ્યાર્થી પ્રયત્ન શીલ બને છે. સમસ્યા નિવારણ દરમ્યાન લોકજાગૃતિ તેમજ સંબંધ સ્થાપન મજબૂત બનાવવાના હેતુથી ફિલ્ડમાં વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. કાર્યક્રમ આયોજન દ્વારા સ્થાનિક સંસાધનો મેળવવા, ગ્રામીણ સમુદાય સાથે સંકલન કરવું, તેમજ કાર્યક્રમ આયોજન, સંચાલન તેમજ કાર્યક્રમ સાથે સંબંધિત વિવિધ વહીવટી બાબતો વિદ્યાર્થી શીખે છે. આમ પ્રથમ સત્ર અને બીજું સત્ર એકબીજા સાથે જોડાયેલ છે. તેથી જે ગામમાં પ્રથમ સત્રનું ક્ષેત્રકાર્ય કર્યું હોય તે જ ગામમાં બીજા સત્રનું ક્ષેત્રકાર્ય ગોઠવવું વધુ ઈચ્છનીય છે.

6.9 ઉપસંહાર

ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય સમાજકાર્ય ના અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ મેળવનાર વિદ્યાર્થી માટે ખૂબ જ અગત્યનું પાસું છે વર્ગશિક્ષણ દરમ્યાન શીખેલ સમાજકાર્યની વિવિધ પદ્ધતિઓ, સમાજકાર્યના મૂલ્યો, માન્યતાઓ, કુશળતાઓ, વગેરે ખરા અર્થમાં શીખવાની તેમજ આત્મસાત કરવાની તક ગ્રામીણ ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન મળે છે. તેથી દરેક વિદ્યાર્થીએ વર્ગકાર્યની સાથે સાથે ક્ષેત્રકાર્ય માટે પૂરતો સમય આપવો જોઈએ. ક્ષેત્રકાર્યનું સ્થળ (ગામ) એ વર્ગમાં મેળવેલ જ્ઞાનને પ્રેક્ટીસમાં લાવવા માટેની પ્રયોગશાળા છે.

6.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- 1 સ્થાનિક સંસાધન એટલે શું
(A) ગામ લોકો પાસેથી મળતી વસ્તુઓ કે કોઈપણ પ્રકારની મદદ
(B) વસ્તુઓ, પૈસા, શ્રમ વગેરેને સ્થાનિક સંસાધન કહી શકાય
(C) A અને B બંને
(D) ઉપરોક્ત એકપણ નહિ
- 2 લોક સંપર્ક એટલે શું ?
(A) પોતાના ઉદ્દેશના સંદર્ભમાં ગામ લોકો સાથે કેળવવામાં આવેલ સંપર્ક
(B) લોકોને મળવું
(C) લોકો સમાજકાર્યકરને મળવા આવે તે
(D) ઉપરોક્ત એકપણ નહિ
- 3 નીચેના માંથી કોણ ગામના સભ્ય નથી
(A) સરપંચ
(B) નોંધાયેલા મતદારો

- (C) વિદ્યાર્થી સમાજકાર્યકર
 (D) ગ્રામસભાના સભ્યો
- 4 ગામમાં સંસાધનો કોની પાસેથી મળી શકે ?
 (A) સરપંચ
 (B) શાળાના આચાર્ય
 (C) આંગણવાડી
 (D) ઉપરોક્ત તમામ

6.11 ચાવી રૂપ શબ્દો

- વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા : સમાજકાર્ય પદવીના ભાગરૂપ કોઈપણ ગામમાં ક્ષેત્રકાર્ય માટે કાર્યરત વિદ્યાર્થી એટલે વિદ્યાર્થી કાર્યકર્તા
- ગામના આગેવાન : ગામમાં નેતૃત્વ પૂરું પડતી કોઈપણ વ્યક્તિ, જેમાં સરપંચ, જ્ઞાતિના આગેવાન, શાળાના આચાર્ય, શિક્ષક વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય
- સમસ્યા : ક્ષેત્રકાર્યના સંદર્ભમાં ગામની અથવા ગામના કોઈ વ્યક્તિની સામાજિક, આર્થિક કે ભૌતિક મનો-સમાજિક એવી કોઈપણ પ્રકારની મુશ્કેલી એટલે સમસ્યા. આવી સમસ્યા વ્યક્તિની, જૂથની કે સમુદાયની સમસ્યા હોઈ શકે છે.
- લોક સંપર્ક : ક્ષેત્રકાર્યના સંદર્ભમાં સામાજિક કાર્યકર્તા ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ સંબંધ સ્થાપન કરવા માટે સ્થાનિક લોકોને મળીને પરિચય કેળવે છે , જેને લોક સંપર્ક કહેવાય

● તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

- 1 (C) A અને B બંને
 2 (A) પોતાના ઉદ્દેશ્યના સંદર્ભમાં ગામ લોકો સાથે કેળવવામાં આવેલ સંપર્ક
 3 (C) વિદ્યાર્થી સમાજકાર્યકર
 4 (D) ઉપરોક્ત તમામ

6.12 સ્વાધ્યાય

- 1 ગ્રામીણ સમાજની સમસ્યાઓની યાદી બનાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

2 પોતાની સમસ્યા નિવારણ માટે ગામલોકો કેવા પ્રયાસો કરે છે તે સમજવાનો પ્રયાસ કરો. તે અંગેની નોંધ તૈયાર કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

3 ગામની પંચાયતની ગામના વિકાસમાં શું ભૂમિકા છે તે જાણવા સરપંચ અને સભ્યો સાથે ચર્ચા વિચારણા કરી અહેવાલ તૈયાર કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

4 ગામમાં આયોજિત ગ્રામસભામાં સહભાગી બનો. અને ગ્રામસભામાં સ્થાનિક લોકો કેવા પ્રશ્નો રજૂ કરે છે ? તે પ્રશ્નોના નિવારણ માટે પંચાયત અને સભ્યો શું પ્રયત્ન કરે છે, તે અંગેની જાણકારી મેળવી તે અંગેની નોંધ તૈયાર કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

6.13 સંદર્ભ ગ્રંથો

- 1 પંચાયત ઘરદીવડા – પાથેય પ્રકાશન (સંસ્થાગત પ્રકાશન)
- 2 પંચાયતી રાજ સારસંગ્રહ – ઉન્નતિ પ્રકાશન (સંસ્થાગત પ્રકાશન)
- 3 પંડ્યા આર.(2012)રાજ્યશાસ્ત્ર પરિચય, અનડા પ્રકાશન અમદાવાદ
- 4 આવરાણી બી.(2009) ગ્રામવિકાસ, અનડા પ્રકાશન અમદાવાદ
- 5 પટેલ આ.(2012) વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યના આધારસ્તંભો, વ્યાવસાયિક અભિવૃદ્ધિ પ્રકાશન, અમદાવાદ
- 6 ચાવડા ગીતા (2013) વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય, લોકનિકેતન પ્રકાશન, રતનપુર